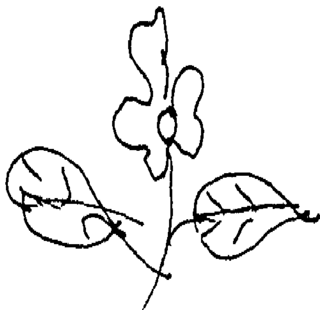

हर्षनिलयविशाग्नराक्षी मद्री ४॥

उ. वा. मं. प्रकाशन ६ वें

उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ उमरखेड

चरणव्यूह-भाष्य

(मराठी भाषांतरासहित)

— भाषांतरकार —

रेणुकादास गजेंद्र तथा दासभट्टशास्त्री अयाचित

५ रुपये (कापडी)

४॥ रुपये (अर्ध कापडी)

शके १८७६ | [सन १९५४

प्रकाशक
सर्वोत्तम रघुनाथ पाण्डे,
कार्यवाह
उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ,
उमरखेड (वऱ्हाड).

: मुद्रक :
रा. श्री. जोशी,
श्रीशारदा मुद्रणालय,

श्री

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमडळ या उबरखेड येथील संस्थेचें प्रस्तुत ग्रंथ हें सहावें प्रकाशन होय.

स्वातन्त्र्योत्तर भारतवर्षाची सर्वाङ्गानें उन्नति करावयाची तर भारतीय प्राचीन विद्या–कलांचा अभ्यास व उत्कर्ष आधीं होणें अत्यंत आवश्यक आहे त्यातहि ' सर्वज्ञानमयो हि सः ' असें भगवान् मनूनें ज्याच्याबद्दल प्रेमादरपूर्वक गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्या वेद-वाङ्मयाचा अभ्यास तर नितान्त आवश्यक आहे.

प्रस्तुत चरणव्यूहभाष्य--भापातर हे वेदाभ्यासकास अत्यंत उपयुक्त असें पुस्तक आज वाचकांच्या हातीं देताना प्रकाशक या नात्यानें मंडळास अत्यंत आनन्द तर होत आहेच, पण त्याबरोबरच अशा ग्रंथाचें प्रकाशन करण्याची संधि मडळास लाभली याबद्दल धन्यताहि वाटत आहे आणि म्हणूनच या ग्रंथाचा फारसा खप होण्याची शक्यता नसतानाहि मंडळानें तो प्रकाशित करण्याचे ठरविलें. कारण केवळ द्रव्यार्जनासाठीं ग्रथप्रकाशन करण्याचें ध्येय मडळापुढें केव्हाच नव्हतें व नाहीं.

उंबरखेड येथील चतुरस्रविद्वान्, वेदविद्याभ्यासंगी व यथार्थतेनें वेदशास्त्रसंपन्न असणारे श्री. दासभट्टशास्त्री यांनीं हें भाषांतर करून वैदिक लोकांस फार उपकृत करून ठेवलें आहे श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमडळाचे संस्थापक व आजपर्यंतचे अध्यक्षहि तेच असल्यामुळें मंडळाकडून त्यांचा ग्रंथ प्रकाशित होत असलेला पाहून दुधात साखर पडल्याचाच आनंद मडळास होत आहे.

जाज्वल्यवेदनिष्ठ, माननीय मान्य श्रीहरि ऊर्फ बापुजी अणे यांची प्रेरणा या ग्रंथप्रकाशनाच्या मुळाशीं आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध करतांनाहि मोठा आनन्द व अभिमान वाटतो. शब्द टाकताच त्यांनीं या प्रयास आशीर्वाद लिहून दिला व ग्रंथसमर्पण करण्यास अनुज्ञा दिली याबद्दल त्यांना नम्रमार्ने मडळ अभिवादन करीत आहे.

प. वासुदेवशास्त्री जोशी यानी ग्रंथ निर्माण करण्यापासून तो छापून बाहेर पडेपर्यन्त अमोल असें साहाय्य केलें आहे. त्यामुळें प्रारभीं मंगलाचरणांत ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांना नमन केलें असलें तरी त्यांच्या या उपकृतीबद्दल मडळ अऋणी होणार नाहीं असें त्यांचें सर्वोतोपरी साहाय्य झालें आहे.

पंडित रामचद्रशास्त्री जोशी, धनी श्रीशारदामुद्रणालय, पुणें, यांनी ज्या आपुलकीच्या भावनेनें या ग्रंथाचें मुद्रणकार्य स्वतःच्या अंगावर घेऊन ठराविक वेळेच्या आत पूर्ण केलें, त्याबद्दल त्यांना कितीहि धन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच होतील. प. रामचद्रशास्त्री जोशी व त्यांच्या मुद्रणालयातील इतर कर्मचारी यांच्या अमोल साहाय्याबद्दल मंडळ त्यांचें सदैव ऋणी राहील.

शवटीं ॐ तत् सत् असा निर्देश करून मडळाचा हा स्वाध्याययज्ञ ज्याच्या कृपेनें पूर्ण होत आहे त्या सनातनवेदपुरुषास नमन करून हें प्रास्ताविक सपवितों.

उत्तरमेड, फाल्गुन शु. १३ शके १८७५ दि १७।३।१९५४	नरोत्तम रघुनाथ पांडे, कार्यवाह, श्रीउत्तमश्लोकग्रंथप्रकाशनमडळ

सूचना — या पुस्तकात पृ. ४४ वर आलेलें यजुर्वेद खण्ड चौखम्बा सस्कृत सीरिज या पुस्तकांतून घेतलेलें आहे

मानतीय
लोकनायक माधव श्रीहरि
तथा
बापूजी अणे

यास
त्यांच्या ज्वलंत ध्येयनिष्ठेबद्दल
आदरपूर्वक समर्पण.

ग्रंथकर्ता

FOREWORD

Dr. M. S. Aney, Ex-Governor of Bihar.

Charana Vyuha with Bhashya of Mahidas is being published with Marathi translation by Pandit Dasambhataji Ayachit of Umarkhed, a town in Vidarbha, (Madhya Pradesh), under the Auspicies of the Uttamshlok Wangmaya Mandal, Umarkhed.

The edition of Charana Vyuha with commentary published previously at Banaras is, now, not available. It was last published in 1902. Those who desired to study all the four Vedas and the various systems of Vedic recitation prevalent among the Vedic Brahmins feel the necessity of having a text-book of Charana Vyuha with them, in order to have at a glance a full picture of the mighty tree of the Vedas with its four main branches and ramifications of each into a large number of sub-branches known as Shakhas.

Importance of Charan Vyuha in the system of Vedic Studies can be easily realised from the fact that it is included among the 18 shedules (अष्टादशपरिशिष्ट), the knowledge of which is insisted on Vedic student by the Rishis. The names of the shedules have been given in the Katyayana Sutras also. In the Text of Charana Vyuha the passage referring to the 18 shedules comes immediately after the name of Katyayana Shakha. An emphatic reference to Charana Vyuha as a book in the course of Vedic Studies in the Katyayana Sutras itself is a proof of its antiquity. It cannot be brought to a period later than the period to which the works, included in the Shadangas such as Ashtadhyayi, Shiksha and Vedanga Jyotish, are assigned. It will have to be assigned to some date before the invasion of India by the Greeks.

That the work was considered as of great importance for the full understanding of the Vedic literature and for the prosecution of the Vedic studies, according to approved usage, is also evident from the fact that renowned Pandits have written elaborate commentaries or Bhashyas on the same Mahidas says at the end of the commentary that he was approached by the learned men of Kashi to write this work He completed his commentary in the year 1613 of the Shalivahana Shaka corresponding to 1691 A D, on the 10th day of the bright fortnight of Chaitra, i e. on the next day of Ramnavami of that year.

Vedas are the revealations The entire fabric of the Hindu religion, culture and social life derives its sustenance from the teachings of the Vedas including the Brahman and Upanishadas. The Gotras and the Pravaras as well as Shakhas of the Vedas form a living link connecting the present day Hindus with the Rishis–the pioneers of their religious and cultural life A Hindu cannot call himself an enlightened and cultured gentleman if he has not even a bare skeleton knowledge of the Vedas, its Shakhas and the Rishis who founded these different schools Charana Vyuha is a work written in a simple style to introduce the readers to the Geneology of the Vedic tree under whose shade the Hindu culture has grown and preserved itself intact defying the thundering storms and devastating cyclones that had blown over it for thousands of years.

The passion for Vedic study and their preservation shown by the Indian scholars has no parallel in the history of the civilised world They have not only enumerated the various sub–branches of each of the four Vedas but most minutely calculated the number of Adh-

yayas, Suktas, Anuvakas or Vargas of each compilation of the four Vedas. They have not only counted the numbr of Mantras, but even the total number of words and letters in them. In the case of Yajur-Veda they have given the total of the letters in that Veda, by creating groups of fifty in the following passage.

"There are two branches of the Taitiriyas (तैत्तिरीय) (1) Oukheya (औखेया) and Khandikeya (खांडिकेया) Khandikeya has five sub-branches such as Apastambi, *Baudhayani, Satyashadh, Hiranyakeshi and Oudheya.*" The extent of the Yajur-Veda to be studied by them is as follows.

Kandas : 7.

Prashnas : 44,

Anuvakas : 651

Group of fifty Padas—(Pannashi) 2198

Words : 192090

Total letters of Samhita 253868.

Total number of groups of eight sentences in the Taittiriya Brahmana is 19480.

In the case of Rigveda the number of Adhayas is 64, that of Mandals 10, of Vargas 2006, of Suktas 1017 and Pada 152585. This calculation excludes the Valkhilya Suktas and Mantras.

In Sama Veda there are 8814 Sama Mantras to which 970 Mantras known as Suparna-Prekshya and Valkhilyas have to be added. In the Kauthumi, Jaimini, and Ranayaniya branches of Sama which are the only existing

Shakhas, the number of Mantras is 8000 and their Sama-Mantras are 14810. Besides the Brahman and Upanishads of the Sama contain 1000 Mantras

There are 9 Shakhas of Atharvana. The total number of mantras for study is given as 12000 They are grouped under five Kalpas each having a *total* of 500 *Mantras*. I am unable to reconcile the figure of 12000 with the total of the five Kalpas which comes to 2500 only. The Commentator did not throw any light to reconcile this obvious discrepancy.

Having given some points of the Charana Vyuha, I like to make a passing reference to the Second part of this book which deals with the definitions of the eight Vikritis and explains the process of their recitation. Their names are given in the following Karika

" जटामाला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः "

The Brahmin is expected to study one Veda in its triple form viz, Samhita, Pada and Krama These eight Vikritis of recitation are mainly based on the क्रमपाठ and पदपाठ by prescribing certain definite method of juxtaposition of the Padas and the number of times of their repetition without violating the rule of Itikaran (इतिकरण). The author has explained every rule regarding each Vikriti by giving illustration of it This portion will be of great help to the Vedic reciters in qualifying themselves as Jata pathi and Ghanapathi without actually going to any Guru to take his lessons If he is a tripadi reciter of the Samhita, Pada and Krama, he would be able to prosecute his studies generally without the help of any preceptor by carefully following the rules of Sandhi and the instructions

regarding the order of the Padas given in the Karikas and illustrated in the sample passages from the Vedas.

A reader will find in the Bhashya much interesting information regarding the various schools of Vedic recitation. Information regarding the various parts of India in which the various shakhas of four Vedas is given in eleven verses, quoted in the Bhashya from an old work called Maharanava. The river Narbada is described there as an equitorial line dividing the World into two hemispheres the Northern and the Southern. It is also stated that those shakhas of the four Vedas which are in the South can have inter-marriages amongst them and can invite Brahmins of those shakhas to participate in sacrificial ceremonies of one another. (यत्र कन्या विभागिनः ॥) The same rule holds good as regards the shakhas of the four Vedas which are being studied in the Northern India. Evidently the modern practice of excluding for the purpose of marriage and sacrificial ceremonies persons belonging to different Vedas or shakhas seems to be a later innovation. It has no justification under the rules mentioned in the portion of the Bhashya referred to above In another portion of the Bhashya, the story of the struggle between Vaishampayan and Yajnavalkya is narrated in great detail It throws light upon the origin of the new Veda called Vajasaniya Veda (वाजसनीय वेद) which is also otherwise known as Shukla Yajurveda of which the Kanwa Samhita is mentioned as the first branch (प्रथमशाखा). In another place some points regarding distinction between Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda have been clearly given It is obvious from what is stated in Charana Vyuha Bhashya and Puranas and Epics like Ramayana and Maha-Bharat,

that what is known as Krishna Yajurveda is the original Yajurveda which was taught to Vaishampayan by Veda-Vyas, the author of the Maha-Bharat. Therefore, all references to Yajus in Rigveda, Samaveda and Atharvaveda have to be read as references to Krishna-Yajurveda.

I will not like to write any thing further about the contents of the Bhashya in this foreward. I recommend the readers to read the text and the Bhashya for them selves for the same.

At last, I wish in the end to record my appreciation for the great pains taken by Pandit Dasambhataji for preparing this edition of Charana Vyuha with Bhashya. In fixing the text of Charana Vyuha and the Bhashya of Mahidas, he seems to have made use of all the existing printed editions of Charana Vyuha and of certain manuscripts also The present text is undoubtedly an improvement in the matter of the Bhashya on the edition published in Banaras several years ago. Pandit Dasambhatji is one of the few learned Brahmins in Vidarbha who are not only reciters of the Vedas but qualified to explain and interprete them also. He has kept up his studious habit throughout his life. He published many years ago, the Saptashati with Prakrit commentary by the famous poet Uttamshloka. That work was very much appreciated by the public then. Recently, he has collaborated with Pandit Vasudeva Shastri Joshi in compiling Maha-Bharatsar i.e. the abridged version of the Maha-Bharata. Dr. Pattabhi Sitaramayya, the scholarly Governor of the Madhye Pradesh, has described that work as an admirable one in the note of apprecia ion. This is the third important work which Dasambhatji is offering to the public as a result of his studies. May

he be spared long and in sound health to continue his literary labours and render service to the Vedic Culture by publication of similar works in future.

The Uttam Shloka Wangmaya Mandal-the literary institution of Umarkhed of which, Shri Sarvottamrao Pande is the Mainstay and the Chief guiding spirit, under whose auspicies this work is being published, is rendering very valuable service to the people of Maharashtra and I am sure, they will ever remain grateful to the members of this institution, for the same.

Laxmi Vilas,
342, Sadashiv Peth Poona 2.
Dated 21-12-1954.

M. S. ANEY

१

श्री उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ,

(उमरखेड)

— कार्यकारी मंडळ —

(१) अध्यक्ष—वे. शा. सं. रेणुकादास राजेश्वर तथा
दासभट्ट शास्त्री अयाचित
(संस्थापक सभासद).

(२) उपाध्यक्ष—आयुर्वेद विशारद गणपत अंबादास जोशी,
साहित्य विशारद.

(३) कार्यवाह—श्री. सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे, बी. ए.
(संस्थापक सभासद.)
श्री. बळिराम नागोराव एकबोटे,
साहित्यविशारद.

(४) सभासद—(१) श्री. वामन राजाराम उत्तरवार.
(२) श्री. गोविंद महादेव देशपांडे
(३) श्री. गोविंद व्यंकटेश साकळे.
(४) श्री. गंगाधर रंगनाथ वानेरे.
(५) श्री. लक्ष्मण राजाराम गारुडी.
(६) श्री. शंकर गोपाळराव देशमुख.
(७) श्री. विश्वनाथ सखाराम पोफाळकर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

आचार्याः शंकराचार्याः सन्तु जन्मनि जन्मनि ।

श्रीमज्जगद्गुरू श्रीशंकराचार्य संस्थान मठ संकेश्वर–करवीर

॥ श्रीशंकर ॥

मिति -मार्ग- कृ. १०।१८७६ भानु, वास्तव्य पुण्यपत्तनम्

श्रीमत्सु वेदविद्याभ्यसनतप.संपत्तिशालिषु अस्मदत्यंतप्रियशिष्य श्रीदात्तंभट्ट अयाचितमहाभागेषु—अनुदिनमेधमानमव्यजनकानि श्रीनारायणस्मरणानि विराजन्ताम् ।

"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः" इत्यत्रहि धर्मप्रमापकत्वमनितरप्रमाणसाधारणमाम्नायस्यैव भट्टपादैरभ्यधायि । अतएव तदध्ययनस्य वाङ्मयतपस्त्व जगौ गीतासु गोविन्दः । तदेतास्मिन् प्रमाणमूर्धन्ये, सम्प्रति करालकलिकालवशाद्वा, अध्येतॄणामास्तिक्यधृतिशून्यतया वा विलुप्ततामुपेयुषि कथमिव तत्प्रमेयधर्मस्य यथार्थावगमः, कथं वा तदनुष्ठानादभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिः श्रद्धावतामिति भगवानेव विजानाति । कुत्रचिद् वेदाध्ययनं विरलं संदृश्यते । 'योऽर्थज्ञइत् सकलं भद्रमश्नुते' इति वचनानुसारेण तदर्थज्ञाने विधिवदध्ययनपूर्विकाप्रवृत्तिस्तु सर्वत्रैव विरलतरा । एवंत्वेपि यथासम्प्रदाय साङ्गाम् वेदविद्या समवाप्य श्रीदात्तंभट्टमहोदयैः महाराष्ट्रभाषया चरणव्यूहभाष्यानुवादरूप वेदविकृतिविवेचनात्मकंच ग्रंथरत्न निर्माय संस्कृतभाषानभिज्ञं सश्रद्धं जिज्ञासुवृन्दम् अधमर्णताम् आपादितम् । अतः तान् 'वेदविद्याकोविदः' इत्युपाधिदानेनवयं संभावयाम. ।

इत उत्तरमपि नित्यमेतेषां वेदविद्याभ्यासगः सर्वानेताश्चकल्याणमार्गप्रदर्शनेन निखिलश्रेयोदानेन च सुचिरं सुखयतादिति श्रीशारदाम्बाचन्द्रमौलीश्वरचरणसरसीरुहयोः अनवरतमभ्यर्थयामहे

महानुशासनं वरीवर्ति

मुद्रा

INTRODUCTION

By—Shri. P. D. Kulkarni

Since the immemorial moment on which the mortals made their appearance on this momentary world, there existed the immortal knowledge of Spiritual and Temporal things. This was percepted in pure form by Seers and Saints of Aryavarta They call it a call of Heaven. It is initself an Encyclopaedia and hence the term Veda is appropriatly applied to this unique collection of infallible truth. This came out in the signal word only fit to give expression of the same subject. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधः is the principle point in this. In view of this collection of truth it is called Apaurusheya. It is our Veda. It is handed down from one generation to another unceasing ly in each era True knowledge is above space, time and things-limited as they are by nature. This rule of Truth is applicable to our Vedas only. They are everlasting and therefore defined as अनन्ता वै वेदाः. When all other sources of securing knowledge fail, Vedas give their helping hand and throw flash light to make out what is right path to grapple the problems of life before us.

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

Though the Vedas are अनंता still the necessary por tions are made available to us. These are required to be followed by cultured men to take them to the right path. The Seers i e मंत्रद्रष्टारः ऋषयः have arranged these selec tions in a manner which goes to satisfy our Spiritual and

Temporal wants. These are our Arya's Sacred Scriptures. They are known as ऋक्, यजुस् and सामन् and are collectively called त्रयी. Each of the Vedas has two distinct parts -मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्. आप. परि. १-३३. It is a direct *revelation. They are grouped in innumerable branches* as occasion and requirements demanded. To acquaint ourselves with this grouping. it is essential to study the works specially written by the experts, like कात्यायन, शौनक and others on the subject. They are called चरणव्यूह's. The glosses of महीदास, कमलाकर etc. on these, make the matter more clear. चरण means a school or branch of any of the Vedas, and व्यूह means the arrangement of the same in certain recognised order. Consequently it comes to this that this work shows how and on what line the various groups of the त्रयी, now available to us, are arranged.

When the art of writing was unknown to us. recital was the only souree left open to the Seers of संहितामंत्रs. They kept them intact by applying many modes of recitation. This has come to us in an unfilthy condition. The details of these systems are explained with seme instances of the kind in these works i.e. चरणव्यूह. The present work is one of them. Besides, the work is adorned with वैदिक छंदोमंजरी a rare work of immence value which helps the students in grasping the subject thoroughly. यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत. आर्षे. ब्रा. १. १. supports the statement made above. The *mode of recitation of* अष्टविकृति *of* Vedas is shown here with apt illustrations which is commendable in every point of view. This whole literature is made available in our colloquial language of दृढमहाराष्ट्र, by erudite Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit of Umarkhed.

There are some translations of the work and some Sanskrit printed texts of it also. But they are now rare and out of print. The versions of this, work have also seen light of the day in the garb of German and Telagu languages but they are also not free from defects. They give wrong readings. Pandit Shree Dasa'mbhat Shastree Ayachit has given this flawless text of चरणव्यूह with a corrected commentary of महीदास and its true version in pure Marathi. This is all essential to each and every student of वैदिक वाङ्मय. His untiring efforts can only be repaid by our unbaised appreciation of his meritorious achievements in this connection. This is his most valuable gift both to the students and scholars.

This work is the sixth achievement of उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ of उमरखेड in विदर्भ. This मण्डळ spared no pains in bestowing these boons on महाराष्ट्र in this form. This is really creditable to the selfless members of मंडळ. We offer our hearty thanks to the मंडळ for these rare gifts of great merit.

Alandi, Dewachi, P. D Kulkarni
29-12-1954

" वेदविद्याकोविद् "

वे. शा. सं. रे. रा. तथा दासंभट्टशास्त्री अयाचित,
चरणव्यूहभाष्य-भाषांतरकर्ते.
उम्बरखेड (वऱ्हाड)

लेखकाचें हृद्गत

श्रीमङ्गलमयी आदिशक्ति जगज्जननीच्या कृपेनें हें चरणव्यूह-भाष्य-भाषांतर प्रसिद्ध होऊन वाचकांसमोर येत आहे हें पाहून आनंद होत आहे.

आमच्या घराण्यांत परंपरेनें पुष्कळ काल वेदविद्याध्ययन चालू राहिल्यामुळें बालवयांतच मनावर जे संस्कार झाले त्यामुळें वेदपुरुषाविषयीं परमादराची दृढ भावना उत्पन्न होऊन वेदवाङ्मयाविषयीं जिज्ञासा वाढत गेली व आपल्या हातून कांहीं तरी वेदसेवा घडावी असें मनांत येऊं लागलें. शके १८४६ मध्यें संस्थान बडोदा येथें उत्तमश्लोकविरचित प्राकृत ग्रंथाचें मुद्रण कार्य संपवून परत येतांना वाटेंत मुक्काम घनगरटाकळीस माझ्या वडिलांचे अत्यंत स्नेही, परंपरागत सुप्रसिद्ध वैदिक आणि सिद्धपुरुष कै. दजीमहाराज यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. त्या वेळीं संभाषणप्रसंगीं त्यांनीच चरणव्यूहांतील 'ऋचा दशसहस्राणि' या कारिकेंत पारायणासाठीं (वालखिल्यसूक्तरहित) जी संख्या सांगितली आहे, (१०५८० ऋचा व एक पाद) ती बरोबर आहे का ? असा प्रश्न मला केला. तेव्हां मी घरीं गेल्यावर आमच्या घरीं वडिलांच्या संग्रहात एक चरणव्यूह-भाष्याची लेखी प्रत आहे ती वाचून पाहून नंतर कळवितों असें उत्तर देऊन घरीं आलों व भाष्याची प्रत काढली, वाचली व पारायणार्थ दिलेली संख्या बरोबर कशी आहे याचें टिप्पण सविस्तर लिहून त्यांच्याचकडे पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं हें भाष्य वैदिकोपयोगी इतकेंच नव्हे तर संशोधकांनाही आवश्यक आहे; करिता तूं याचें संपूर्ण भाषांतर कर अशी आज्ञा केली. तदनुसार हें भाषांतर लिहावें असा मनाचा निश्चय ठरला.

पण त्या वेळची माझी सांसारिक स्थिति अत्यंत अडचणीची असल्यानें नरेच दिवस हें काय झालें नाहीं. पुढें स्वतरच त्याच्यावर गृहप्रपंचाचा सर्व भार होता ते माझे कनिष्ठ बन्धु व प्रियपत्नी या उभयतांचें निधन इत्यादि अनेक कारणामुळें हें का । पचवीस वर्षे लागलें.

नंतर जगदम्बकृपेनें सर्व अडचळे दूर होऊन मी प्रपंचातून मोकळा झालों. इतक्यातच माहूरभागात कायमचें वास्तव्य करून राहिलेले वेदाध्ययन झालेले व शास्त्र पण प्रसिद्धिपराङ्मुख वे. शा. रा. वासुदवशास्त्री जोशी यांच्या सहवासाचा दुर्मिळ असा योग आला व उपर्युक्त मुख्य-कार्यास चालना मिळाली. त्याबरोबरच त्यांचे सान्निध्यात काहीं काल घालवून चरणव्यूहभाष्य व मालादि विकृतींचें "जटावलि" नामक ग्रंथातील सस्कृतविवरण या देन्ही ग्रन्थाचें स्वपूर्वक सार्थ वाचन केलें. त्यामुळें भाषांतर लिहिण्याचा निश्चय अधिक पक्का झाला.

ऋग्वेदलक्षणविवरणासारखा महत्त्वाचा विषय व त्याचें मराठींत सोदाहरण भाषांतर करणेंच अति कठीण, परन्तु शास्त्रीबुवांच्या सान्निध्यात पुष्कळ दिवस गेले असल्यामुळें त्यांच्यापासून जो ज्ञानाचा लाभ झाला त्यामुळें हें भाषांतर पूर्णतेस पोंचलें. या सर्व कार्याचें श्रेय त्यानाच आहे मी केवळ नामधारी लेखक आहें एवढें सांगितलें म्हणजे पुरे.

पुढे भाषान्तर लिहून काढण्यालाटीं एकान्तस्थान मिळावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. म्हणून उमरखेड हें गाव सोडून जवळ दोन कोसावर असलेल्या विठ्ठळ (ता. पुसद. मध्य प्र) या गावीं आमच्या कुलाचे ऋणानुबन्धी श्री. शङ्कर गोपाळराव देशमुख यानीं आपल्या स्वतःच्या मळ्यात उत्तम सोय करून दिली म्हणून तेथें राहून आपल्या अभिप्रेत अशा इष्टकार्यास अधिष्ठान असावें याकरिता साङ्ग गायत्रीपुरश्चरण केलें. पुरश्चरणकालीं जपातिरिक्त काल व्यर्थ जाऊ नये म्हणून इतर वेळात हें भाष्यभाषांतर लिहून तयार केलें व ग्रन्थ पुरा केला.

ग्रन्थाच्या सुवाच्य व शुद्ध प्रतीसाठीं येथील मुख्याध्यापक श्री. रा. रा. गोपाळ रामचन्द्र देवधर यांना विनन्ति करण्यांत आली. त्या वेळीं त्यांनी आपला अमूल्य वेळ घालवून विनामूल्य प्रथम प्रत तयार केली. याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. याप्रमाणें हें सर्व कार्य पूर्ण होतांच ग्रन्थाची पहिली प्रत प्राचीन वाङ्मयाचे अभिमानी वैदिक संस्कृतिनिष्ठ व माननीय लो. ना. बापूजी अणे यांच्याकडे पाठविली. त्यांनीं त्या वेळीं त्यांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ असतांनाही वाचली एवढेंच नव्हे तर परभारें " वैदिक संशोधन-मंडळ " पुणें, या संस्थेकडे पाठवून तेथील एक सुप्रतिष्ठित विद्वान् श्रौता-चार्य वे. शा. सं. *धुंडिराजशास्त्री बापट यांना प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल* विनंति केली. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन लेखकाचा पूर्वपरिचय नसतांही आपला अमोल वेळ खर्च करून त्यांनीं प्रस्तावना लिहून दिली ही गोष्ट त्यांची निरभिमानिता व ज्ञानाविषयाचें प्रेम दर्शविते. लेखकाच्या विनंतीशिवाय आडवेढे न घेतां योग्य चार शब्द लिहून देणारा पुरुष सामान्य जनांत सांपडणें कठीण. म्हणून त्यांच्या कृपेविषयीं कितीही आभार मानले तरी त्यांचें ऋण फिटण्यासारखें नाहीं. याप्रमाणें पुणें येथील वैदिक संशोधन मंडळाचें सक्रिय साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर ज्यांनीं बहुकाल वेदग्रंथा-वर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करून अनेक प्रकारचें लिखाण प्रसिद्ध केलें असे स्वाध्याय मंडळाचे चालक श्री. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांच्याकडे पुरस्कार लिहिण्यासाठीं पत्रानें विनंति केली. त्यावर त्यांनीं वे. शा. सं. अनंत यशेश्वर धूपकर, विद्याविहारमंदिर, माशेल गोवा (पोर्तुगीज) यांचें नांव सुचविलें. त्यांच्या सूचनेनुसार त्यांना पत्र लिहून विचारणा केली. त्यांनीं ' मी सध्या आश्वलायनगृह्यसूत्रावरील उपलब्ध सर्व व्याख्यांचें संपादन करण्यांत गुंतलों आहें. चार महिने अवकाश नाही. प्रस्तावना लिहीन ' असें उत्तर दिलें; पण गोवा हें ठिकाण परप्रांतीय असून तेथें सध्या चळवळीचा संघर्ष सुरु आहे. त्यामुळें पोस्टाची गैरसोय, पत्रें मिळत नाहींत.

तुमचें एकच एक हस्तलिखित गहाळ होण्याचा संभव. असा कांहीं प्रेमी मित्राचा सल्ला मिळाल्यामुळें तो बेत निरुपाय म्हणून रहित करणें भाग पडलें.

नंतर तें माझें हस्तलिखित अनेक विद्वान् शास्त्री व वैदिक यांना दाखविलें त्या सर्वांनींच मुद्रित करून प्रसिद्ध करावें असा आग्रह केला व कित्येकांनीं आपले अभिप्राय व मनोगत पत्रद्वारा कळविलें. त्यात पुणें येथील वैदिक संशोधन-मंडळाचे मंत्री श्री. श्रीपाद नारायण सोनटक्के, संस्कृत पाठशालाध्यापक वे. शा. स. शंकरशास्त्री मारुलकर, नांदेडचे संस्कृत पाठशाळामुख्याध्यापक वे. शा. स. यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे व आचार्य बाळशास्त्री, वाशीम येथील वे. शा. स. आबाजीमहाराज गिरोलीकर व पुसदचे वे. शा. स. चितळेशास्त्री, नागपूरचे साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, वे. शा. स. दत्ताजी दीक्षित अग्निहोत्री, काव्यतीर्थ व साहित्य मनीषी शंकरशास्त्री आर्वीकर व त्यांचे बन्धु वैदिकभूषण वे. अन्नदास भट्जी इत्यादि विद्वान् सहृदय आहेत. दुसरें, नागपूर येथें मी समक्ष जाऊन विनंति करताच वैदिक संस्कृतीचा तौलनिक दृष्टीनें अभ्यास करण्यातच ज्यांनीं आपलें सर्वायुष्य व्यतीत केलें आहे असे विद्वान् श्री. अन्नबुद्ध यांना प्रकृतिस्वास्थ्य नसताही या पुस्तकाला अल्पावधींत विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावना लिहून दिली. शिवाय अनायासें ज्यांचे दर्शनाचा लाभ मिळाला ते प. प. जनार्दनस्वामीमहाराज, योगिराजमंडळ, नागपूर, यांनीं ग्रंथ स्वतः पाहून आशीर्वाद दिला आहे. उपरिनिर्दिष्ट विद्वानांच्या आशीर्वचनानें हें पुस्तकप्रकाशनाचें कार्य होत आहे म्हणून सर्वांचाच मी ऋणी आहें.

दुसरें, हें भाषांतर लिहिण्याचे वेळीं नांदेड येथील कस्तुरेशास्त्री व विनायकभाऊशास्त्री यांनीं आपल्या जवळील चरणव्यूहभाष्याच्या लेखी प्रती मला देऊन साहाय्य केलें. तसेंच लेखनकार्यी वे. शा. स. शिवरामशास्त्री शिंत्रे लोणावळा, यांनीं लिहिलेल्या प्रातिशाख्यभाषांतराचा आणि नाग-

पुरवे निवृत्तशिक्षक श्री कोलेकर, एम् ए, यांनी दिलेल्या चरणव्यूहाच्या भ्रवकभाष्याचा व काशी येथील मुद्रित चारणव्याप्रतीचा फार उपयोग झाला म्हणून मी सर्वांचें सहर्ष अभिनंदन करतों कोणतेंही कार्य करताना "सर्वारंभास्तडुला प्रस्थमूला" या न्यायान द्रव्याची अडचण येतेच, परंतु माझेवर नितान्त श्रद्धा व प्रेम ठेवणारे माझे स्नेही आणि उत्तम ग्रंथोद्मडळाचे सदस्य यांनी आत्मीयतेनें प्रथप्रकाशनाचें काम आपले अंगावर घेऊन माझी इच्छा पूर्ण केली याबद्दल मी त्यांना सदैव ऋणी आहे व परमेश्वरचरणीं अशी प्रार्थना करतों कीं, अशीच त्यांची सत्कार्यां संबधीं श्रद्धा दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होवो इतकें सर्व झालें तरी मुद्रणासाठीं दुसरी सुवाच्य व शुद्ध प्रत कशी होईल ही चिंता निर्माण झाली, पण सुदैवानें माझे सुविद्य व प्रेमळ शिष्य काव्यतीर्थ दामोदर रामकृष्ण कोराले, वाशीमकर, यांनीं स्वत च्या मॅट्रिक परीक्षेच्या अभ्यासाची निकड असताही मुद्दाम वेळात वेळ काढून उत्तम अशी मुद्रणप्रत लिहून दिली, यामुळें ते सर्वथैव धन्यवादार्ह आहेतच.

आमच्या भागात संस्कृत पुस्तकाच्या मुद्रणाची योग्य सोय नसल्या मुळें व पुणें-मुंबईसारख्या दूरच्या भागात प्रकृतिस्वास्थ्याभावा जाऊन राहणें शक्य नाहीं म्हणून शुद्ध व सुवाच्य मुद्रण कसें होईल हा प्रश्न आमच्यापुढें दत्त म्हणून उभा राहिला. तेव्हा आमचे पूर्ण ऋणानुबन्धी, शास्त्रज्ञ व सर्व विषयाची माहिती असलेले पंडित वे. शा स. रामचंद्र-शास्त्री जोशी यांनीं मुद्रितें तपासण्यापासून मुद्रणसमाप्तिपर्यंतचें सर्व काम व्यवस्थित आपल्या स्वत.च्या 'शारदा मुद्रणा'ल्यात करून देण्याचें कबूल केल्यामुळेंच हा ग्रंथ वाचकासमोर येऊ शकला याबद्दल त्यांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

शेवटीं माझ्या जीवाभावाचे स्नेही, ऋणानुबंधी, मित्र व शिष्य यांचे श्रम, सदिच्छा व विशेषत माननीय वेदाभिमानी श्री माधव भीडरी

उर्फ बापूजी अणे यांचें सक्रिय साहाय्य व आशीर्वाद मिळाला नसता तर हा ग्रंथ मुद्रित होऊन वाचकांसमोर आलाच नसता याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण या लहानशा लेखांत सर्वांचाच नामनिर्देश करणें शक्य नसल्यामुळें या कार्यात ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मिळालें त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

सारांश, सामान्य वैदिकांना व संशोधकांना वेदविस्तार व जटादि अष्टविकृतिलक्षणांची मोड समजून त्यांची पूर्ण ओळख होण्यासाठीं या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा अशी आशा ठेवून व जगचालक परमेश्वरचरणाचें स्मरण करून लेखणी खालीं ठेवीत आहें.

मु. विठ्ठळ, परगणे उम्नरखेड,
ता. पुसद, शके १८७५.
मि. फा. शु. १३ बुधवार,
विजयनामसंवत्सर.

आपला सर्वांचा कृपाभिलाषी,
दासंभट्टजी अयाचित.

श्रौताचार्य महामहोपाध्याय धुंडिराज दीक्षित बापट, सोमयाजी, पुणें

चरणव्यूह (भाष्यार्थासह)

प्रस्तावना

वे. शा. सं. दासोपंत राजेश्वर अयाचित यांनीं चरणव्यूह-भाष्याची नवी आवृत्ति मराठी भाष्यार्थासह परिश्रमपूर्वक तयार केली आहे. चरणव्यूहाचीं मूळ सूत्रें, त्यांवरील भाष्य व त्याचा मराठी अर्थ आरंभीं दिला असून त्यापुढें ऋग्वेदसंहितेंतील मंडलांतर्गत अनुवाकांची त्यांतील सूक्तसंख्येसह सूची व संज्ञान-सूक्त छापलें आहे. नंतर ऋग्वेदाच्या अष्टक, अध्याय, वर्ग या गणनेप्रमाणें प्रत्येक अध्यायांत तीन ऋचा असलेले वर्ग कोणते, चार, पांच, सहा, सात, आठ इत्यादि क्रमवारत ऋचा असलेले वर्ग कोणते यांचें कोष्टक प्रयत्नपूर्वक दिलें असून प्रत्येक अध्यायांत वर्ग व ऋचा किती यांची बेरीजहि दिलेली आहे. कांहीं वर्गांत एकच ऋचा असते, असे वर्गहि नमूद केले आहेत. जटावल्लि नांवाच्या ग्रंथांत जटा, माला, शिखा, रेखा इत्यादि आठ विकृतींच्या लक्षणकारिका दिल्या असून त्यांवरील विवरणहीं उपलब्ध आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत सदर कारिका, संस्कृत विवरण व त्याचा मराठी अर्थ हीं सोदाहरण दिलीं आहेत. यानंतर वैदिक छंदाचीं नांवें, उदाहरणें व प्रत्येक पादांतील अक्षरसंख्या दिली आहे. शेवटीं चरणव्यूहाचा मूळपाठ आणि कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणींतील छंदःपरिभाषा दिली आहे.

चरणव्यूह या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ति आजपर्यंत छापल्या गेल्या आहेत. प्रथमत: इ. स. १८४५ मध्यें कलकत्ता येथें चरणव्यूह छापला गेला. त्यानंतर त्याच्या समाष्य आवृत्ति बनारस येथें

१८७९, १८८८ व १९०२ साली छापल्या गेल्या. राजा राधाकान्त देव यांच्या शब्दकल्पद्रुम या प्रसिद्ध संस्कृत कोशांत 'वेद' या शब्दाखाली समग्र चरणव्यूह छापला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित प्रो वेबर यानें इ. स. १८५५ मध्यें आपल्या भारतीय ग्रंथमाले-मध्यें तिसऱ्या भागांत अनेक लिखित ग्रंथांच्या आधारें चरण-व्यूहाची चिकित्साप्रधान आवृत्ति रोमन लिपींत जर्मन भाषेतील टिप्पणीसह छापली आहे.

कात्यायनश्रौतसूत्राचीं अठरा परिशिष्टें आहेत. त्यांपैकीं चरणव्यूह हें पांचवें परिशिष्ट आहे. चरणव्यूह हा ग्रंथ पाराशर-व्यासविरचित आहे असें सदर ग्रंथाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. कांहींच्या मतें तो शौनकानें रचला. कोणत्याहि धार्मिक अथवा शास्त्रीय ग्रंथाचें कर्तृत्व प्राचीन ऋषींकडे सोंपविण्याची जी प्रवृत्ति भारतीयांत प्राचीन काळापासून वास करीत आहे तीच प्रवृत्ति प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि लागू आहे वस्तुतः हा ग्रंथ इतका प्राचीन नाहीं; मध्ययुगीन कालात त्याची रचना झाली असली पाहिजे. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंतामणीच्या दानखंडांत वेददान सांगितलें आहे. त्यांत देवीपुराणांतील एक उतारा उध्दृत केला आहे. त्या उताऱ्याशीं चरणव्यूहाचें अर्धदप्रथा व शब्ददप्रथा पुष्कळ साम्य आहे. चरणव्यूहावर महीधर किंवा महीदास याचें भाष्य आहे. हा महीदास संवत् १६१२ (इ. स. १५५५-५६) या कालांत होऊन गेला. चरणव्यूहावर कमलाकरभट्टाचीही एक टीका आहे. या टीकेसह चरणव्यूहाची तेलगू लिपींतील आवृत्ति मद्रास येथें इ.स. १८९६ मध्यें छापली आहे.

चरणव्यूह हा ग्रंथ फारसा प्राचीन नसल्यामुळें आणि शुक्ल यजुःशाखेचें अंग म्हणून तो रचला गेला असल्यामुळें त्यांत वेदशाखांची निर्दोष आणि संपूर्ण माहिती आलेली नाहीं. कांहीं प्राचीन वेदशाखांचा निर्देश त्यात आढळतो,तथापि पुराणांची रचना झाली त्या कालांत भारतामध्यें वेदशाखांसंबंधीं कोणती माहिती

होतो हें समजून घेण्याला या ग्रंथाचा निःसंशय उपयोग आहे. पाठग्रंथा चरणव्यूहाचे दोन संप्रदाय आढळून येतात. या दोन संप्रदायांत वेदशाखांसवर्धी मतभेद आढळून येतो एवढेंच नव्हे तर वेदमंत्रांचे विभाग आणि मंत्रसंख्या यावाबतहि मतभेद दिसून येतो. प्रो० सीगलिंग् नांवाच्या जर्मन संस्कृतज्ञानें या संप्रदायाचा विशेष विचार केला आहे. (Die rezensionen des Caranavyuha, Berlin, 1906. हें जर्मन भाषेतील पुस्तक पाहा.) पारस्कर गृह्यसूत्राचा एक टीकाकार रामकृष्ण यानें आपल्या टीकेच्या प्रस्तावनेंत वेदशाखासंबंधीं बरीच माहिती चरणव्यूहाच्या आधारें दिली आहे. ही प्रस्तावना प्रो. सायमन् या जर्मन पंडितानें विस्तृत आणि विवेचक प्रस्तावनेसह स्वतंत्र रीतीनें इ. स. १८८९ मध्यें छापली आहे. (Beitrage zur kenntnis der vedischen schvlen, kiel 1889) अशा प्रकारें या ग्रंथाचा आणि विषयाचा अभ्यास आजपर्यंत पुष्कळ झाला आहे.

वे. शा. सं दासोपंत अयाचित यांनीं या विषयामध्यें बरेच परिश्रम करून सदर ग्रंथ तयार केला आहे. चरणव्यूह आणि त्यावरील भाष्य या ग्रंथद्वारां प्रथमच मराठी भाषेत अवतरत आहे. आधिभौतिक विद्यांचा बोलबाला असलेल्या प्रस्तुतच्या काळांतहि प्राचीन संस्कृति आणि परंपरा यांचें संरक्षण करण्याचे जे कांहीं स्तुत्य प्रयत्न होत आहेत त्यांमध्यें प्रस्तुत पुस्तकाची गणना करावी लागेल. परिशिष्टांच्या योगानें या ग्रंथाचें महत्त्व वाढलें आहे. परिशिष्टांसह हा ग्रंथ केवळ वैदिकांच्याच उपयोगी पडणारा नसून आधुनिक वेदाभ्यासकांसहि त्यांतून पुष्कळ माहिती मिळण्यासारखी आहे. काशीचे पं. युधिष्ठिर मीमांसक यांनीं एका लहान हिंदी पुस्तिकेंत ऋग्वेदाच्या मंत्रसंख्येसंबंधीं खोल विचार केला आहे तोहि जिज्ञासूंनीं अवश्य नजरेखालून घालावा.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कर्त्यांनीं वेदरक्षणासाठीं हे जे प्रयत्न केले आहेत त्याचा लाभ वैदिकांनीं खरोखरीच घेतल्यास त्यांचें आणि समाजाचेंहि कल्याण होणार आहे. वैदिकांची परंपरा भारतांत

आणि महाराष्ट्रांत बदलल्या परिस्थितीमुळें किती झपाट्यानें ऱ्हास पावत आहे हें विचारवंतांना सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. हा ऱ्हास थांबविण्याचे वेळींच प्रयत्न झाले तर हजारों वर्षांची प्राचीन वैदिकपरंपरा समाजांत बीजरूपानें कां होईना टिकून राहील. ही परंपरा नष्ट होऊं द्यावयाची कीं काय याचा भारतीयांनीं अवश्य विचार केला पाहिजे. विशेषतः आतां भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीयांच्या जीवननिष्ठेला संस्कृतीचें स्थिर अधिष्ठान देण्याचें कार्य त्वरेनें व्हावयास पाहिजे. सुधारलेल्या देशांतील जनताहि आपल्या परंपरा किती कसोशीनें जपून ठेवते हें पाहून तरी आपल्या प्राचीन संस्कृतींतील संग्राह्य अंशांचा प्रत्येक भारतीयाला यथार्थ अभिमान वाटला पाहिजे. वैदिक-परंपरेची आज जी अवनति झाली आहे, तिला खुद्द वैदिक पुरोहितहि कांहीं अंशीं जबाबदार आहेत, ही गोष्ट नाकबूल करून चालणार नाहीं. वैदिक कालांतील ब्राह्मणवर्गाची उच्च समाजकल्याणविषयक आणि निःस्वार्थी भावना आम्ही विसरलों. आमच्या मूळच्या सात्विक आणि कर्तव्यनिष्ठ जीवनाची जाणीव आम्हांला उरली नाहीं. त्यामुळें वैदिकपरंपरेवर आणि वैदिकवर्गावर आजचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे. अजूनहि वेदिकमार्गानें आपलें अध्ययन, विशुद्ध जीवन, त्या अध्ययनानें आणि विशुद्ध जीवनानें प्राप्त झालेल्या स्वतःच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव या गोष्टी आचरणांत आणल्या तर वैदिकपरंपरेचें आणि वैदिक वर्गाचें पुनरुज्जीवन झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

वे. शा. सं. अयाचित यानीं या ग्रंथद्वारा केलेल्या परिश्रमांचें चीज वेदाभिमानी जनतेकडून होईल अशी आशा बाळगून व प्रस्तुत ग्रंथ तयार केल्याबद्दल ग्रंथकर्त्यांचें अभिनंदन करून रजा घेतों.

ज्येष्ठ शुद्ध १ शनिवार शके १८७१ (अमृतसिद्धियोग) अग्निहोत्रमंदिर २६४ नारायण, पुणें २.	धुंडिराज गणेशदीक्षित बापट, सोमयाजी, श्रौताचार्य, महामहोपाध्याय

॥ श्री ॥

पुरस्कार

"वेदोऽखिलं धर्ममूलम्" अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भारतवर्षानें त्या धर्ममूलाचें रक्षण करण्याची अत्यंत काळजी घ्यावी हें साहजिकच आहे. तसें पाहिलें तर जगांतील प्रत्येक राष्ट्र आपलें वाङ्मय टिकविण्याची जबरदारी घेतच आलें आहे. मिसरची पर्णलिपितें आणि खाल्डि यांचे इष्टिकालेख हीच गोष्ट दर्शवितात; परंतु त्यांच्यात आश्चर्यकारक असें विशेष काय आहे? ऋग्वेदाच्या अनादिकालापासून भारतीयांना लेखनकला माहीत असल्याचा पुरावा आढळून येतो. (दहावें मंडल-सूक्त ७१ ऋग्वेदाचा संदेश पान २७३) असें असूनहि आपलें वाङ्मय अव्याधितपणें जिवंत ठेवण्याकरिता भारतीयांनीं ज्या युक्तीचा अवलंब केला ती पाहिली म्हणजे मन आश्चर्यानें थक होतें. त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणें ज्या शब्दांत जिवंत सामर्थ्य आहे त्या शब्दाची चैतन्ययुक्त परंपरा माती, दगड, धोंडे आणि पानें काय टिकविणार? त्याकरितां सजीव मनुष्यप्राण्याची योजना करणें हेंच तर्कशुद्ध आहे. अगदीं परवा-परवापर्यंतही वेदाक्षर लिहून काढण्याचें भारतीयाच्या जिवावर येत असे. युरोपियन पंडितांनीं लिहिलें आहे कीं, लेखनकलेचें ज्ञान असूनही वेद लिहून काढण्यापेक्षां पाठ करण्याचीच प्रवृत्ति भारतीयात जास्त दिसून येते.

या प्रवृत्तीचें मुख्य कारण असें आहे कीं, प्रो. येननें म्हटल्याप्रमाणें भारतीयाच्या दृष्टीनें वेदवाणी ही नुसती अर्थवती नसून सामर्थ्यवती आहे. मंत्रामध्यें काहीं सामर्थ्य असतें ही कल्पना पृथ्वीच्या पाठीवरील यच्चयावत्

प्राचीन लोकांत आढळून येते, परतु त्या कल्पनेत आणि भारतीय कल्पनेत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. मंत्राच्या उच्चाराने एखाद्या देवतेनें संतुष्ट व्हावें आणि आपल्या सामर्थ्यानें आपल्याचे मनोरथ पुरवावे इतकीच इतरांच्या कल्पनेची धाव आहे. भारतीय कल्पनेत ही तर अंतर्भूत आहेच, परतु मंत्राक्षरेच प्रत्यक्ष कर्मरूप व पदार्थरूप होतात ही मुख्य कल्पना आहे. कर्माचा आणि मंत्राचा असा संबंध असल्यामुळें भारतीयांच्या सर्व नित्युक्त कर्मांत मंत्राचे विनियोग केलेले आढळतात मंत्राचा लैगिक विनियोग हें काय प्रकरण आहे, या खोल विचारांत न शिरतां येथें येवढेंच म्हणतों कीं, मंत्राचा आणि कर्माचा वर सांगितल्याप्रमाणें संबंध असल्यामुळें ज शास्त्र उत्पन्न होतें त्यावरून हे विनियोग निघालेले आहेत. ऋषींच्या ऋतंभरा प्रज्ञेला मंत्राच्या ठिकाणीं तीं कर्में दिसलीं म्हणून तसे विनियोग ठरले गेले आजच्या तरल्या कल्पनेप्रमाणें मानवी कल्पनेनें नव्हे "तदेतत्सत्य मंत्रेषु यानि कर्माणि कवय अपश्यन् तानि त्रेतायां बहुधा सततानि" या मुंडकश्रुतींत मंत्रांच्या दर्शनाबरोबरच हेंही सांगितलें आहे कीं, त्याला त्रेतायुग म्हटलें जातें तो एक प्राचीन काळ असा होता कीं, त्यांत हें शास्त्र विकास पावलें होतें भारतीयांच्या सर्व वाङ्मयांत एकजात आढळून येणारी एक व त्ना ही आहे कीं, त्या प्राचीन काळापासून सर्व गोष्टींचा उत्तरोत्तर एकसारखा ऱ्हासच होत आहे हा ऱ्हासांतून आपली विश्वकल्याणकारक संस्कृति टिकविण्याकरिता त्यांनीं त्या अनेक युक्त्या योजल्या, त्यांतील वेदवाणी लेखनिविष्ट न करतां पठनानें जिवंत ठेवा-वयाची ही फार उदात्त व धाडसी कल्पना आहे

अशा रीतीनें वाङ्मय जिवंत ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे आणि हजारों वर्षांच्या परंपरेत जिवंत ठेवावयाचें म्हटलें म्हणजे त्या वाङ्मयानें मोजमाप करून काहीं निश्चित साच्यांत त्याला पद्धीत आकार दिल्यावेरीज उपाय नाहीं. वेदावर्धी असें मोजमाप करून त्यांनीं त्याला त्या पद्धीत साच्यांत

रचविलें, त्यांनाच व्यूह व विकृति असें नांव आहे. अलीकडच्या मार्गेत ज्याला संहिताकाल म्हटलें जातें त्या अत्यंत प्राचीन काळापासूनच हा प्रयत्न झाला असावा असें दिसतें. कारण या व्यूहाची दहाही माहिती सांगणारा एकमात्र ग्रंथ जो चरणव्यूह तोच इसवी सनापूर्वी हजार-बाराशें वर्षां पूर्वीचा असावा असें म्हणावें लागतें. पुराणनिरीक्षणकारांनी दाक्षिल्या-प्रमाणें वेदरक्षणाच्या दुसऱ्या एका युक्तीची माहिती सांगणारा विकृति-वल्लीकार व्याडी आणि त्याच तऱ्हेची दुसरी माहिती सांगणारा ग्रंथकार शौनक यांचाच काल इसवी सनापूर्वी हजार-बाराशें वर्षांपेक्षां कमी नाही. चरणव्यूहकार कात्यायन कोण हा प्रश्नच आहे. याज्ञवल्क्याचा पुत्र कात्यायन हाच जर चरणव्यूहकार असला तर त्याचा काळ इसवी सनापूर्वी निदान चोवीसशें वर्षे तरी असला पाहिजे. (ऋ. संदेश परिशिष्ट ४) निदान एवढी गोष्ट तरी खास कीं, चरणव्यूहकार पाणिनीच्या पूर्वी असला पाहिजे. कारण काव्य अथवा इतर कोणत्याही दृष्टीनें आवश्यकता नसतांना "तत्सामगमं स्मृतम्" अशा प्रकारचे अपाणिनीय प्रयोग त्यानें केले आहेत. वेदसूक्तांच्या ऋषींचीं विचित्र नांवें पाहिलीं तरी देखील अत्यंत प्राचीन काळाचाच बोध होतो; परंतु त्याच्यावरील ज्या भाष्याचें भाषांतर वे. शा. सं. दासभट्ट अयाचित यांनीं केलें आहे तें मात्र अतिशय अर्वाचीन म्हणजे शके १६१३ तील आहे. भाष्यकारानें तत्कालीन उपलब्ध माहिती गोळा करूनच तें लिहिलें आहे हें उघड आहे. तरीदेखील मूळ ग्रंथ आणि भाष्य यांमध्यें पार मोठें काळाचें अंतर असल्यामुळें कांहीं बाबतींत भाष्यकारालाही अडचण पडली असेल यांत शंका नाहीं. त्यामुळें त्याला पुष्कळसा भर पौराणिक माहितीवरच द्यावा लागला आहे. असें करीत असतां पुराणांतील कित्येक भासमान विरोधांचा परिहार करणें अवश्य असतें. तसें न घडल्यामुळें अर्वाचीन वाचकाला भाष्य अपुरें वाटणें साहजिक आहे. ही उणीव आपल्या मराठी भाषांतरात वे. शा. सं. अयाचितशास्त्री यांनीं काढून टाकली असती तर बरें झालें असतें.

उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवाच्या चार मुखातून चार वेद निघाले, असें पुराणात म्हटलें आहे आणि पूर्वी एक वेद असून त्याचे चार विभाग द्वापाराच्या अंतीं वेदव्यासांना केले, असेंही म्हटलें आहे शास्त्रदृष्ट्या या दोन्हीही कल्पनात अविरोध कसा आहे, हें समजून सांगणें अवश्य आहे 'चरण' शब्दाचा अर्थ नुसता वेदाचा भाग इतकाच नसून प्रत्यक्ष वेद असाच का होतो हेंही पाहाण्याजोगतें आहे अथर्ववेदाच्या नवव्या भेदाचें नाव 'चरणविद्या' असेंच आहे. अलीकडे Supersonics चें शास्त्र फार वाढलें आहे व डॉ. मॅक्नेरसारखे अर्वाचीन शास्त्रज्ञ तर असें म्हणू लागले आहेत कीं, विश्वातील प्रत्येक वस्तु म्हणजे निरनिराळ्या आंदोलनामुळें (Viabrations) उत्पन्न होणारा या स्वरमेळाचें गीतच आहे 'चरण' शब्दाचाही मूळ अर्थ आंदोलन (Viabration) असाच आहे 'चरणव्यूह' म्हणजे आंदोलनाच्या सहेतुक बनविलेल्या मोडी अशा प्रकारें आंदोलनाचें शास्त्र बनवावयाचें म्हणजे त्याची एक परिभाषा उत्पन्न होणें अवश्य आहे वेदवर्णन करीत असताना चरणव्यूह ज्या वेळेला अमुक वेदाचा अमुक रंग आहे, त्याची उंची इतकी, त्याचें गोत्र, त्याची देवता, त्याचा छंद अशा प्रकारचें वर्णन करतो त्या वेळेस ती एक तत्कालीन शास्त्रीय परिभाषा आहे हें न समजल्यामुळें हल्लींच्या शहाण्या माणसास वैदिक रूपाचा बटाणीपणा दिसून येतो या सर्व गोष्टींचा विचार नीट केला जाईल अशा विवरणात्मक ग्रंथ होण्याची आवश्यकता आहे रे ग्रा स अनाचित याच्यासारख्यांनीं तें काम हातीं घेतल्यास चांगलेंच होईल प्रस्तुतचा त्यांचा प्रयत्नही अभिनंदनीयच आहे हल्लींच्या काळीं प्रत्येक गोष्ट पाश्चात्यांच्या विचारातून जणू काढीं गाळून घेतल्यागेरीज परिपूर्ण होत नाहीं, परंतु आता हें अनेक रीतींनीं सिद्ध झालें आहे कीं, पुष्कळ वेळा पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय म्हणविल्या जाणाऱ्या कल्पनाही आचरटपणाच्या, उथळपणाच्या व दहेगीच्या नमतात वेगळ

पाश्चात्य आहेत म्हणूनच त्या डोळे मिटून स्वीकारल्या जातात व सात वळेकरांनी आपल्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेंत विवाहसूक्तातील ' देवकामा ' या शब्दाचा थोडासा इतिहास दिला आहे तो या दृष्टीनें वाचण्याजोगता आहे भारतीय परंपरेंत ' देवृकामा ' असा कोठेंही पाठ नसताना सेंटपिटर्स बर्ग कोशानें दहेलीनें तसा पाठ दिला आहे म्हणून आमच्याकडच्याही कित्येक ऋग्वेदाच्या प्रकाशकाना तोच पाठ मुकाट्यानें स्वीकारला आहे प्रस्तुत कोषकाराची भारतीय परंपराना अव्हेरून टाकण्याची प्रतिज्ञा लक्षात घेण्याचें कारण काय ?

अशा काळीं जेथें आपला वेद काय, शाखा कोणती, सूत्र कोणतें हेंदेखील चांगल्या सुशिक्षित म्हणविणा यानाही सांगता येत नाहीं, इतकेंच नाहीं तर शाखा, सूत्र हें काय प्रकरण आहे हेंही ठाऊक नसते, तेथे त्याची समग्र माहिती देणारा एखादा ग्रंथ मराठींत असणें अत्यंत आवश्यक होत शालिवाहन शक १४८० च्या सुमारास लिहिल्या गेलेल्या सरस्वती गंगाधराच्या श्रीगुरुचरित्रांत याविषयीं पुष्कळ माहिती आहे परंतु श्रीगुरुचरित्र भक्तीनें वाचणारे जाणते लोकही या अज्ञात प्रदेशातला आपला प्रवास घसारेस सपवून हु'श्श करताना आढळतात कारण ती माहिती समजून सांगणारे वैदिकही आता दुर्मिळ होत आहेत चरण व्यूहातील माहितीचा व तिचा सर्वस्वी मेळ आहे असें मात्र नाहीं त्यावरून असें दिसतें कीं, या विषयासंबंधींहि पूर्वीपासून काहीं मतांतरें असावींत अशा परिस्थितींत मराठी वाचकाना ही माहिती उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे

वेदरक्षणाकरिता भारतीयाना मुख्य दोन यत्न केले एक तर मंडल, सूक्त, अष्टक, वर्ग व अनुवाक, खंड, कांड, प्रश्न, छंद अशा निरनिराळ्या रीतानें त्याची विभागणी करून त्यातील गद्य भागाची तर ' पन्नास '

अक्षराच्या परिमाणात अक्षरस्वराहि मोजून ठेविली मंत्राचा विनियोग कर्मांत विनियोग असल्यामुळें त्याचेंहि रक्षण सहाय्य झालें, परंतु मंत्र हें उच्चाराचें शास्त्र असल्यामळ नुसतें असें रक्षण होऊनहि उपयोग नव्हता त्याचा प्रत्येक स्वर ना स्वर शास्त्रोक्त रीतीनच उच्चारला गेला पाहिजे म्हणून पठन करिताना कांहीं पद्धतशीर रीतीनें पदें तोडून त्यांच्या क्रमानें अथवा तच तेच शब्द पुन्हा पुन्हा मागेंपुढें घेऊन वेदाचें अध्ययन करण्याची परंपरा पडली चोहोंकडून लिहिलें मारून जरी एखादी गोष्ट भिंतीस पक्की लिहून ठासावी तशी ही व्यवस्था करण्यात गेली म्हणूनच आज हजारों वर्षांपूर्वीचे छन्दोच्चार ऐकावयास मिळत आहेत अशा तऱ्हेच्या वेदपठनास 'विकृति' असें नाव आहे संहिता म्हणजे काय, तिचीं पदें *कशीं पाडलीं जातात आणि त्यांना क्रमान्वयें तीं न म्हणता जटा, माला,* घन इत्यादि आठ प्रकारच्या विकृतींनीं कशा म्हणावीं याचा सुबोध माहिता प्रस्तुत पुस्तकानें सामान्य वाचकासाठ होऊ शकेल वस्तुत 'चरण' आणि 'विकृति' यावरचे निरनिराळ ग्रंथ असताही त्यांचा संग्रह एकत्र केला आहे हे फार चांगलें झालें आहे या सर्व माहितीमुळें वेद *वाङ्मयाचा विशालता, सखोलपणा, भारतीयांची यद्विषयीं आस्था* आणि त्याच्या प्रयत्नाची भव्यता उत्तम प्रकारें समजून येते चरणव्यूहाचें फल सांगताना 'अविद्यो लभते विद्या', जाति स्मरो भवति 'अव्रती व्रती भवति', अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति' असें म्हटलें आहे थोड्याशा वेगळ्या अर्थानें म्हणाल्यास त्याच्या दृष्टीनें नव्हे तर राष्ट्रहित दृष्ट्या आपल्या जातीची आठवण हे वाचून विशेषत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणास तरी व्हावी व आपल्या कर्तव्याची जाणीव होऊन त्याच्यासाठी मतपालन करण्याची आणि आत्मसंयमन करण्याची त्यांना बुद्धि व्हावी अशी आशा वाटते

भाषांतरकारानें विकृतींचे नमुने दिलेले आहेत, त्याचा उपयोग वैदिक मंडळींना तर चांगलाच होईल इतरांच्या दृष्टीनें हा भाग अर्थातच केव्हांही दुर्बोधच असणार. विकृतींचा साचा ठरला असताना घनपाठांतच दोन प्रकार का उत्पन्न झाले व ते केव्हा झालें असावे हा मोठा विचारार्ह प्रश्न आहे. अथर्ववेदाचें विवरण करीत असता भगवान् व्यासाबरोबरच भगवान् स्कंदाचाही आधार भाष्यकारानें दिला आहे. त्यावरून चोर हे स्कंदपुत्र आहेत आणि चोराचा परमगुरु कार्तिकेय आहे, ही केवळ शूद्रकासारख्या कवींची कल्पना नसून त्यात काहीं तथ्य असावेंसें वाटतें. 'अरत्नी', 'प्रादेश' इत्यादि वैदिक परिमाणाचा वाचकांना नव्यानेंच बोध होईल. त्याचप्रमाणें वेदकालीन त्रैविद्यांना वेद पठणाबरोबरच त्याच्या त्याच्या वेदाला अनुसरून आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद अशी काहीं उपयुक्त विद्या नित्यकर्मांचा अवश्य भाग म्हणून शिकावी लागे, हीहि माहिती प्रत्येक वेदाचे जे उपवेद दिले आहेत त्यावरून समजून येईल. व्यक्तीची उपयुक्तता शस्त्र तितकी वाढविण्यावर त्या वेळीं किती कटाक्ष होता हें त्यावरून दिसून येईल.

आणखीहि एक फायदा यापासून होईल. नाहीं म्हटलें तरी ऋग्वेद, कृष्णयजुर्वेद, वाजसनीय संहिता इत्यादि निरनिराळ्या वेदपरंपरेंतील ब्राह्मण उघड नसले तरी अंतर्यामी हा वेद मोठा का तो वेद मोठा, हा आधींचा का तो मागाहूनचा अशा नाना प्रकारच्या विकल्पनानीं उच्च नीच भाव बाळगताना आढळतात आणि सूक्ष्म निरीक्षण करणाराला ब्राह्मणवर्गाच्या एकीकरणास त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अडथळे होत असलेले आढळून येतात. *प्रथमकल्पी एका बीजातून निघालेल्या वेदाचे चार विभाग* श्रीवेदव्यासानीं केवळ लहरीप्रमाणें केले नसून काहीं शास्त्रीय तत्त्वास अनुसरून केले आहेत हें ऋग्वेदाची क्रियाशक्ति, यजुर्वेदाची इच्छाशक्ति,

सामवेदाची ज्ञानशक्ति आणि अथर्ववेदाचें क्षुद्र कर्म असें म्हटलें आहे त्यावरून लक्षांत येईल आणि मनुष्य-जीवनास या चारी शक्तींच्या वाढीची जशी एकसारखी आवश्यकता असते त्याप्रमाणेंच या चार वेदांचें आहे. त्यांच्यांत उच्चनीच भाव नसून विराट्पुरुषास त्या सर्वांची सारखी आवश्यकता असल्यामुळें त्यांत उच्चनीच भाव शक्यच नाहीं हें मनांत बिंबून ब्राह्मणमात्रांत एकात्मता होईल तर मोठेंच श्रेय संपादिलें जाणार आहे.

हल्लीं ठिकठिकाणीं वेदशाळा चालविल्या जात आहेत त्यांना तर हा ग्रंथ बहुमोल आहे. त्यांच्या अभ्यासक्रमात याची योजना करून वेदाभिमानी लोकांनीं वेदशास्त्रसंपन्न अयाचितशास्त्री यांच्या परिश्रमाचें चीज करणें अवश्य आहे. मला स्वतःला या विषयावर लिहिण्याचा काहीं अधिकार नाहीं, परंतु वे. शा. सं. दासभट्ट यांच्या विनंतीचा अव्हेर करणें अशक्य झाल्यामुळेंच हे चार शब्द लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. ही अल्पशी वेदसेवा त्या वेदपुरुषास समर्पण करून या भाषांतराचें वेदाभिमानी जनतेनें चीज करावें अशी मी त्यांना नम्र विनंति करतों.

नागपूर,
मिति माघ वद्य ९ शके १८७५.
दिनांक २७-२-१९५४.

—अप्रबुद्ध

— अनुक्रमणिका —

	पृ.
भाष्यानुसारी शोधित चरणव्यूह मूलसूत्र.	१–८
ऋग्वेदखण्ड	
१. मंगलाचरण श्लोकार्थ.	१
२. चरणव्यूह शब्दार्थ.	२
३. श्रीमद्भागवतस्थवेदविभाग-वर्णन.	३
४. ५४ ते ६० श्लोकाचा महीदासकृत अर्थ.	४
५. विष्णुपुराण व आ. गृह्यसूत्र वचनार्थ.	६–९
६. ऋग्वेदाच्या आठ भेदांची नावें.	१०
७. अध्ययनपूर्तिचतुष्टय.	११
८. पारायणप्रकार व नावें.	१२
९. क्रमशब्दार्थसहिता.	१३–१४
१०. ऋक्प्रातिशाख्यसूत्रार्थ.	१३-१४
११. अष्टविकृति, जटा व दण्ड या दोन विकृतींचें प्राधान्य	१४
१२. जटालक्षणाचें विवरण.	१४
१३. मालादि विकृतींचीं मूळ स. लक्षणें.	१५
१४. ऋग्वेदाच्या शाखा. व त्यांचें समानाध्ययन	१६
१५. आश्वलायन व सांख्यायन यांचा अध्ययनभेद.	१९
१६. खिलमन्त्राख्या व त्र्यंबक इ. मंत्राना खैलिकत्वनाही याविषयीं उपलेखप्रमाण	
१७. क्रमवेष्टनसंख्या, वेष्टनानियम व उदाहरणें.	२०
१८. वालखिल्यसूक्तरहित ऋ. संख्या.	२२
१९. द्विपदेचे प्रकार, लक्षणें, नित्य द्विपदेचा मत्रप्रतीकें संख्या व स्थलनिर्देश.	२३-२४
२०. त्रीण्यर्धर्चे किंवा सप्तपदा यांची वर्गोदमन्त्र, प्रतीकें संख्या व स्थलनिर्देश.	२३-२४
२१. पारायणसंख्येची मोजणी.	३०

पृ.

२२ विराट्छंदाचीं सर्व छंदव्याप्ति. २८–२९

२३. पारायणांत "संज्ञानसूक्त" घेण्याविषयीं प्रमाणें ३१-३२

२४. एकर्चादि वर्गसंख्या व बाष्कलशाखाध्ययनक्रम. ३२

२५. पारायणफल महार्णवस्थ पारायणविधि ३५ते३८

२६ पारायणनियम, पापपरत्वें पारायणसंख्या ४०–४१

२७. गायत्रीचें महत्त्व. ४२

यजुर्वेदखण्ड

१. यजुर्वेदाच्या ८६ भेदांपैकीं चरकाच्या १२ भेदाचीं नावें. ४६

२ मैत्रायणी शाखेचे भेद, त्यांचीं नावें, अध्ययन ग्रंथ. ४६

३ कोशल्या देशांत कोशल्या शाखेशीं परस्पर यज्ञ व विवाहसंबंध होतो. ४७ ४८

४ शुक्लयजुर्वेदोत्पत्ति ४९–५१

५. वाजसेनयशाखेच्या पधरा भेदाचीं नावें. ५५

पृ.

६. अठरा परिशिष्टाचीं नावें व विषय. ५६

७. शुक्लयजुर्वेदाध्ययन ग्रंथ व संख्या. ५६ ५७

८. तैत्तिरीय शाखाभेद व मुख्य यजुर्वेदलक्षण. ५७–५८

९. कृष्णयजुर्वेदाध्ययनाचें वर्णन व इतर माहिती ५९-६०

सामवेदखण्ड

१. सामवेदाच्या शाखा नष्ट होण्याचें कारण व उर्वरित शाखाचीं नावें ६२

२. त्याचे अध्ययनग्रंथ व संख्या. ६४–६५

अथर्ववेदखण्ड

१. अथर्ववेदाच्या शाखाचीं नावें व अध्ययनग्रंथ,उपवेदवर्णन, ऋग्वेदादि वेदचतुष्टयाचें स्वरूप, गोत्र, देवता व छंद याचें वर्णन. ६८–७१

२. चरणव्यूह श्रवणपठणफल. ७४–७५

चरणव्यूह भाग २ रा

१. मालादि सात विकृतींचें सोदाहरण स्पष्टीकरण ७८ ८२

पृ.

२. दशग्रंथांचीं नांवें व पंच-
संधिलक्षण. ८३-८४

भाग ३ रा

१. गायत्र्यादि सप्तछंदांचे भेद
व त्यांचीं नांवें, उदाहरण
मंत्र व त्यांचे संहितास्थ
स्थलनिर्देश. ८५-९८

२. प्रगाथभेदाचीं नांवें, उदा-
हरणें, स्थलनिर्देश. ९८-१००

३. अतिजगत्यादि छंदाचीं
नांवें, स्थलनिर्देश १०१-१०३

प्रथमभाग परिशिष्ट १

— १ अनुवाकस्थसूक्त संख्या
निदर्शक कारिका १-३

— २ मंडलानुवाकतत्स्थसूक्त
प्रतीकानि (संख्या) ४-५

— ३ ऋग्वेदीय बाष्कल संहिता
क्रम ६

— अनुवाकसूत्र ७

पृ.

ऋग्वेद संहितेच्या अष्टकांच्या-
प्रत्येक अध्यायाची तृचादिसंख्या-
क वर्गांची अंकसूची व नक्संख्या
निदर्शक कोष्टकें

प्रथम अष्टक १-४
द्वितीय अष्टक ४-८
तृतीय अष्टक ८-११
चतुर्थ १२-१५
पंचम १६-१९
षष्ठ २०-२३
सप्तम २४-२७
अष्टम २८-३१

प्रथम भाग द्वितीय परिशिष्ट
संपूर्ण ऋग्वेद संहितेचे
अष्टकानुक्रमानें एकर्चादि वर्गांचें
योग सूचक कोष्टक १-२

ऋग्वेदीय साख्यायन संहिता क्रम	२	वालखिल्यसूक्ताची मंत्रसंख्या	
संज्ञानसूक्त	१-२	व छंद दर्शक कोष्टक	४
पाठभेद—	१	द्वितीय भाग परिशिष्ट	२
ऋग्वेद गायत्र्यादि		अष्टविकृतींत "यज्ञेनयज्ञ"	
छंदाची मंत्रसंख्या		मंत्राचें सस्वर पठनप्रकार.	१-१८
अक्षर संख्यादर्शक		ग्रंथावरील विद्वानांचे	
कोष्टक	१	अभिप्राय	

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ[1] स्थानानि भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपार· क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्ड-श्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पंच भवन्त्याश्वलायनी सांख्या[2]-यनी शाकला बाष्कला मांडूकेया[3]श्चेति तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्च-चतु षष्टिर्मंडलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेपङ्क्तुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्दिष्टं विकल्पितम्। दश सप्तसु पश्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम्। एकशत-सहस्रं वा द्विविंपंचाशत्सहस्रार्ध-मेतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमकाले तु वेष्ट-व्यम् चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशतंचाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि ॥ १ ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च।
ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥

पाठभेदाः— १ अष्टभेदाः २ शाखायनी ३ माण्डूकायना

एकर्चं एकवर्गश्च एकश्च नवस्तथा ।
द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयस्य[1] शतं स्मृतम् ॥ २ ॥
चतुर्ऋचा[2] पंचसप्तत्यधिकं च शतं तथा ॥
पंचऋर्चा[3] तु द्विशतं सहस्र रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
पंचचत्वार्यधिकं[4] तु षडृचा च शतत्रयम् ॥
सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं त्रिंशतिश्चाधिका स्मृता ॥ ४ ॥
अष्टऋचा तु पंचाशत्पंचाधिकास्तथैव च ।
दशाधिकद्विसहस्रा पंचशाखा सुनिश्चिता ॥ ५ ॥
वर्गा संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चावमीलिता ।
एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचा संख्येन न्यूनत ॥ ६ ॥

---

१ न्यून तृचशतं स्मृत २ चतुष्क शतमेकं च चत्वार सप्ततिस्तथा ३ पञ्चकाना द्वे सहस्र तु द्वेसप्तोत्तरेशते ४ शतमूनविंशति (११९) सप्तकाना न्यूनाषष्टिरष्टकाना (५९) त्रीणि शतानि षट्काना चत्वारि शतषट्चवर्गा (३४६) ऋग्वेदसंहिता- सातवळेकरप्रथमावृत्ति पान- ८२८

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आव्हरका कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया[1] श्वेताश्वततरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा[2] भवन्ति मानवा वाराहा दुंदुभाश्छागलेया हारिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारोभवति षडंगान्यधीत्य षडंगवित् भवति । (तत्र षडंगानि) शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तंछंदोज्योतिषमिति षडंगानि । तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यावाजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति। काण्वा[3] माध्यंदिना श्यावीया स्थापायनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा

पाठभेदा १ वार्तांतरेया २ सप्तभेदाः मानवा दुदुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत ३ जबाला बौद्धायना काण्वा माध्यदिनेया शापेयास्तापनीया वेभाला पौण्डरवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशरा वैणया अद्धा बौधेयाश्चेति, चौ प्र.

औवटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजवा कात्यायनीयाश्चेति। प्रतिपद मनुपद छंदो भाषाधर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपांगानि। यूपलक्षण[1] छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसंख्या चरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्श्वहौत्रक प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्वमशुक्रियम्॥ ब्राह्मणं च चतुर्गुणं॥ तत्र तैत्तिरीयकाना द्विभेदा भवन्ति औख्याखांडिकेयाश्चेति। खाडिकेयानां पंचभेदा[2] भवन्ति आपस्तंबी[3] बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औखेयी चेति तत्र कठानां उपगायत्तु चतुश्चत्वारिंशदुपग्रंथाः। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखांतरा' स्मृता'। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति॥ २॥

---

१ उपज्योतिष सागलक्षण प्रतिज्ञानुवाक परिसंख्या चरणव्यूह श्राद्धकल्प प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि हौत्रिक पशवो स्थानि कूर्मलक्षण २ औखेया खाडिकेयाश्चेति ३ कालेता स्वाम्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति चौ प्रत

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेणा-भिहताः प्रनष्टा शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया वार्तांतरेयाः प्रांजलऋग्वैननिधा प्राचीनयोग्या राणायणीयाश्वेति । राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाःशाट्यायनीयाःसात्यमुद्गलाः खल्वला महाखल्वला लांगला कौथुमा गौतमा जैमिनीयाश्चेति । (प्रकारान्तरं)राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्यमुग्राः कालेया महाकालेया लांगलायना. शार्दूला कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवंति कौथुमा आसुरायणा वातायना. प्रांजलिऋग्वैनभृतः प्राचीनयोग्या नैगमीया इति तेषामध्ययनम् । अशीति शतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतं ॥ ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगा. । तान्यधीत्य चण्डात् प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचित् पुनर्लक्षतंत्रं सामतंत्रं संज्ञालक्षणं धातुलक्षणमिति निर्धीयन्ते ।

पाठभेदा ओळ १ शतक्रतु वज्रेणा० चौ. मत. ओळ ९ प्रकारान्तरेण वर्णितो भाग. चौखम्बामुद्रितपुस्तके मूले विद्यते इतरत्र पुस्तके नास्ति पर भाष्ये तस्य व्याख्यान कृत इति कृत्वा मूले पाठार्थं उद्धृत.(ओळ

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।
अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम् ॥ १
सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्रवालखिल्याः ।
सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २

---

१४ अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्चिकसंहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश । अष्टौशतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ना ग्र

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैप्पला दान्ता प्रदान्ता औता जाबाला शौनका ब्रह्मपलाशा कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति। तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवंति। द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवंति कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवंति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदाभवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांधर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा। य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण विधोच्यते। ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः। सुविभक्तग्रीवः। कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः। ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा। प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रिगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः। सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य वैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः॥ ४॥

टीपः— अस्मिन् चरणव्यूहग्रंथे भाष्यानुसारेण प्रतिखण्डे पाठो गृहीतः

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुति ॥

य इदं वेदाना नामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदैवतवर्णं वर्णयति। अप्रियो लभते प्रियां जातिस्मरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो भवति अव्रती व्रती भवति। अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति। नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम् ॥
पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः।
तारयेत् प्रसूतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्पर्वसु पर्वसु।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति।
लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः। ॐ नमः परमऋषिभ्यो नमः॥

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम्।
कृष्णत्विषं कनकपिंगजटाकलापम्।
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूलं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च

ऋग्वेदवर्णनम्

प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीसरस्वत्यै नमः ॥
श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुलदेवताम् ।
विद्यागुरुं च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशास्त्रिणम् ।
एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविवृतिम् ॥ २ ॥
अयाचितोपनामाहं दासो राजेश्वरात्मजः ।
महीदासकृत भाष्यं प्रातिशाख्यं विलोक्य च ॥ ३ ॥
सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकभाषया ।

भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐमित्येकाक्षर ब्रह्म नादविन्दुकलान्वितम् ।
त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुं सनातनम् ॥ १ ॥
स सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।
वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरंजनम् ॥ २ ॥

---

२ कलात्मकम्.

'कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ।
येन चरणव्यूहेषु शाखाभेदांमतं कृतम् ॥ ३ ॥
तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ।
नत्था तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥
एव परम्पराप्राप्तं बाळकृष्ण महागुरुम् ।
यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहमंक्षकम् ॥ ५ ॥

अर्थ — नादबिन्दुकलारूपी ज्याच्या तीन मात्रा (अ + उ + म्) व तीन देवता आहेत असें जें एकाक्षर ॐ ज्याला सनातन व्यापक ब्रह्म म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयप्रकाश व समर्थ अशा परमात्म्याला आणि ज्यानें चतुष्पाद असलेल्या वेदाच्या शाखेच्या भेदाचें परिमाण (मापन) केलें, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रसिद्ध वेदज्ञ शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनऋषि आणि त्याच परपरेंतील माझे (महीदासाचे) गुरु बाळकृष्ण ह्यांना नमन करून, त्यांच्याच कृपेनें, मी चरणव्यूहग्रन्थाचे व्याख्यान करतों.

मूलसूत्रम्ः—अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः—अथ शब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मगलार्थं इत्यर्थः अत शब्द हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदराशेश्चतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूह- समुदाय चतुर्वेदाना समुदाय त व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेद ? तदुक्तम् आरण्यके "सर्वे वेदा सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्" (ऐ. अरण्यक २ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः

अर्थ — सूत्रारंभीं असलेल्या "अथ" शब्दाचे दोन अर्थ, १ मगल व २ आरंभ. त्यापैकीं पहिलाच अर्थ म्हणजे मगलार्थ समजावा. अत म्हणजे म्हणून-वेदशास्त्राचा विस्तार श्रवण केल्यानें सर्व पातकाचा नाश होतो

पा. भे. १ वेद १ "सर्वेवेदा" यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मत्र भाष्य लिहिलें आहे तेथें पाहावी.

कृताः। तथा चोक्तम् द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते—"तेमानौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः। सव्याहृतिकान् सोंकारांश्चातुर्होत्रविचक्षणः॥ ४४॥ पुत्रानध्यापयत्तास्तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान्। ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्॥ ४५॥ ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः। चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौमहर्षिभिः॥४६॥ क्षीणायुष क्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः। वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः॥४७॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोकभावनः। ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये॥ ४८॥ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः। अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम्।॥ ४९॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव॥५०॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः। एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः॥५१॥ पैलाय संहितामाद्यां बव्हृचाख्यामुवाच ह। वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम्॥ ५२॥ साम्नां जैमिनये प्राह, तथा छन्दोगसंहिताम्। अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे॥ ५३॥ पैलः स्वां संहितामूचे इंद्रप्रमितये मुनि। वाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम्॥ ५४॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गवे। पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान्॥ ५५॥ अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम्। तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान्॥ ५६॥ (इंद्रप्रमितिसुतो माण्डूकेय माण्डूकेयसुत शाकल्यः शाकल्यशिष्यः वेदमित्रः) शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु

म्हणून–आम्ही चरणव्यूहाचें व्याख्यान करतों. चरण म्हणजे वेद. कारण पूर्वी वेदराशि एक असून ऋगादि–मिश्रित चतुष्पाद होता म्हणून प्रत्येक चढाला चरण ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आता चरणाचा म्हणजे वेदाचा व्यूह म्हणजे समुदाय होय आता एक वेद कसा? असें म्हणाल तर ऐतरेय दुसरें आरण्यक खण्ड १० मध्यें सर्व वेद सर्व घोष (नाद) एकच, व्याहृति हीं प्राण, प्राणच ऋचा जाणावी असें वर्णन आहे. म्हणजे एक व्याहृतिरूप

पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्समुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्व-
धात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रति
शाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे वालाय निर्भज्य कासा-
रश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बह्वृचाः हिता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वै-
तच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ भागवत—स्कंध १२ अ. ६

भाष्यः—अस्यार्थः व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च विविधरूपं
पठित्वा इंद्रप्रमितये ददौ इन्द्रप्रतिश्चतुर्धा जटान्ते व्यासं कृत्वा बाष्क-
लाग्निअग्निमित्रान्तपद्‌शिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डूकेयाय च ददौ ।
माण्डूकेयशिष्यः वेदमित्र तस्य पुत्रेभ्य सौभर्यादिभ्यस्तैः स्वसुताय
शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पचधा
व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाक-
ल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्ता संहिता बलाकपैजवैतालविरजेभ्यः
ददौ । पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्य
वालखिल्यसंहिता चक्रे ॥ तां वालखिल्यसंहितां वालायनिप्रभृतयोऽ
धीतवन्त इति पदेषु संहितात्वमितिकरणं वेष्टनं उदात्तानुदात्त-
स्वरितस्वराणां संधिः । एतत् छन्दसां व्यास विस्तारं श्रुत्वा सर्व-
पापैः प्रमुच्यत इत्यर्थ ।

वेदाची प्राण म्हणून उपासना करावी असें विधान केलें आहे. त्या एका वेदाचे चार विभाग व्यासांनीं केले. हें श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध षष्ठाध्याय श्लोक ४४ ते ६० यांत सांगितलें आहे. तें असें:—

१ मन्त्रभाष्य — अग्निमीळे पुरोहितमित्यारभ्य 'यथाव सुसहासति' इत्यन्ता समाम्नाता ऋचो या. सन्ति ता एता सर्वा अप्येकैव व्याहृतिरेक-शब्दात्मिका " तथा च ऋग्वेदयजुर्वेदादयो सन्ति ये च घोषा (झ, भ, घ, ढ आदयो) घोषयुक्तवर्णा सन्ति ते एकैव व्याहृति । कोऽसौ एक-शब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव

सर्वेषामुच्चार्यमाणतयाप्राणेऽन्तर्भावात् ॥ तस्मात् प्राण ऋगुपलक्षितं सर्व-शब्दजातं महर्षिजात च प्राणस्वरूपमित्येव उपसितव्यम् ।

अर्थः — (ह्या श्लोकांच्या पूर्वीच्या श्लोकांत ब्रह्मदेवानें ओंकारापासून अक्षरसमाम्नाय निर्माण केला असें वर्णन आहे.) त्या अक्षरसमाम्नायाच्या साह्यानें भगवान् ब्रह्मदेवानें आपल्या चारही पुत्रांना चार मुखांनीं चार वेद व्याहृति व ओंकारसहित पढविले. ते पढविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु असा की, चार वेदाच्या चार ऋत्विजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान योग्य व्हावें. त्याचे पुत्र ब्रह्मज्ञानी ऋषीच होते. पुढें ते धर्मोपदेशक होऊन त्यानीं आपल्या पुत्राना त्या वेदाचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परंपरेनें चारी युगात शिक्षणाचें व्रत घेतलेल्या शिष्यांनीं ते मिळविले. नंतर द्वापारयुगारंभीं त्या महर्षीनीं निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालमहात्म्यामुळें लोक अल्पायुषी, अल्पचल व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षीच्या मनांत अन्तर्यामीरूपानें असणाऱ्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्मर्षींनी वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैवस्वत-मन्वंतरात ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादिक देवांनीं व इंद्रादि लोकपालांनीं लोकरक्षक भगवताची धर्मरक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशालि मुने, त्या विनतीप्रमाणें परमेश्वरानें स्वतःच्या अल्पाशानें पराशर मुनीचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरीं अवतार घेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नाच्या राशींतून निरनिराळ्या जातीचीं रत्नें वेगवेगळीं करून त्याचे वर्ग बनवावे त्याप्रमाणें ऋक्, यजु, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रानीं भरलेल्या वेदराशींतून व्यासानें निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे करून चार (४) संहिता केल्या. ५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासानें आपल्या चार शिष्याना बोलावून चार संहितांपैकीं एकेक संहिता एकेकाला पढविली.५१.

पा भे २ निनक्षया

१ भाष्यः— तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान्॥ १॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः। वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत्॥ २॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः॥ ३॥

पहिली ' बव्हृच ' किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्यानें पैलनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्मन्त्रांची ' निगद ' नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी साममंत्रांची ' छंदोग ' संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी ' आंगीरसी' नांवाची अथर्वसंहिता पढविली. ५३. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकारानें दिला नाही. त्यामुळें आम्ही त्या श्लोकाचें वरील भाषान्तर दिलें आहे.)

अर्थः— श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळाप्रमाणें अर्थ न देतां महीदासानें " अस्यार्थः " असे शब्द देऊन जें विवरण केलें आहे तें असें:— व्यासापासून पैलमुनींनें संहितापदक्रमरूप त्रिविध वेद शिकून इंद्रप्रमितीस दिला. त्यानें त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वीच्या अध्ययनांत जटाविकृतींची भर घालून बाष्कल, बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, अग्निमित्र या शिष्यांना व आपला पुत्र मांडूकेय अशा सहा जणांना शिकविला. मांडूकेयशिष्य वेदमित्र यानें इंद्रप्रमितींच्या सौभर्यादि पुत्रांना आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तीन वेद पढविला. शाकल्यानें पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविकृतींची भर घालून वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जातुकर्ण्य यानें निरुक्तासह संहिता, बलाक, पैंग्य, वैताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. बैलशिष्य जो बाष्कल त्याचा पुत्र बाष्कलि. यानें पूर्वी सांगितलेल्या सर्व शाखांतून, निराळे मन्त्र काढून वालखिल्यसंहिता रचली. त्या संहितेचें

शालायनि, भव्य, काशीर इत्यादिक शिष्यांनीं अध्ययन केलें. पदांमध्यें इतिकरण (पदपाठांत जेथें पदाला इति शब्द जोडलेला असतो तें) वेष्टन व उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचा संधि ह्यांना संहितात्वच आहे. अशा प्रकारच्या वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होतो.

मार्गे भागवतश्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें विष्णुपुराणांतही सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें प्रेरित केलेल्या व्यासानें वेदविभाग करण्यास आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य मिळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अथर्ववेत्ता सुमन्तु.

भाष्यः— तथा च गृह्यसूत्रं "सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या" (आ. गृ. सू. आ. ३ खंड ४) इति जानंति वाहवी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः। गर्गा याचक्रवी इत्यारभ्य शांखायनमित्यन्त शांखायनगणः। एतेषां कौषीतकिब्राह्मणं आरण्यकं शांखायनसूत्रं च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः एतेषां ऐतरेय ब्राह्मण आरण्यकं आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रः—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

भाष्यः—अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति।

भाष्यः—इति स्पष्टार्थ. "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः" ऋगधल्पो. खण्ड ७

---

१. क्रमाचे वेळा होतेकरण अशलेलें व दुग्रंड असलेलें पद फिरत मर्यादेच्या अन्तीं असलेलें पद पुनः इति लावून म्हणतात तें वेष्टन होय.

१ (भाष्यः—विष्णुपुराणे- आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्र-संमित । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैवं मत्सुतो व्यासः अष्टविंशतितमेऽन्तरे । वेदमेक चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थ — आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्व-कालीनो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयरूप शतसाहस्रसंमित "दश दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्र तत्सर्वं" इति श्रुते । ' अनन्त-संख्याक "अनन्ता वै वेदाः" ततो वेदात्मवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः दशविधः " स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातु-र्मास्यानि पशु सोम. "(ऐ. आ. २ खण्ड १५) इति श्रुतेः ।

अर्थः— वरीलप्रमाणे आश्वलायनगृह्यसूत्रातही यान्याच नावाना उल्लेख आहे. त्यात अधिक खुलासा एवढाच की, जानन्ति शब्दानावा पासून माण्डूकेयनावापर्यंत माण्डूकशाखागण व नंगी बाचक्नवी येथपासून शांखायननावापर्यंत शांखायनगण, त्याचे अध्ययनग्रन्थ कौषितकि ब्राह्मण व त्याच नावाचे आरण्यक व शांखायनसूत्र हे होत. ऐतरेयपासून आश्वलायनापर्यंत आश्वलायन गण त्याचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक आणि आश्वलायनसूत्र हे होत.

या प्रमाणे चातुर्वेद्य म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या योगाने चार वेद पूर्ण ज्ञात होतात चातुर्वेद्य शब्दाची व्युत्पत्ति – चत्वार, वेदा एव चातुर्वेद्यं (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् स्वार्थेष्यञ्)

अर्थ.— (५ । १ । १२४) वेदाची म्हणजे वेदविभागाची प्रवृत्ति यज्ञासाठी आहे, असे रणयकृत वेदांग-यौतिष्यात सांगितले आहे

भाष्यः— (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम)

"ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ" इति

१ अत्रान्तरे (पाठभेद)२–१० दशक म्ह शतर १० शतर म्ह सहस्र सहस्र म्ह. सर्व अनन्त

श्रुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्)) १

भाष्यार्थः— विष्णुपुराणात पराशराचही पुढील वचन आहे ते असे.— वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि चार मन्त्रांचा समूह होता, तो शतसाहस्र म्हणजे अनंत होता " अनंता वै वेदा." अशी श्रुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा संपूर्ण यज्ञ निर्माण झाला. त्यामध्ये ५ (पाच) श्रौतयज्ञ व तसेच पाच (५) स्मार्तयज्ञ श्रौतयज्ञाची नावे १ अग्निहोत्र, २ दर्शपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु आणि ५ सोम- स्मार्तयज्ञाची नावे १ ब्रह्मयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूत यज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरातील अठ्ठाविसाव्या युगात माझा पुत्र कृष्णद्वैपायनव्यास याने त्या वेदाचे ऋक्, यजु, साम, अथर्व असे संहितारूपी चार विभाग केले

भाष्यः— ते यज्ञा द्विविधाः अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना वैतानिकाः । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अथ गृह्यसूत्रम् - यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्य दथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसी-रितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा उपक्षरन्ति (आ. गृ. सू. अ. ३ खण्ड ३)

भाष्यार्थ— ते यज्ञ दोन प्रकारचे अग्नीमध्ये हवन केले जाणारे वैतानिक म्हणजे श्रौतयज्ञ. अग्नीत हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदा

---

१ अयं धनुश्चिन्हान्तर्गतभाष्यभाग. चौखम्बामुद्रिते पुस्तके विद्यते उपयुक्त इति कृत्वा भाषान्तरे गृहीत ।

यपन ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत वेदाध्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचें कारण यद्यचोधीत स्वधाउपक्षरति या वचनात जो पुरुष वेदाच अध्ययन करतो तें त्याचें अध्ययन दुग्धाहुतीप्रमाणें देवताची तृप्ति करतें यजुर्वेदाचें पठन घृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अध्ययन मधाच्या आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अ य यन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण कल्प, गाथा, नाराशंसा इतिहास व पुराण अमृताहुतीप्रमाणें देवाना सतुष्ट करत असें वर्णन करून या अध्ययनानें पितराचीहि तृप्ति होते असें सागतात ऋक मत्राचें पठन यजमानाच्या पितरास दुधा च्या नद्याच्या रूपानें पित्रत्र बनून प्राप्त होतें यजु पठन तुपाच्या नद्या, सामाध्ययन मधाच्या नद्या अथर्ववेदाध्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प इत्यादिकाचें अध्ययन अमृताच्या नद्याच्या रूपानें पित्रत्र बनून पितराची तृप्ति करतें ॥ ३ ॥

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥ अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः— तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकल बाष्कलौ २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ सांख्यायनमाण्डूकौ ४ कौषीतकीयब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदा अन्ये अष्ट भेदा वेदा विकृति शालाश्च भेदस्तु त्रिविध स्मृत । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन कथित पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदेनाष्टस्थानेन वा विकृतिर्ग्राह्या विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्याम तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्य अध्ययन कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाची स्थानें आठ आहेत (पाठातर आठ भेद आहेत असें आहे) १ शाकल व बाष्कल या दान सहिता २ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक ३ शाखायन व माण्डूकेय अशा दोन सहिता ४ कौषीतकी ब्राह्मण व आरण्यक पूर्वी व्यासान वेद, विकृति व शाखा यांचे विवि

भेद पृथक् पृथक् म्ह. निरनिराळ्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे कांहीं टीका-कार आठ भेद किंवा आठ स्थानें ह्या शब्दानें ' अष्टविकृति ' म्याख्या असें म्हणतात या आठ विकृतींची लक्षणें पुढें सांगण्यात येतील त्रैवर्णिकानें ब्रह्मयज्ञासाठीं व पारायणाकरिता ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रः— चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः— तदध्ययनं चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिसूत्रे चितिपूजि कथिकुम्बिचर्चश्च । एम्यो अङ् स्त्रियां भावादौ । चिति स्मृत्यां । पूजि पूजायां । कथि वाक्यप्रबंधे । कुबि आच्छादने । चर्च अध्ययने । चुरादय इति अष्टाध्यायीसूत्रोतात्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेद तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा । रूढा योगा च ॥ रूढा यथा ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' योगा यथा । अग्निमीळे ' इळेपुरोहितं ' इति प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः—तें अध्ययन चार पदांनीं सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, ४ श्रवणीयपार चर्चाशब्दाची व्युत्पत्ति-पाणिनीच्या सूत्रात चित्-आठवणें, पूज्-पूजा करणें, कथ्-सांगणें, चर्च-अध्ययन करणें, कुब्-झाकणें, चर्च-अध्ययन करणें या धातूपासून स्त्रीलिंगात स्वार्थी अङ् प्रत्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालु व ओंठ या दोन स्थानांच्या क्रियेनें (म्हणजे गुरुमुखातून) शब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक म्हणजे अध्ययन सांगणारा. चर्चक म्हणजे शिष्य. श्रवणीय म्हणजे ऐकण्यास योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार. या चार

पदांनी अध्ययन सुचविलें आहे. (तात्पर्य, अध्ययन पूर्ण होण्यासाठीं गुरु, शिष्य, वेदाध्ययन व त्याची समाप्ति या चार साधनांची आवश्यकता आहे) पुढील चार पदांनी चार पारायणें सुचविला आहेत पारायण दोन प्रकारचें १ प्रकृतिपारायण. २ विकृतिपारायण. आता प्रकृति कोणती व विकृति कोणती तें सांगतात. प्रकृति म्हणजे संहिता. ती दोन प्रकारची रूढा व योगा रूढ किंवा आर्षीसंहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' यौगिक संहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे । इळे पुरोहितम् । पुरोहित यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम् । असें ऋग्वेद प्रातिशाख्य द्वितीय पटलांत भाष्यकारानें सांगितले आहे. इत्यर्थ [१]

मूलसूत्रः— क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

भाष्यः— अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथं । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थ अन्यच्च वर्णक्रम.' अक्षरसमाम्नाय एव' इत्यारण्यके ' कथम-भिष्टुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरश । पच्छ । अर्धर्चश । ऋक्शः' । इति वे. ब्रा पं. ६ खण्ड २ ब्राह्मणम् " भूयांसि तु समाम्नानात व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ प. ६ अ. १ ख. १३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्द- संहितावाची कथम् ' पदप्रकृतिः संहिता, नि पू ६ खं १७) इति नैरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ — पारायण चार प्रकारचें १क्रमपार, २कमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहिताचा वाचक आहे क्रमशब्दाचा संहिता हा

१ दृष्टलिपौ धातुनिर्देशे

अथे कसा म्हणाल तर व्याडीमहर्षीकृत जटापटलात अनुलोम व विलोम किंवा व्युत्क्रम या रीतीनें दोन पदांचें विचार पठन म्हणजेच जटाक्रम विकृति ही विकृति म्हणताना विलोमपठनाचे वेळीं पदाप्रमाणें संधि व अनुलोम म्हणण्याचे वेळीं ' यथाक्रम ' म्हणजे संहितेप्रमाणें संधि करावा असें वचन आहे येथें यथाक्रम याचा अर्थ ' यथासंहिता ' असा कल्यानुळें क्रम म्हणजे संहिता. आता जटापटलात क्रम या शब्दाचा अर्थ संहिता कसा? असें म्हणाल तर सांगतों ' पदप्रकृति संहिता ' या निरुक्तवचनानें संहिता ही पद आहे प्रकृति जीची (पद प्रकृति यस्या सा) अशी असते आणि ती संहिता क्रमरूपच होय असें म्हटलें आहे (याचें अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलात आहे तें असें–संहिता पदप्रकृति, पदान्तान्पदादिभि सदधदेति यत्सा । कालाव्यवायेन अशी कारिका आहे तिचा अर्थ " संहिता पदप्रकृति " हें अधिकारसूत्र आहे ह्याची जरूर तेथें अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थ – संहिता ही पदें किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदें हीं सिद्ध असल्यामुळें त्यामध्यें षत्व, णत्व वगैरे वर्णविकार असत नाहींत पदाची विकृति म्हणजे (बदललेलें रूप) असलेल्या संहितापाठातच ते विकार दिसतात आता पुढच्या प्रातिशाख्य सूत्रात संहितेचे लक्षण दिलें आहे. तें असें–

सूत्रार्थ — या मंत्रात कालाचें व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडता पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अंताला पुढील पदाच्या आद्यावयवाशीं जोडून म्हणत जातो तीच संहिता होय ता संहिता आर्षी व क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मंत्रपाठ (मंत्रद्रष्ट्या ऋषीनें प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आर्षीसंहिता होय प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलात " क्रमो द्वाभ्या " वगैरे कारिकानीं सांगितलेल्या विशेष प्रकारचें पठन तीच क्रमसंहिता होय असें पतञ्जलि म म्ह प्रमाण इति परंतु अपौरुषेय वेदाचा ब्रह्मादिकांच्या मुखातून सांप्रदायानें आविर्भाव झाल्यावर अर्थद्रष्ट्या मुनींनी नंतर वेदाचीं

खण्डे किंवा पद पाडला असावा. ह्या दृष्टीने विचार केल्यास संहिता हीच पदाची प्रकृति म्ह मूलावस्था दिसते परंतु प्रातिशाख्य व शिक्षा वगैरे उच्चारणशास्त्रात वर्णस्फोट, पदस्फोट व वाक्य वगैरे अवयवांच्या सिद्धीला आवश्यक असते म्हणून पद हीच संहितेची प्रकृति असे शास्त्रात मानणें भाग पडतें म्हणून शौनकानें हें प्रातिशाख्यसूत्र रचलें आहे पाणिनीय शास्त्रात " परः सन्निकर्षः संहिता " हें संहितेचें लक्षण दिलें आहे त्याचा अभिप्राय हाच आहे क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति द्वे प्रकृतिपरायणे । द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अष्टविधा भवति । तच्च । जटामालाशिखारेखाध्वजोदण्डो रथो घन । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति आसां मध्ये जटादण्डयो प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा, दण्डानुसारिणी माला, लेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तु उभयानुसारित्वात् अस्या नियमवा क्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम् ॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदे ऽवसानमेव हि जटाभिधीयते ॥ अस्यार्थ — क्रमे यथोक्ते सति 'क्रमो द्वाभ्यां' इत्याद्युक्तप्रकारे पदजातं पदद्वयं त्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवार पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं । क्रमवत् पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथम उत्तरपदमभ्यसेत् । तत उत्तरपूर्वपदयो. सधानद्वारा पूर्वं अभ्यस्योत्तरपदेऽवसानम् । एव प्रकारेणाध्ययन जटाभिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते । अग्निमीळे इळेग्निमग्निमीळे इत्यादि ज्ञेयम् ।

भाष्यार्थ— क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह संहिता, तिचीं पदें म्हणजे क्रमपद. ता पद, क्रमपाठ व क्रमपद या पदानी सागितलेल्या हीं दोन प्रकृतिपारायणें समजावीं. क्रमरट व क्रमदण्ड हीं दोन विकृतिपारायणें होत विकृति आठ प्रकारची जटा, माला, शिखा, रेखा ध्वज, दण्ड, रथ व घन या आठ विकृतात शिखा, जटेला अनुसरणारी, माला,

रेखा, ध्वज व रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचें नियमवाक्य व्याडि-कृतजटापटलांत उदाहरणांसह आहेत. तेथें ' क्रमेयथोक्ते 'हें जटानियमवाक्य आहे त्याचा अर्थः— [१]ऋक्प्रातिशाख्यपटलांतील 'क्रमो द्वाभ्यां ' या कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणावा व तींच तींच दोन किंवा तीन पदं पुनः दोन वेळ म्हणावीत. द्विवार म्हणण्याचा प्रकार-असा, ज्या दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा 'क्रम' म्हटला आहे त्यांतील उत्तरपद म्ह. पुढचें पद प्रथम म्हणून नंतर पहिलें म्हणावें. नंतर पुन्हां पहिलें म्हणून पुढच्या पदावर अवसान (विश्रांति) घ्यावें ह्या प्रकारास जटा हें नांव आहे. दि हें अव्यय निश्चयार्थी जाणावें. उ. अग्निमीळे ईळेऽग्निमग्निमीळे । ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितं इ. । दण्डलक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरं । अर्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ २ ॥ मालालक्षणम् ॥ ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोन्ततः । अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥ ३ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा । आद्य तेन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदो-त्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात् द्वित्रिचतुःपंच पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगान्ता-दुच्चारयेद्यदि । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥ रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ७ ॥ घनलक्षणम् ॥ जटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यच्च घनलक्षणम् । अन्तात् क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्म-नीषिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि ।

---

१ क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यदायोत्तरं तयोः । उत्तरेणोपसंदध्यात् तथा-र्धर्चसमापयेत् । प्राति. प. १०

सूचनाः— भाष्यातील दण्डादि आठ विकृतींचा लक्षणें संस्कृतात दिला आहेत. त्याचा अर्थ व उदाहरणें येथें दिलीं नाहींत. तीं आम्हीं स्वतन्त्र दुसऱ्या भागात मूळ संस्कृतकारिका, त्यावरील संस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणें दिलीं आहेत तीं पहावीं.

भाष्य.—अध्ययने १ संहितापारायण २ पदपारायणं ३ जटापारायणं ४ क्रमदण्डपारायणं एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ— अध्ययनात-१-संहितापारायण, २ पदपारायण, ३ जटापारायण, ४ क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायण आहेत.

मूलसूत्रः— एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवन्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः— एतेषां वेदपारायणानां पंच शाखा भवन्ति इत्यर्थः। ताः का इत्याह। अश्वलायनी, साख्यायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यः- इति प्रसिद्धः।

भाष्यार्थ— वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणाच्या शाखा पाच आहेत. त्या कोणत्या तें सांगतों, भाष्यार्थ — १ आश्वलायनी, २ साख्यायनी, ३ शाकला, ४ बाष्कला, ५ माण्डूकेया ह्या प्रसिद्ध पाच शाखा होत.

मूलसूत्रः— तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः— तेषां आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति

मूलसूत्रम्:— अध्यायादि चतु षष्टिमंडलानि दशैव तु ॥१०॥

भाष्य.— अध्यायाश्चतुःषष्टिः 'अग्निमीळे अयं देवाय' इत्यादि चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दशैव तु ' अग्निमीळे कुर्युंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः।

भाष्यार्थ— उपर्युक्त आश्वलायनादि शाखांचें समान म्हणजे सारखें अध्ययन किती व कोणतें तें सांगतों. अध्याय ६४ (चौसष्ट) 'अग्निमीळे

उपदेवाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विरूपे, इदं श्रेष्ठं' इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा) मंडलें (१०) दहा 'अग्निमीळे, कुसुमक' इत्यादि उपाकर्मांत प्रसिद्ध असलेलीं.

मूलसूत्रम्:— वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम् ॥ १॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः ।

भाष्य:— वर्गादि आक्रान्ता संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया ॥ षडुत्तरसहस्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः ॥ 'सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः। 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दशपदानि वासिष्ठांना इतरेषां पञ्चाशीतिः"। एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणां 'इद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति। इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः॥

भाष्यार्थ:— वर्गापासून ऋचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व ऋचा) वालखिल्यमन्त्र (सहाव्या अष्टकातील चौथ्या अध्यायाच्या १४व्या वर्गापासून ३१व्या वर्गापर्यंत) सोडून आहे असें समजावें. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयाची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टकांतील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविसावा 'इद्रोतिभि.' हा ७१ पदांचा वर्ग नाहीं. इतर गोत्रीयाची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षा ७१ पदांनी अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः— अथ वालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते — लक्षैकन्तु त्रिपंचाशत्-सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च ॥१॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि वालखिल्यस्य ह्यर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिकद्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांखायनानां तु वालखिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं तु वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च पदानि चर्चा ॥१॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एकलक्ष त्रिपंचाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि १५३७३४ पदानीत्यर्थः ॥ पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च । षट्पंचाशत्यधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतषट्पंचाशदधिकानि वालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मक ऋक्त्रयस्य 'यमृत्विजो' वर्गो नास्ति तत्तु हविष्पांतीय सूक्ते 'द्वे समीची' वर्गे त्रिऋचानंतरं 'एक एवाग्निऋक्' 'यमृत्विजोऋक्' खिलरूपेण पठंति । 'ज्योतिष्मन्त' ऋचाभावः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदाभावत्वात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ "यावन्मात्र" मृचं पठन्ति । एवं 'द्वे समीची' इति षड्ऋचो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः । इत्याश्वलायनशांखायनशाखयोर्भेदो ऽध्ययने इत्यर्थः । यस्य मन्त्रस्य पदाभावः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि 'त्र्यंबकं यजामहे' इति मंत्रस्य पदाभावात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उभागानात् । उपलेखायां 'त्र्यंबकं' (५।४।३० प्रथमं) 'भद्रं नः' (७।७।२) 'प्रजापते' (८।७।४,) 'ऋतं च' (८।८।४०) इति पदक्रममुभयाभिगीतं अर्धर्चान्ते पदं गीतम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति 'क्रमो द्वैपदशः' इति वचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति । अर्धर्चान्ते समापनात् क्रमाभावः । तस्मात् पदकाळे क्रमकाळे च पठनं स एव पदक्रम इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः— आता वालखिल्यसहित पदसंख्या सांगतो. शाकल्याच्या संहितेंत वालखिल्यमन्त्रांच्या पदांची संख्या १२०७ व वर्गसंख्या १८ आहे. सांख्यायनशाखेच्या संहितेची वालखिल्यसहित मन्त्रांची संख्या सांगतो सांख्यायनशाखेच्या लोकांना माद्रूकगणांतील शाकल्यऋषींनी सांगितलेला वालखिल्यसहित संहितेची पदें १५३७१४ आहेत केवळ वालखिल्यपदांची संख्या ११५६ व वर्ग १७ आहेत कारण सहाव्या अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायांतील २९ वा 'यमृत्विजो' हा ५८ पदांचा वर्ग त्यांच्या संहितेंत नाही, पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायांत जे 'हविष्पांत' सूक्त आहे त्यांतील 'द्वे समीची' या वर्गांत तीन ऋचांनंतर 'एक एवाग्नि' 'यमृत्विजो' ह्या दोन ऋचा खिलरूपानें म्हणण्यांत येतात 'ज्योतिष्मत' ह्या ऋचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती ऋचा नाहीं. मात्र 'द्वे समीची' वर्गांतील तीन ऋचांना पदें नाहींत म्हणून अन्तीं म्हणजे वर्गसमाप्तीच्या वेळा फक्त 'यावन्मात्र' ऋचा म्हणतात याप्रमाणें 'द्वे समीची' वर्ग सांख्यायनांना सहा ऋचांचा व आश्वलायनशाखीयांना चार ऋचांचा आहे. तात्पर्य, या प्रमाणें आश्वलायन व सांख्यायन या दोन शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मंत्राला पदें नसतात तो मंत्र 'खिल'-संज्ञक समजावा यामुळें अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, 'त्र्यंबक यजामहे' या मंत्रालाही पदें नाहींत म्हणून त्यास 'खिल' म्हणणें प्राप्त आहे पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाही कारण तें उभागान आहे. उपलेखा ग्रंथांत 'त्र्यंबक, भद्र न, प्रजापते, ऋत च' या चार मंत्रांना उभागानामुळें अर्धर्चान्ती एकपदत्व आहे असें वर्णन आहे शिवाय 'क्रमो द्विपदश' या प्रातिशाख्यवचनांत दोन पदांशिवाय क्रम संभवनीय नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आतां दुसरें पद नाहीं म्हणून वर सांगितलेल्या चार मंत्रांना क्रमाभाव आहे करितां वैदिक पदपाठाचे समयीं व क्रमाध्ययनाचे वेळीं केवळ या मंत्राचा पाठ करतात तात्पर्य, पद व क्रम म्हणण्याचे समयीं केवळ संहितापाठच होत त्या त्या मंत्राचा पदक्रम होत

मूलसूत्रम्:— क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि ।

भाष्यः—णत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके । त्रिचतुष्पंच-क्रमे मध्यर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि सुषुमायातं, (२।२।१) मोषुणः (१।३।१६) वाजेषु सासहिर्भव (३।२।२२) आँ उपानसः (८।५।२६) न्याविद्धयदिलीविशस्य (१।८।१) अगाद्वारैगुरुकृष्णा (१।८।१) निरुरुसारमस्कृतोपसं (८।७।१४) अग्निमीळ० ऋत्विजमित्यृत्विजं इति । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि ३४०००, क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्यः— षोडशोत्तर द्वात्रिंशत् सहस्राणि ३२०१६ द्विखण्डानी-त्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— चत्वारि शतसहस्राणि द्वात्रिंशचाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्यः— चतुर्लक्षद्वात्रिंशत् (४३२०००) अक्षरसहस्राणीत्यर्थः । द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उक्तम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थः— क्रम म्हणण्याचे वेळी वेष्टनें ३४००० आहेत. वेष्टन कोठें घ्यावें यानिषयीं नियम असा आहे कीं, णत्व (संहिता करतेवेळीं स् चा ष् होणें) णत्व(न् चा ण् होणे) दीर्घत्व (पदाचा ऱ्हस्व स्वर दीर्घ म्हणणें) पदपाठात 'आ' असें पद असून संहितेंत आँ असें त्याला अनुना-सिकत्व येणें, त्रिक्रम, चतुष्क्रम व पंचक्रम म्हणण्याचे वेळीं व अर्धर्चेच्या शेवटचें पद म्हणून झाल्यावर पुनः त्या पदाला वेष्टन घ्यावें. वेष्टनांची क्रमानें पुढील उदाहरणें पहावा.

(१) षत्वोदाहरणम् '**सुषुमायातं**' या उदाहरणात पदपाठात 'सुसुम' असें आहे व संहितेंत स्-चा ष् झाला आहे त्यासाठीं क्रमाचे वेळीं इति लावून 'सुसुमेति सुसुम' असें वेष्टन करावें.

(२) णत्वोदाहरणम् — '**मोषुण**' या उदाहरणात पदपाठात 'न' असें पद असून संहितेंत न्-चा ण झाला आहे त्यामुळें मध्यपदास वेष्टन घ्यावें लागतें 'न इति न' असें वेष्टन.

(३) दीर्घत्वोदाहरणम्:— '**वाजेषु सासहिर्भव**' येथें पद-पाठात 'ससहि' असें असून संहितेंत स-चा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आलें आहे. त्यामुळें क्रम म्हणण्याचें वेळीं 'ससहिरिति ससहि' असें वेष्टन करावं

(४) **सानुनासिक आकारोदाहरणम्:- "ऑं उपानस"** येथें पदात 'आ' असून संहितेंत 'आँ' असें अनुनासिक आलें आहे. म्हणून "एत्या" असें वेष्टन आहे.

(५) **त्रिक्रमोदाहरणम् - "न्याविध्यदिलीबिशस्य"** येथें तीन पदाचा क्रम आहे म्हणून मधलें 'अविध्यत्' असें जें पद आहे त्यास 'आवि-ध्यदित्यविध्यत्' असें वेष्टन घ्यावें.

(६) **चतुष्क्रमोदाहरणम्:— "अगादारैगुक्रुष्णा"** येथें चार पदाचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदाना 'अरैगित्यरैक्, 'ऊमित्यूँ' अशीं वेष्टन क्रमात येतात.

(७) **पंचक्रमोदाहरणम् —"निरुस्वसारमस्कृतोपसम्"** येथें पाच पदाचा क्रम आहे म्हणून मधली 'ऊ इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशीं तीन पद त्याना । ऊमित्यूँ । स्वसारमितिस्वसारम् । अकृतेत्यकृत । अशा वेष्टनें क्रम म्हणताना घ्यावीं.

(८) **अग्निमीळे० ऋत्विजमित्युत्विजम् इति स्पष्टम्।** संहितेंत दुसण्डाची सख्या ३२०१६ आहे. अक्षराची सख्या ४३२००० आहे 'द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि' ही द्विपाचि खण्डसमाप्ति झाली हें सुचविण्या साठीं आहे

भाष्यः—अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते ॥ ऋचा दशसहस्राणि ऋचा पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥१॥ एतत् पारायणं वालखिल्यैर्विना संख्यातम्॥ वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते— ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तं सूक्तसहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचा दशसहस्राणि इत्येतत्संख्याव्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । 'वालखिल्या. शंसंति प्राणा वै वालखिल्याः' (ऐ. ब्रा.६ पं. १८ खण्ड) इति । "अभिप्रव सुराधसम् " इति। षड् वालखिल्यानां सूक्तानि (ऐ. आ. ५ ख. १०) इति ब्राह्मणे आरण्यके च । 'अथ वालखिल्या विरहेत् ' तदुक्तं षोडशिना इति सूत्रकार ॥ श्रौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्ज्यमित्यर्थः शौनकाचार्यवचनात् ।

भाष्यार्थ —आता पारायणातील ऋक्संख्येचें परिमाण सांगतों. पारायणासाठीं १०५८० ऋचा व एक पाद (भद्र नो अपिवातयमन) अशी संख्या आहे ही संख्या वालखिल्यसोडून आहे पारायणात वालखिल्यें नाहींत, म्हणजे वर्ज्य करावींत. ऋग्वेदामध्यें वालखिल्य ११ सूक्तें आहेत. १०१७ सूक्तसंख्या जेथें निर्दिष्ट आहे, तेथें ती संख्या वालखिल्यसूक्तरहित समजावी. कारण ' ऋचा दशसहस्राणि ' या कारिकेंत सांगितलेल्या संख्येंतशीं वालखिल्यसूक्तें आहेत अशी प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठानविषयक ब्राह्मण व श्रौतसूत्र यांत पुढील श्रुति आहेत "वालखिल्या शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्या." "अभिप्रव सुराधसम्" षड् वालखिल्यानां सूक्तानि " वालखिल्या विहरेत् तदुक्तं षोडशिना" इति सूत्रकार या श्रुतीवरून व शौनकाचार्यवचनावरून श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानकर्मांत वालखिल्यें घ्यावींत, वेदपारायणात वर्ज्य समजावीं

भाष्यः— यथा प्रैषाध्यायः कुन्तापाध्यायो निविदाध्यायः सुपर्णाध्यायश्चेति । तद्वद् वालखिल्याध्याय इत्यर्थः । वालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपा ऋक्सख्योच्यते । द्विपंचाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति १०५५२ । वालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्तत्यधिकचतु शतदशसहस्रऋक् १०४७२ । एतत्संख्या नित्यद्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहिता उक्ता ॥ हवनाध्ययनाभ्या समाना सा नित्यद्विपदा । आसा संख्या उपलेखायाम् । 'तच्च' साधुरसिन्न्यां, सिषक्तुन, उरौ देवा, उरौ देवा, विद्विषांस्ययावाज, महिराच, आवां सुम्ने, ते ते देवाय,रायस्काम,प्रतिनःस्तोमं,स्वायुधास ,पितुर्न पुत्रः, सनोवाजेषु, गावो न यूथं, पवस्वसोममन्दयन्निति तिस्र, परिसुवानो, नृभिर्येमानः, प्रत्यंचमर्कमनयन् शचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति ।

भाष्यार्थः— ज्याप्रमाणें प्रैषाध्याय, कुन्तप, निविद व सुपर्ण हे अध्याय त्याचप्रमाणें वालखिल्याध्याय आहे. वालखिल्यमंत्रधरून सर्वानुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५५२ आहे व वालखिल्यमंत्ररहित ऋक्संख्या १०४७२ आहे (वालखिल्य १८ वर्ग, ११ सूक्त, ऋचा ८०) ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदागणनेत धरून सांगितलेली आहे. हवन व अध्ययन या दोन क्रियात समान म्हणजे एकसारखीं म्हणण्यात येणारी ती नित्यद्विपदा होय त्या नित्यद्विपदेची प्रतीकें व संख्या उपलेखा ग्रंथात दिलीं आहेत ती येणेंप्रमाणें —१ साधुर्नगृध्नु (अष्टक१।५।१४),२ अग्निरस्या (३।५।२३), ३ सिषक्तुन (४।२।१६), ४ उरौ देवा (४।२।१९), ५ उरौ देवा (४।२।२२), ६ विद्विषाणि (४।५।१२), ७अयावाज (४।६।१), ८ महिराघे (४।७।१४), ९ आवा सुम्ने (५।१।१४), १० ते ते देवाय (५।२।२३), ११ रायस्काम (५।३।१७), १२ प्रतिन स्तोम (५।३।१७), १३ स्वायुधास

(६।४।२४), १४ वितुर्नं पुत्रः (६।११३४), १५ सनो वाजेषु (६।४।३), १६ गावो न यूथं (६।४।६), १७ पवस्वसोममदयन् (७।२।१६) द्यातील ऋचा, २० परिसुवान चक्षसे (७।५।१२), २१ नृभिर्ये मा नः (७।५।१५), २२ प्रत्यनमर्म्मनयन् (८।८।१५) (प्रतीकांच्या समोर दिलेले जे क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्गसूचक समजावेत.) याप्रमाणें द्विपदा व एकपदा मिळून बावीस त्यांपैकीं द्विपदा १७ व एकपदा ५ आहेत.

भाष्यः—हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा। ता आह वर्गरूपेण। पश्वानतायुं दश, रयिर्नदश, वनेषु दश, श्रीणन् दश, शुक्रः शुशुक्वां दश, वनेमपूर्वी दश, अग्नेत्वमश्चत्वारि, अग्ने भव षट्, प्रशुकैतु दश, राजा राष्ट्राणा दश, कई व्यक्ता दश, वभ्रुरेको दश, परिप्रधन्वे दश, तं ते सोतारो द्वादश, इमानुकम् चत्वारि, आयाहि वनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति। हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे। आसामन्त्या एका उर्वरिता सा नित्यद्विपदा। उक्तं च परिभाषायां "विंशिका द्विपदा विराजस्तद्-र्धमेकपदा। द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति। अयुङ्वन्त्या द्विपदव (परिभाषाखण्ड १२) इति। यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति तास्त्वृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वेत्यर्थः। 'अयुङ्वन्त्या द्विपदैव' सूक्तस्य ऋचो युजो या न भवन्ति तास्वन्त्या नित्य द्विपदैव। एवं अध्ययने द्वावर्धर्चऋगेव प्राधान्यम्॥

भाष्यार्थ.—हवन व अध्ययन या दोन क्रियांत विपरीत म्हणजे वेगवेगळ्या रीतीनें म्हणण्यांत येत ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गरूपानें सांगतो. पश्वानतायु १० (११५।१), रयिर्न, १० (११५।१०), वनेषु १० (११५।११), श्रीणन् १०(११५।१२),शुक्र शुशुक्वा १०(११०।१३), वनेम-पूर्वी १०(११५।१४), अग्ने त्वम ४(४।११।१६), अग्नेभव ६(५।२।२३),

प्रश्नकेतु १० (५।३।२९), राजा राष्ट्राणां १० (५।३।२६), कई व्यक्ता १० (५।४।२३), अन्तरेषां १० (६।२।३६), परि प्रधन्व १० (७।०।२०), स तेसोतारा १२, (७।५।२१), इमानुकं ४ (८।०।२५), आपाहि वनस्य ४ (८।८।३०), याप्रमाणें नैमित्तिक द्विपदा १४० आहेत या नैमित्तिक द्विपदांची व्यवस्था अशी आहे हवनक्रियेंत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनात (चर्चेत) दोन म्हणावयाच्या शेवटा वर्गात एकच शिल्लक राहिल्यास ती नित्यद्विपदा समजावी उदाहरण (प्रथमाष्टकातील 'प्रमन्महे' या पाचव्या अध्यायात ५ व्या वर्गापासून १४ व्या वर्गाच्या शेवटापर्यंत ज्या नैमित्तिक द्विपदा आहेत त्यांची प्रारंभापासून दोन दोन याप्रमाणें गणना करता करता शेवटी "साधुर्नगृध्नु" ही एकच अर्धर्चा शिल्लक उरते, ती नित्यद्विपदाच होय. तिचा नामनिर्देश नित्यद्विपदेंत केला आहे (पृ २३ पहा) कारण परिभाषाखण्ड ३२ यात २० अक्षरांची द्विपदा त्याच्या अर्धी म्हणजे १० अक्षरांचा एकपदा अध्ययनात दोन द्विपदांची ऋचा मानतात त्या ऋचा अध्ययनात दोन द्विपदचे चार चरण करून धाकवें हा तात्पर्यार्थ आता ज्या सूक्ताच्या ऋचा समसंख्याक नसतात त्यात शेवटीं जा उर्वरित राहील ती नित्यद्विपदा होय अशा रीतीनें अध्ययनात दोन अर्धर्चांनी एक ऋचा करून म्हणणेंच योग्य आहे

भाष्यः— त्रीण्यर्धर्चायाः कथम्? तत्रापि द्वावर्धर्चावेका ऋचा। अर्धर्चा एका कर्तव्या। अध्ययनसंप्रदायबलात्।' अनादेशे ऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाऋर्च" (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभाषायाम्। अध्ययने त्रीण्यर्धर्चे ऋक् एव सप्रदायो नास्ति। आसा परिमाणमाह। अग्नि होतारं पञ्च, सहि शर्धो न षट्, अयजायत पञ्च, विश्वो-विहायास्तिस्र. परत रथ पञ्च, प्रतद्वोचेय षट्, एन्द्रयाहुपन पञ्च-इमान्तेषाचं चत्वारि, सनोनव्येभिर्वर्ज्यम्। इदाय हि द्यौ सत, त्वया-

वर्धं पट्, जनर्मह एका, वनोति हि एका, आत्वाजुवो पट्, स्तीर्णं पञ्च, इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुतायो वा एका, प्रसुज्येष्ठं पट्, ऊती-देवानां षड्वर्ज्यम्। सुषुमायातं त्रीणि, प्रप्रपूष्णश्चतुष्कं, अस्तु श्रौपट् चत्वारि, दार्वीभिर्नः षड्वर्ज्यम्। त्रृपचिद् पञ्च, ये देवासो षड्वर्ज्यम्। नवत्य-र्धर्चमेका, सखेसखायमेका, अयारुचा त्रीणि, एतास्त्रीणित्रीण्यर्धर्चा ऋचा, इयत्तीयाश्चतुर्नवतिसंख्या इति। त्रीण्यर्धर्चं ऋकद्वयने। अध्ययने अर्धर्चद्वयेन ऋक् एका। अर्धर्चैनैकेषं ऋक्द्वये कर्तव्य इत्यर्थ.।

भाष्यार्थः—जेथें एका ऋचेंत तीन अर्धर्चा आहेत तेथें अध्ययन व हवनक्रियेसाठीं काय योजना करावी ? असा प्रश्न उपस्थित झाला तर त्याची व्यवस्था अशी : परिभाषेंत ' अनादेशेऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः' असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथें अमुक अक्षराचा चरण असा उल्लेख नाहीं, तेथें आठ अक्षराचा चरण व चार चरणाची एक ऋचा समजून अध्ययन करावें असा अध्ययनसंप्रदाय रूढ असल्यामुळें अध्ययनांत तीन अर्धर्चाची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेंही नाहीं आता तीन अर्धर्चांची मिळून एक ऋचा (सतपदा) अशा ज्या ऋचा संहितेंत आल्या आहेत त्याची संख्या सांगतो. अग्निहोतारं ७ (२।१।१२), सहियघोन ६ (२।१।१३), अय जायत ५ (२।१।१४), विश्वो-विहाया ३ (२।१।१५), यं त्वं रथ ५ (२।१।१६), प्रतद्वोचेयं ६ (२।१।१७), एन्द्र या ह्युपनः ८ (२।१।१८), इमान्तेवाजं ४ (२।१।१९),(सनोनव्येभि ऋचा सोडून) इंद्रायहिद्यौः ७ (२।१।२०), त्वया वयं ६ (२।१।२१), जनर्मह १ (२।१।२२), वनोति १ (२।१।२२), आत्वाजुवः ६ (२।१।२३), स्तीर्णे ५ (२।१।२४), इमे वां सोमा १ (२।१।२५), इमे येते सुतासो १ (२।१।२५); प्रसुज्येष्ठं ६ (२।१।२६), (ऊतीदेवानां ऋचा सोडून) सुषुमायातं ३ (२।२।१), प्रप्रपूष्णः ४ (२।२।१), अस्तु श्रौपट् ४ (२।२।१),

शर्चाभिर्नो ऋचा सोझ्न,) वृषन्निद्र ५ (२।१।४) (ये देवासो ही ऋचा ाइन,) ततस्वस्यं १ (२।६।२८), सखे सख्यायम् १ (३।४।१२), नयारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चांची एक ऋचा (म्ह. तसपदा) अशा ऋचांची संख्या हवनक्रियेंत १४ आहे; अध्ययनक्रियेंत मात्र दोन अर्धर्चांची एक ऋचा व एक अर्धर्चेची एक ऋचा अशा दोन समजाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्ग यांचे बोधक समजावे.)

भाष्यः—एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराट्छंदो विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्य उच्यते। विराट्छंदः सर्वच्छंदसि व्याप्तं वर्तते। उक्तं चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः। शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो, वेदपुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आर. ३ अ. २ खं. १) तस्योष्णिक्लोमानि त्वग्गायत्रीत्रिष्टुब्मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति योऽयेतानि विराट्चतुर्थान्येवमुहैवैवं विदुष एतद्दहः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति। (ऐ. आ.१ खण्ड १२)इति प्राप्तिः भवतीत्यर्थः। गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पांक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम्। अत्रोदाहरणम् "पचस्वसोमस्तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्यां " द्विपाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप् विराड्भ्यामनयोद्वाविंदयोर्द्विपदयोरयं पुरुषः" अत्रोदाहरणानि-श्रावांसूक्ते. (५।१।१४,) प्रत्यस्मैकर्मन-यन्(८।८। १५,)परिसुवानश्चक्षसे(७।५।१२) जगतीपादः इति। एवं सर्वव्याप्तो भवति इत्यर्थः- "छंदांसि जज्ञिरे" इति श्रुतिः। तथा च शतपथब्राह्मणे-किं छंदः। का देवता प्रतिष्ठे इति। द्विपदा छंदः, विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे इति। यथा विष्णुः सर्वव्यापस्तथा विराट्छंद इत्यर्थः।

भाष्यार्थः—एका ऋचेच्या दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कशा

टीप.—१ विराट्छंदश्चतुःसंख्यापूरक । येषां गायत्री त्रिष्टुप्

होतील ? अशी शंका घेऊन त्याविषयींचा परिहार सांगतात 'विराट्छंद सर्व छंदात व्यापून आहे' ऐतरेयआरण्यकप्रथान १ शरीरपुरुष, २. छंद पुरुष, ३. वेदपुरुष व ४ महापुरुष असे एकूण चार पुरुष आहेत अश बाध्याचें मत दिले आहे छंदपुरुषाचें वर्णन श्रुतीनें असें केलें आहे की, उष्णिक् हे त्याचे लोम (अंगावरील बारीक केस), त्वचा गायत्री, मांस त्रिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप् अस्थि जगती, मज्जा पंक्ति व बृहती प्राण हे सर्व छंद विराट् त्वचेच आहेत असें जाणणा-यास सर्व छंदात विराट्छंद व्याप्त आहे असें समजून येतें. असे गायत्रीछंद पंक्तिछंदात ऐक्य पावतो, कारण "गायत्री पुरुष पाक्ता पक्षत" असा ब्राह्मण आहे विराट्छंद गायत्रीछंदात व्याप्त आहे, याचे उद. पवस्वसोममदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछंदाच्या असून विराट् छंदाच्याही आहेत असें सर्वानुक्रमणात सांगितलें आहे द्विपद् हा पुरुष, दीर्घ हें त्रिष्टुप् म्हणून त्रिष्टुप् व विराट या दोन छंदाच्या ठायीं द्विपदेचा हा पुरुष आहे. विराटछंदात दुसरे छंद व्याप्त आहेत याचीं उदा० 'आवा सुम्ने', 'प्रत्यर्चनर्कमनयन्' या दोन द्विपदामध्ये त्रिष्टुप् छंदाचा पाद असून विराट्छंदही आहे. 'परिसुताश्चक्षसे' या द्विपदेत विराट्छंद असून जगतीछंदाचा पाद आहे तात्पर्य, या उदाहरणांनी विराट्छंद सर्व छंदात व्याप्त आहे असें सिद्ध होतें त्याप्रमाणें शतपथ ब्राह्मणातही "किं छंद का देवता" छंद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपस्थित करून द्विपद छंद, विष्णुदेवता असें उत्तर दिलें आहे त्यावरून विष्णु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छंद सर्व छंदात व्याप्त आहे असें समजाव

जगतीना, तानि विराट् चतुर्योनीदशानि यान्येतानि चत्वारि सन्ति तान्ये तान्येव सकलान्येतानिरूप छंदो रूपाणि गायत्र्यादीना स्तम्न निष्पादकदेहत्वेन मुख्यत्वात् छंदो रूपत्वोपचार । एवमुक्तेन यथोक्त प्रकारेण गायत्र्यादीना त्रयाणां अंतर्भावो विराट् छंदिताना चतुर्णां सर्वछंदोरूपत्वोपचार ।

भाष्य:— विराट्छंदस्तु चतुष्पदा । त्रीण्यर्धर्चानां पञ्चपदा ऋक् कर्तव्येति किं प्रमाणं । तत्रोच्यते-एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे, द्विपाद्त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादोने द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥ (अष्ट. ८ अ.६ व. २३) एकपदा द्विपदा नित्या । द्विपाद् त्रिपादमभ्येति । एकीभूता भवतीत्यर्थः । अस्योदाहरणम् । अग्निहोतारं मन्ये० दसम् । यऊर्ध्वया० कृपा (अ. २ अ.१ व १२) अग्ने अर्धर्चा घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि०सर्पिषः (अ. २ अ. १ व. १४) इति द्विपदा । (चतुष्पदा तु ' पश्वानतायुम् ' (१।५।१) । एकार्धर्चा त्रिपदा, एकार्धर्चा द्विपदा एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययते । द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात् । असमानपादा विरुद्धा तर्हि पंक्तिच्छंदो पञ्चपदा भवति । तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादत्वं प्राप्तम् । समपादो वा असमपादो वा विराट् छंद इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः ॥ समौचिद्धस्तौ न समं विविष्टः, सम्मातराचिन्नसमं दुहाते ॥ (८।६।२३) इत्यनया ऋचा परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तृत्वेऽसमौ इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ:— विराट्छंद चार चरणाचा आहे. मग तीन अर्धर्चांच्या पाच चरणांची ऋचा करावी, याविषयीं प्रमाण काय ? असें म्हणाल तर सांगतो. आलेला ' एकपाद्भूयो० ' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थ:- एक चरणाची द्विपदा नित्य असते. दोन चरणाची अर्धर्च तीन चरणाच्या अर्धर्चीत ऐक्य पावते. उदाहरण ' अग्निहोतार ' या अर्धर्चीचे तीन चरण व तिच्यापुढें असलेल्या ' यऊर्ध्वया ' या अर्धर्चीचे दोन चरण एकत्र होऊन पांच चरणांची एक ऋचा व त्यापुढें ' घृतविभ्राष्टि ' ही अर्धर्च दोन चरणाची आहे. यामध्ये पाच चरणाची एक ऋचा अध्ययनासाठीं समजावी. मुळात ' पश्वानतायुं ' (१।५।१) ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अध्ययनार्थ तिचे चारच चरण करावे. कारण " द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति " या परिभाषेव-

अध्ययनासाठी समपाद मन्त्रग्रहण आहे पंक्तिछंद पाच चरणाचा असल्यानें असमपाद होतो हा गोष्ट अध्ययननियमाला विरुद्ध दिसते अशी शंका येईल, तर पंक्तिछंदाचा दुसरा भेद विराट् आहे, म्हणून त्याला पंचपादत्व येत नाही. विराटछंद समपाद व असमपादही असतो. आता अध्ययनविधींत येणाऱ्या दोषाचा परिहार "समौचिद्धस्तौ" या श्रुतीने होतो. त्या श्रुतीचा अर्थ—दोन हात सारखेच असतात पण त्याच कर्तृत्व सारखें असत नाहीं. एका गाईच्या पोटीं दोन कालवडी जन्मपावतात, पण दूध सारखें देत नाहीत. व्यवहारातीत उदाहरणें —दोन जुळी मुलं सारख्या न्यायाची नसतात किंवा दोन जवळचे नातेवाईक सारखें दान देत नाहीत.

भाष्यः —अथाध्ययने मन्त्रसंख्योच्यते। पञ्चसप्त्यधिकचतुः शतदशसहस्राणि (१०४७६)। ता नैमित्तिकदिवाश्यावादिद्वाद्वशशतसहिता षट्पञ्चाधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५६६) "संज्ञानमुशनावदत्" सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य (१०५८१) एव पारायणे क्रमसंख्या। "ऋचा दशसहस्राणि" इति वचनस्य पूर्णा भवति इत्यर्थः। एका उर्वरिता सा 'भद्रं नो अपि वातय मनः' (७।७।२) इति पादाधिक्यमनुक्रमणिकावृत्तावप्युक्तं। भद्रं पुरुडमित्यारण्यके (ऐ आ ५।८)। (संज्ञानसूक्तपरिशिष्टे पृथक् दत्तम्)। तत्पञ्चदशर्चात्मकम् अस्य ग्रहणे प्रमाणं आश्वलायनगृह्य सूत्रम् तच्च "समानीव इत्येका तच्छंयोरावृणीमह इत्येकेति"। तथा सांख्यायनस्य कौषीतकिसूत्रम्। अथोपाकरणोत्सर्जनयोः प्राङ्मावे हस्तेन श्रवणेन वाऽक्षतसक्तून् धानाना च दधिघृतमिश्राणां प्रयुच चदेन जुहुयात् इति हैक आहुः सूक्तानुवाकाद्यामिरिति याऽऽद्यायादै याद्याभिरिति माण्डूकयोन इ स्माह कौषीतकीराग्निमीळे पुरोहितमित्येका कुमुमकस्तदग्नयोद्याद्वदस्य शकुने भद्रमावद, गृणानाजमदग्निना, धामन्ते विश्वं भुवनमाधिश्रित, गन्तानो यज्ञं यज्ञिया सुशमि,

योनः स्वो अरणः, प्रतिचक्ष्वविचक्ष्वाग्नेयाहि मरुत्सखा यज्ञे राजन् घृतं हविरिति द्वृचा तच्छंयोरावृणीमह इत्येका हुतशेषा दधिः प्राश्नन्ति (कौ सू. ४ अ ५ खण्ड) इति । पञ्चशाखाना पारायणे तच्छंयोरावृणीमहे, इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात् । उक्तं च – ऋचा समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नत । पठित॰ शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ शांख्याश्वलायनौ चैव माण्डूका बाष्कलास्तथा । बह्वृचा ऋषय॰ सर्वे पञ्चैते एकवेदिन ॥ इति । शांख्या नाम शांखायन इति ॥

भावार्थ — आता अध्ययनाविषयी क्रमवार सांगतो १०४९६ ऋचा ह्या नैमित्तिक द्विपदा १४० (दोन द्विपदेची एक ऋचा याप्रमाणे ७०) आणि संज्ञानसूक्त १५ ऋचा मिळून (१०४९६ + ७० + १५) १०५८१ ही पारायणाची क्रमसंख्या 'ऋचा दशसहस्राणि' या कारिकेंत दिल्याप्रमाणे पूर्ण होते उर्वरित ऋचा म्ह 'एकपाद' भद्रं नो अपि वातय मन ' हा अधिक धरण्यासाठी सर्वानुक्रमणीच्या वृत्तींत सांगितले आहे. त्याविषयी 'भद्र पुच्छ' ऐतरेयारण्यक पाचवे खण्ड ८ मध्येही प्रमाण आहे संज्ञानसूक्ताच्या १५ ऋचा आहेत त्या परिशिष्ट १ मध्ये दिल्या आहेत त्या पारायणात घेण्याविषयी, आश्वलायनगृह्यसूत्रात प्रमाण आहे ते असे – उपाकर्मात हवनासाठी समाप्तीची ऋचा म्हणून समानीव ही एक व 'तच्छंयोरा' ही एक घ्यावी त्याचप्रमाणे शांखायनगृह्य कौषीतकी गृह्यसूत्रातही आहे हे असे—औषधी उगवल्यावर, हस्त किंवा श्रवणनक्षत्रावर उपाकर्म करावे त्यामध्ये अक्षतैस्तु किंवा धाना हे दही आणि तूप यात मिसळून वेद मंत्राने प्रतिकर्मेण हवन करावे हवनाकरिता सव स्वाध्यायाने त सूक्त, अध्याय, अनुवाक किंवा खण्ड यानी पाहिजे ऋचा घ्यावी, पण मात्र

---

१ शाकला २ अव ३ ढी

केय सांगतो शैशीतरीच्या मतें 'अग्निमीळे' ही एक 'कुसुभकस्तदब्रवीत्०' आवदरून म्हणजे भद्र०, 'गणाना जमदग्निना० ' 'धामन्ते विश्व भुवन० ' 'गन्तानो यज्ञ०', 'यान स्तो अरण०' 'प्रतिचक्ष्वविचक्ष्व०', 'आग्ने याहि०', 'यत्ते राजन्०' ह्या दहा दोन ऋचा व शाखा 'तच्छंयोरा वृणीमहे' ही एकूण ऋचाना होन करावा नंतर दिल्हेंक उग्लेला हविभाग करिज सांगतात. सांपर, ऋग्वदी पाचही शाखांच्या पारायणात 'तच्छं योरावृणीमहे' या ऋचनेच समाप्ति व्हावी असें सांगितलें आहे ऋचाचा समुदाय म्हणजेच ऋग्वेद त्याचा प्रथम प्रयत्नानें शाकल नामक ऋषीनें अभ्यास केला, नंतर चार शाखाच्या लोकांना केला सांख्य (शांखायन) आश्वलायन, माडूकेय, बाष्कल व बव्हृच (शाकल) हे पाच ऋषि एक वेदीच आहेत (वर्गमणनाबोधक श्लोकांचीं प्रतीकें भाष्यांत आहेत)

भाष्यः—अथ पारायणे वर्गसंख्योच्यते-'एकर्चं एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा'। एकर्चं एकवर्गो "जातवेदसे" नवर्चं एक- वर्गः 'अपोहिष्ठा इति'। 'द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ' द्वौ वर्गौ द्व्यृचावित्यर्थ 'अग्ने त्वन्नो अन्तमः' (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६) 'आयाहि वनसा सह' (अष्ट० ८ अ० ८ व ३०) इति। 'त्र्यृच- वर्गस्य शतं स्मृतं तृचोवर्गाः शतमित्यर्थः। "उतत्यचमसंनव- मित्यादि"। "चतुर्ऋचा पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा" चतुर्ऋच वर्गा पञ्चसप्तत्यधिक शतमित्यर्थः। 'यदङ्गदाशुषेत्यम्"इत्यादि। "पञ्चर्चं तु द्विशतकं सहस्र रुद्रसयुतम्" पञ्चर्च वर्गा एका- दशाधिक द्वादशशतानीत्यर्थ। 'अग्निमीळे' इत्यादि। 'पञ्च- सत्यार्थाधिकं तु षड्ऋचा तु शतत्रयम्"। षड्चवर्गाः पञ्चत्या- रिंशदाधिकशतत्रयमित्यर्थः। 'अश्विना यज्वरी रिष इत्यादि। सप्तऋचा शतं प्रोक्तं विंशतिश्चाधिका स्मृता"। सप्तर्चवर्गा विंशत्य- धिकशतमित्यर्थ। 'यच्चिद्धि सत्यसोमपा' इत्यादि। "अष्टर्चां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैव च"। अष्टर्चवर्गा पञ्च पञ्चाशदित्यर्थ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इत्यादि। एवं दशाधिकमहस्रद्वयवर्गाः। पञ्चशाखासु निश्चिताः "। पञ्चशाखानां पारायणे निश्चये-त्यर्थः। "वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः"। संज्ञानसूक्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः। 'एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्ये न न्यूनतः" एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशर्चस्य पञ्चऋक् त्र्यापयर्धर्चस्य, ऋक् कर्तव्येत्यर्थः। एवं चतुर्विधपारायणेऽपि ज्ञेयम्।

भाष्यार्थः—एक ऋचेचा एक वर्ग "जातवेदसे". दोन ऋचांचे दोन वर्ग 'अग्ने त्वन्न' आणि 'आयाहि वनसा'. तीन ऋचांचे शंभर, 'उतत्यं चमसं नवं' इ. चार ऋचांचे १७५ 'यदंगदाशुषे त्वं' इ. पांच ऋचांचे १२११, 'अग्निमीळे' इ. सहा ऋचांचे ३४५, 'अश्विनाय-ज्वरीरिषः' इ. सात ऋचांचे १२०, 'यच्चिद्धिसत्यसोमपा' इ. आठ ऋचांचे ५५, 'इंद्र विश्वा अवीवृधन्' इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग, 'आपोहिष्ठा' असे सर्व मिळून २०१० वर्ग. पांच शाखांच्या पारायणा साठीं निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानसूक्ताचे ४ वर्ग धरून आहे. शिवाय पारायणांत नैमित्तिक द्विपदा आणि सप्तपदा याचे जे वर्ग आहेत त्यांतील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धर्चेची १ एक) धरून सांगितलेली आहे. तात्पर्य, ऋग्गणना करण्याचे वेळीं, नैमित्तिक द्विपदा १४०, त्यांच्या ७० ऋचा व सप्तपदा ऋचा १४ धेतल्या आहेत. अशा रीतीनें क्रमादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यः— 'समानीय' इति शाकलानां 'तच्छंयोरा' इति बाष्कलानामित्यस्य, बाष्कलशाखाध्ययनमनुक्रमणिकावृत्तावुक्तम्। तत्र 'गौतमाश्वादिजः कुत्सः पारुच्छेपादेवः परः। कुत्सा दीर्घतमस्येवं बाष्कलाध्ययने क्रमः' ॥ अस्यार्थः गौतमाश्वादिजः कुत्सः 'उपप्रयन्तो' 'नासत्याभ्यां' 'मन्द्रिहोतारं' 'इमंस्तोमं'

'वेदिषदे' एष बाष्कलक्रम इत्यर्थः। अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रम विपर्यासः। तच्च 'स्वादोरभक्षि०' सूक्तान्ते 'अभिप्रवः सुराधसं' 'प्रभुश्रुतमिति' सूक्तद्वयं पठित्वा। 'अग्न आयाह्यग्निभि-रिति पठेत् ततः 'आमद्रव' अध्याये 'गौर्धयति' अनुवाका दश-सूक्तात्मकः शाकलस्य। पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य। तत्रोच्यते गौर्धयति सूक्तानन्तरं 'यथामनौ सांवरणौ' 'यथामनौ विवस्वति' 'उपमन्त्वा' 'पतत्त इंद्र' 'भूरिदिंद्रस्य' इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, 'आत्वा गिरो रथीरिव' इति पठेयुः। अन्ते संसमित्सूक्ता-नन्तरं पञ्चदशकचात्मकं 'संज्ञानमुशनाब्रवत्' इत्यादि 'तच्छंयोरा-वृणीमहे' इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलाध्ययनम्। एवं अध्य-यनाभावात् शाखाभाव इत्यर्थ। सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः। 'प्रतिते' 'युवं देवा' 'यमृत्विजो' 'इमानि वां' इति चतुर्णां वालखिल्य-सूक्तानां लोप इत्यर्थः। यस्मात् ऋग्वेदं चैवाप्यधीते, स नाकपृष्ठ भजते ह शश्वत्। अस्यार्थः—य तान् ऋगर्थविद् वेद ततः हवने पारायणे च अधीते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठं शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धौ। इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रच्यवते हीत्यर्थः।

भाष्यार्थः—'समानीव' (८।८।४९) ही शाकलाना व 'तच्छंयो' ही बाष्कलाना शेवटची ऋचा सांगितली आहे. तेथेच बाष्कल शाखेचा अध्ययनक्रम सांगितला आहे, तो असा —पहिल्या मंडलातील उपप्रयन्तो, (१।६।२१) हा अनुवाक म्हणून झाल्यावर क्रमानें 'नास त्याभ्या' 'अग्निहोतर' 'इम स्तोम' 'वेदिषदे' हे अनुवाक म्हणावेत. नंतर सातव्या मंडलापर्यंत उर्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणावे पुढें आठव्या मंडलात नवसूक्ताचा अनुक्रम बदलावा, तो असा –'स्वादोरभक्षि' हें सूक्त संपल्यानंतर 'अभिप्रव' (६।४।१४) 'प्रभुश्रुत' (६।४।१६) ही दोन सूक्तें म्हणावी नंतर अग्न आयाह्यग्नि (६।४।२१) सूक्त म्हणावें

त्यानतर ' आप्रद्रय ' (अ. ६ अ ५) अध्यायात 'गौर्धयति' हा अनुवाक् शाकलशाखीयाना १० सूक्ताचा व बाष्कलाना १५ सूक्ताचा आहे. तो कसा तें सागतों. ' गौर्धयति ' (६।६।२८) सूक्तानतर ' यथा मनौ सावरणौ ' (६।४।१८), ' यथा मनौ विवस्वति ' (६।४।२०), ' उपमन्त्वा ' (६।४।२२), 'एतत्तदन्द्र' (६।४।२४), ' भूरिदिद्रस्य ' (६।४।२६). हीं पाच सूक्तें म्हटल्यावर ' आत्वा गिरो रथीरिव ' इत्यादि सूक्तें आठव्या अष्टकातील आठव्या अध्यायात असलेल्या ' सस-मित् ' सूक्तापर्यंत गवसून ' समानसुतानावदत् ' हें यथरा ऋचाचें सूक्त म्हणावें, म्हणजे ' तच्छंयो ' ही ऋचा समाप्तीला येते हा प्रकारचा अध्ययनसप्रदाय सध्या प्रचारात नाहीं, म्हणून बाष्कलशाखेचा अभाव आहे असें लोक म्हणतात. तात्पर्य, शाकलाच्या १०१७ सूक्ताहून ८ सूक्तें बाष्कलाना अधिक आहेत व ' प्रतिते ' (६।४।२७), ' युव देवा ' (६।४।२८), ' यमृत्विजो ' (६।४।२९), 'इमानि वा' (६।४।३०) हीं चार वालखिल्यसूक्तें त्याना नाहींत, हें जाणून ऋग्वेद जाणणारा व अध्ययन करणारा जो कोणी हवन व पारायण या दोन क्रियेंत त्याचा विनियोग करतो, तो निरतर स्वर्गांतच वास करतो, म्हणजे मृत्युलोकात पुन परत येत नाहीं.

भाष्य:— अथ पारायणफल तदुक्त आरण्यके। " यद्धि संधिं विवर्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपमथ, यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य रूपमग्रउ उभयमन्तरेणोभय व्याप्त भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुज ब्रूयात् । स्वर्गकाम प्रतृण्णमुभयकाम उभयमंतरेणेति " अस्यार्थः । द्वयो पदयोरक्षरयोर्वापि संधिस्तस्य भिविच्छेदाय्यनं तन्निर्भुज संहितापारायणमुच्यते । शुद्धे द्वे पदे अक्षरेवा संधिम कुर्वन्नेोच्चारणं, तत् प्रतृण्णं तत् पदपारायणम्। संहितापदा-श्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थ । तथा च

त्वाति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रा मात्रां विभजते, सा संहितेति। एवमेतां संहितां यो वेद सधीयते, प्रजया पशुभिर्यशसा, ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति। तस्मात् क्रमादृते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्स्वरश्च न सिध्यति। द्वैपदासिद्धे उत्तरारम्भः कर्तुं न शक्यते। अतश्च पादार्थेर्च ऋक्सूक्तसिध्यर्थ भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणा क्रमपारायणमुत्तमं भवति। अत्र श्लोकः— प्रागाथेन पुरा ज्ञान दृष्ट्वा बुद्धा महामुनिः। अर्थवत्तं क्रमं ब्रूयात् देवतायाश्च शास्त्रतः॥ १॥ अतो ऋग्यजुषां बृंहण, पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः।

अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान् भवति। क्रमेण कृत्वा ऋग्वेदपारायणे, ऋचां बृंहण साधारणं भवति। इदमित्थमेव पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति। तथा यजुर्वेदपारायणे, यजुषां बृंहणं नाम साधारण स्वरमात्रादिरूपेण, इदमित्थमेव पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेशः। इत्यलं प्रपञ्चेन।

भाष्यार्थ —आता पारायणाचें फल ऐतरेयआरण्यकांत सांगितलें आहे तें असें —दोन पदांचा किंवा अक्षराचा जो संधि त्याचा विच्छेद न करता, म्हणजे आर्षीसंहितारूपानें जें पठन त्याला वैदिक ' निर्भुज ' असें म्हणतात निर्भुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन शुद्ध अक्षराचे किंवा पदाचे संधि न करतां, जें वेगवेगळालें पठन त्याला वैदिकाची ' प्रतृण्ण ' अशी संज्ञा आहे प्रतृण्णपारायण म्हणजे पदपारायण संहिता व पदें या दोहोंनीं युक्त असें जें पारायण त्यास ' उभयमन्तरेण ' असें वैदिक नांव आहे. ' उभयमन्तरेण ' पारायण म्हणजे क्रमपारायण. अन्नादिकाची म्हणजे ऐहिक फलाची इच्छा असेल, तर त्यानें ' निर्भुनपारायण ' म्हणजे संहितापारायण करावें. स्वर्गकाम पुरुषानें प्रतृण्ण म्हणजे पदपारायण व दोन्ही फलाची इच्छा असणाऱ्यानें, उभयमन्तरेण म्हणजे क्रमपारायण करावें. ऐतरेय आरण्यकांत ' तथा च सति त्रिभिः कृत्वा ...

व एवमेतां संहितां वेद' असें जें वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारें तीन पारायणें करून ह्या संहितेला जो जाणतो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, विद्यारूप ब्रह्मतेज व स्वर्गलोक मिळवून पुरुषाचें पूर्णायुष्य (१०० वर्षें) मिळवितो. क्रमावांचून दोन पद, संहिता व दोन पदांतील स्वर ह्यांची सिद्धि होत नाहीं म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, असा निश्चय होत नाहीं. तात्पर्य, द्विपदाच्या असिद्धीमुळें पाद, अर्धर्च, ऋचा व सूक्त यांचें अध्ययन बरोबर होणार नाहीं आणि त्यामुळें पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास आरंभ होणार नाहीं. म्हणून भगवान् बाभ्रव्यपुत्र पांचालानें सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. प्राणायरूपीनें पूर्वी शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेलें अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचालानें देवता व शास्त्र यांच्या प्रसादामुळें क्रमच अर्थवान् आहे असें म्हटलें आहे. तसेंच प्रातिशाख्य पटल ११ पद्य १७ यात द्विपदांतल्या पदांनीं व स्वरांनीं ऋचांचें व यजूंचें चांगल्या रीतीनें धारण क्रमपाठानेंच होऊं शकतें असें सांगितलें आहे. त्याशिवाय संहिता, पदें व क्रम या तीन प्रकारच्या अध्ययनानें युक्त असें वेदाध्ययन सुसंपन्न होय. ह्याकरितां क्रमपठन अवश्य होय! क्रमाध्ययनाला फार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः' या सुभाषितांतही शिवांशाशिवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाहीं असें म्हटलें आहे. ह्या अर्थवादवचनानेंही क्रमपाठाचें महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरें उपोद्घातक प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः। स्वरमात्राविशेषज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदम् ॥ अर्थः—पद व क्रम यांचा विभाग जाणणारा, वर्णक्रमाचें स्वरूप व विभाग जाणण्यांत चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, ह्रस्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) त्यांचें स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी ब्राह्मण आचार्यत्वाला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हें नांव शोभतें. 'संपदम्' असा पाठ घेतल्यास पूर्वोक्त ज्ञान संपादन केलेल्या

पुरुषानें आचार्यसमेत आणि एरव्हीं त्याला गुरुसमेत पठनाची योग्यता येत नाहीं.

भाष्यः— अथ पारायणविधिः। अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं, महार्णवे। तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते। कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः। मृत्तिकायवसंमिश्रं वेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥२॥ पश्चाद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः। स्नापितः स्थापितःकुंभे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥३॥ वत्सजान्वाकृतिं वेद मुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते। यज्ञोपवीत नैवेद्यं वस्त्रचन्दनकुंकुमैः ॥ ५ ॥ स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम्। ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठस्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः। तत्रैव बौधायनः।

भाष्यार्थ.—आता पारायणविधि सांगतों.—पारायणाच्या आरंभीं कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव ग्रंथांत सांगितला आहे, तो असा— तीर्थ, देवालय किंवा सडासमार्जनानें शुद्ध केलेलें घर इतक्या ठिकाणीं सुदृढ, घांसून स्वच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन, केशर इत्यादींनीं सुशोभित (तांब्याचा) कलश वेदीच्या मध्यभागीं ठेवावा. त्यांत माती यव मिसळून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून तो कलशावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उत्तरेकडे उदगग्र य वत्सजान्वाकृतिोद ठावा. नंतर अग्न्युत्तारणपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, चंदन, फुलें, माला, धूप, दीप, ताम्बूल वगैरे उपचारद्रव्यांनीं पूजा करावी. नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढें सांगण्यांत येणाऱ्या पद्धतीनें होमादि करून यथापाठ (ज्या शाखेचा जसा संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावें. त्याबद्दल बौधायन सांगतो —

भाष्य:—स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्ये-नैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्य श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषयेऽग्नयेकाण्ड-ऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्य काण्डऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उप-निषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वरुणेभ्यो ऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च हुत्वा पुन परिषिंचति। समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति। अन्ते एता ' अग्निमो-माद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत्। यद्वा ' भूर्देवाँस्तर्पयामि' इत्यादि यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थ ॥ महार्णवे ॥ एवं ऋग्वे-दस्य काण्डऋष्यादिवर्ज्यम् आस्विष्टकृतस्तेषा स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्य पावमानीभ्य क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति। ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत इत्याह बौधायन।

भाष्यार्थ — यथाविधि स्थंडिल करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर परिस्तरण घालून आज्याने अग्नि,सोम इत्यादि स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता मूलग्रथात चतुर्थीविभक्ति लावून दिलेल्या आहेत त्या प्रत्येक मत्रास स्वाहा कार लावून हवन करावें नतर व्याहृतीचा होम करावा आणि पर्युक्षण करून होम समाप्त करावा नतर त्यान मत्रानीं ' यजुषा '' पदासह अग्न्यादिदेवतानें तर्पण करावें, किंवा यजुषा म्हणजे '' भूर्देवाँस्तर्पयामि '' इत्यादि मत्रानीं तर्पण करून अग्न्यादि देवतांचें तर्पण करावें तात्पर्य, वरील तर्पणापैकी एक प्रकार स्वीकारावा हा विधि भगवान् बौधा यनानीं सांगितला असून तेच त्यानीच ऋग्वेदीयासाठीं विशेष सांगितला तो असा—मागें सांगितलेल्या विधानात काण्डऋष्यादि ऋषये काण्डऋषये येथ

पासून रिफ्सूक्तापर्यंत ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या सोडून त्या ऐन्द्री ' शतर्चिभ्यो महानाम्नीभ्य ' येथपर्यंत दिलेल्या देवता ध्याव्या व होमविधि समाप्त करावा नंतर वेदाच्या आरंभापासून अखंड पारायण करावें

भाष्यः— पुनर्महार्णवे " अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामः " आसमाप्तेर्नाश्नीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रउवा द्याज्यनेताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो........धारणायै सदसस्पतयेऽनुमत्यै श्रियै ....प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषयेऽग्नये कांडऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः साहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञीकीभ्यो०... महानाम्नीभ्यः इत्यन्तं प्राग्वत् । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्याऽनध्यायो नास्यांतरा जननमरणे अशुचि· (आशौचं नेत्यर्थः) ' नान्तरा व्याहरेन्नविरमेद्यावन्त मधीयीत" । यावत्पर्यंन्तं पठेत् तावत्पर्यंन्तं न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः । "यद्यन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वनिशान्तरे संग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात् "निशान्तरं सन्ध्या निशादीन् लोप्य विहाय समापयेदित्यर्थः । आद्यन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तम् विधानम् ।

भाष्यार्थ — महार्णवग्रंथातील पुन पारायणविधि सांगतो असा आरंभ करून आरंभीं कांहीं नियम सांगितले आहेत ते असे पारायण समाप्तीपर्यंत भोजन करू नये. शक्तीप्रमाणें पाणी, दूध, फळें, भात किंवा थोडें केवळ हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अध्ययन करावें त्याकरितां गावाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन शुद्धस्थानीं मागें सांगितल्याप्रमाणें होमविधि

करिता स्थण्डिलादि कर्म करावें. इतनात मार्गे सांगितल्या देवतांपेक्षा काहीं अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या घ्याव्या. ऋग्वेद्यांनी होमात काहऋष्यादि देवता न घेता, त्यांच्या स्थानीं 'शतर्चिभ्य....महानाम्नीभ्यः' पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त करावा त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच समजावा नंतर हरिः ॐ म्हणून वेदपारायण आरंभावें व सतत म्हणजे खण्ड न पडू देता दररोज अध्ययन करावें. नियम—पारायणामध्यें अनध्याय दिवस धरणें नाहीं जननाशौच व मृताशौच नाहीं. पारायणात विराम घेऊं नये व नीट नये. जर विराम किंवा भाषण होईल-तर तीन प्राणायाम करून प्रणवाचें उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अध्ययन करावें. रात्रीं किंवा संध्यासमयीं व तसेंच युद्धकाल व अरण्योदक या ठिकाणीं पारायणाची समाप्ति करू नये आरंभीं व शेवटीं ब्राह्मणास भोजन घालून दक्षिणा द्यावी असें महार्णवग्रंथात विधान सांगितलें आहे

भाष्यः—अथ कमलाकरः– य एतेन विधिना वेदमधीयीत संततं पूतो भवति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाऽभोजन इहार्धीते ऽ नृतेभ्यः प्रमुच्यते। त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गंगाप्लुष-निमज्यश्च भवति। चतुर्भिः शूद्रान्नभोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, पञ्च-भिरयाज्ययाजनात् अग्राह्यग्रहणात्। षड्भिर्ब्राह्मणस्त्रीलोहितकरणात् पशुहननात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाच्च। सप्तभिः प्राजापत्यस्य हीनचरणात् यज्ञोपवन्वनाच्चान्द्रायणस्यान्तराचरणात् गुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च। नवभिः सुरापानाद्दशभिः पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छति, इति अग्निहोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति, पितॄन् स्वर्गं लोकं गमयति। वेदाध्यायी सदैव स्यादपापा सत्यवाक्शुचिः। यं यं कामं कामयते तं तं वेदेन साधयेत्॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फलं महत्॥

भाष्यार्थ —– कमलाकर म्हणतो, जो या पारायणविधीनें पारायण (वेदाध्ययन) सतत करतो तो पवित्र होऊन त्याची अन्तःशुद्धि होते तात्पर्य, तो वेदस्वरूप होतो भोजन न करता केलेल्या दोन पारायणांनीं, खोटें बोलण्याच्या पातकातून मुक्त होतो तीन पारायणाना पातित्य आगमान्या अनेक पातकापासून मुक्त होतो चार पारायणें केल्यानें अभोज्यभोजन व परस्त्रीसेवन इत्यादि पातकें नाश पावतात पाच पारायणाना अयाज्ययाजनअग्राह्य ग्रहण इत्यादि पातकें नाश पावतात सहा पारायणानीं मातागस्त्रीगमन, पशुहत्या, सुवर्णचोरी व पतितसंसर्ग इत्यादि पातकें नष्ट होतात सात पारायणें केल्याने, प्राजापत्यकृच्छ्र करीत असता आलेली न्यूनता व यज्ञात पशु बाधणें इत्यादि पातकें नाश पावतात आठ पारायणानीं चांद्रायणकृच्छ्रात घडलेल्या पातकें नष्ट होतात नऊ पारायणाना मद्यपानाचें पातक नाश पावतें दहा पारायणें केल्यानें पूर्वजन्मात व या जन्मात घडलेलीं सर्व पातकें नाश पावतात व पारायण करणारा स्वर्गलोकात जातो व अग्निष्टोमयज्ञाच फळ मिळवता पितराना स्वर्गास पाठविता तात्पर्य, वेदाध्ययन करणारा पापरहित, सत्यवचनी व शुद्ध राहून, जें जें इच्छितो तें तें त्यास वेदाच्या अध्ययनान मिळतें वेदाध्ययनाचें फळ फार मोठें आहे त्यास असाध्य कोणतीच गोष्ट राहत नाहीं

भाष्यः— ऋग्विधाने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये। पुष्टये पशुलाभाय, धनलाभाय भूतये॥ १॥ एषा हि संहिता देवै सर्वब्रह्ममयी निवृत्। उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २॥ होमाश्च जपयज्ञाश्च नित्यं कुर्वीत वै तया। सर्वकामप्रसिद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३॥ एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रुपक्षविनाशिनी। अक्षरप्रातिलोम्येयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४॥ सर्वसंहितया प्रत्यृच होम आज्येन तिलेन वा। 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते' इति ब्राह्मोक्ते। सर्वपापहरो होम-

स्तिलै: सर्वत्र शस्यते । इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । शातातपः- कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा । तिलहोमसहस्रं च सममेत-च्चतुष्टयम् । इदं केवलम् । अन्ये चान्द्रमसम् । इति कमलाकरभट्टकृतः वेदपारायणविधि: समाप्तः। व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखण्डस्य वै मया । यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १॥ इति चरणव्यूह-भाष्ये प्रथमखण्डः समाप्त ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थ— ऋग्विधानात असें म्हटलें आहे कीं, ही गायत्रीरूप महिता देवांनीं निर्माण केली आहे. म्हणून शांति, पुष्टि, पशु, धनलाभ व उत्कर्ष याकरितां पारायण करणें झाल्यास प्रथम गायत्रीनें कर्म (गायत्रीजप) करावें ही बुद्धिमान् अशा विश्वामित्रऋषीनें घोर तप करून मिळविली आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरिता ह्या गायत्रीमंत्राचें हवन व जप नित्य करावा. ही गायत्री विपरीत अक्षरांनीं म्हणून जप केला असता शत्रुपक्षाचा नाश होतो. अभिचार म्हणजे जारणमारण व उच्चाटन या कर्मांत ही गायत्री अक्षरांच्या व्युत्क्रमानें म्हणणें अवश्य आहे. ब्रह्मपुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, हवनांत द्रव्य सांगितलें नसल्यास, आज्य घ्यावें म्हणजे केवळ आज्यानें हवन करावें. सर्व ठिकाणीं तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे. कारण तो सर्वपापनाशक होय असें विष्णुधर्मोत्तरपुराणांत वचन आहे शातातपऋषि म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व सहस्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक क्रियेचें फळ पापनाश हें आहे. उपर्युक्त शातातपाचे वचनांत जो कृच्छ्रशब्द आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थीच आहे. इतर ग्रंथकार त्याचा अर्थ-चान्द्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणें कमलाकरभट्टकृत वेदपारायणविधि समाप्त झाला याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या प्रथमखंडाचें भाष्य यथामति विश्वेश्वराच्या कृपेनें समाप्त झालें. येथें चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकानाम् द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानाम् षड्भेदा भवन्ति, मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेया हारिद्रवेया श्यामायनीयाश्चेति । तेषां अध्ययनम्—

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततो ऽन्यानि यजूंषि च ।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति । तेषामध्ययनमष्टाशतयजुः सहस्रान्यधीत्य शाखापारो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-

पारो भवति, तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्ख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । तत्र कठानां योगा येन विशेष स्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति जाबाला बौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः शाफेयास्तापनीया कपोलाः पौण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया वैधेया अद्धा बौधेयाश्चेति । तेषामध्ययनं सौत्रिकं प्रवचनीयश्चेति ।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् ।
षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ॥

भाष्यम्:— अथ द्वितीयखण्ड व्याख्यायते— यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः। षड् अशीतिर्भेदा इत्यर्थः। तत्र चरकाना द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थं। ते के भेदा।

चरकाः आन्हरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः आरायणीया वारायणीया वार्तान्तवेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा भवन्ति। मानवा दुंदुभा वाराहका छागलेया हारिद्रवेया (श्यामा) श्यामायनीयाश्चेति।

इति षट् मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थं। मैत्रायणीयानां केचित् सप्तभेदा भवन्ति इति वदन्ति। 'श्यामा' इत्यधिकं तदधिकमेव। मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी। मानवं कल्पसूत्रम्।

तेषामध्ययनमष्टोत्तरशत यजु. सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः। अष्टशताधिकसहस्त्रमन्त्रा इत्यर्थ। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। द्विवारपठनात् पदपारायणफलम् भवतीत्यर्थ। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थ.। पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः।

भाष्यार्थ -- यजुर्वेदाचे ८६ भेद आहेत भेद या शब्दानें शाखाभेद हा अर्थ घ्यावा त्यात चरकाचे १२ भेद–त्याची नावें १ चरक, २ आह्वरक, ३ कठ, ४ प्राच्यकठ, ५ कपिष्ठलकठ, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८वार्तान्तवेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पाताण्डनीय, १२ मैत्रायणीय मैत्रायणीयशाखेचे भेद ६ १मानव, २ दुदुभ, ३ हारिद्रवेय, ४वाराह, ५ छागलेय (एनेय) व ६ श्यामायनीय असे हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहेत.

रित्येक मैत्रायणीय शाखेचे सात भेद मानतात. त्यांच्या मतें 'श्यामा' हा आधिक आहे, पण तो खरोखर अधिकच आहे. मैत्रायणीय शाखेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचें अध्ययन करणाराच असतो. मानव हें त्याचें वस्त्रसूत्र म्हणजे श्रौतसूत्र होय. त्याचे संहितांतर्गताचे मन्त्र ११०८ आहेत त्याचे ४१ अध्याय केले आहेत संहितामंत्राचें दोन वेळ पठन केलें म्हणजे तो वैदिक 'पदपार' या संज्ञेस योग्य होतो तीन वेळ पठनानें त्याला 'क्रम-पार" ही संज्ञा मिळते तात्पर्य, या शाखेस अनुक्रमें पद व क्रमपारायण केल्याचें फल मिळतें कारण त्यांना (मैत्रायणीयांना) पदक्रमाध्ययन साहतेहून वेगळें नाहीं

भाष्यः—षडंगान्यधीत्य षडंगविद् भवति। ता शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यंगानि भवन्ति।

प्राच्य-उदीच्यनैर्ऋत्येषु तिसृषु दिक्षु वाजसनेय-वेदोत्पत्तिरग्रे वक्ष्यामः। इतर देशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते। तच्च-विवाहे सोमे श्राद्धे च अग्न्याधाने तथैव च। एते. स्वजातिभिः कुर्यादन्यथा पतितो भवेत्। महार्णवे-पृथिव्या मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता। दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते॥ ॥१॥ नर्मदा दक्षिणे भागे आपस्तम्ब्याश्वलायनी। राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः॥२॥ माध्यंदिनी सांख्यायनी, कौथुमी शौनकी तथा। नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः॥३॥ तुंगा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि। आ आन्ध्रदेशपर्यन्त, बह्वृचश्चाश्वलायनी॥४॥ उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः। कौषीतकी ब्राह्मण च शाखा सांख्यायनी स्थिता॥५॥ आन्ध्रादि-दक्षिणाग्नेयी गोदा सागर आवधि। यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तंबी प्रतिष्ठिता॥६॥ अन्यर्यूद्राद्धहोतॄणां सन्ति सूत्राण्यनेकशः। यत्रास्ति योनिसंबंधः सूत्रज्ञानफलान्वितः॥७॥ सह्याद्रिपर्वतारंभा-

दिशां नैर्ऋत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च पर्शुरामस्य सन्निधौ ॥
॥८॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशत । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु
मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ अंगवंगकलिंगाश्च कानीनो गुर्जरस्तथा ।
वाजसनेयी शाखा च माध्यंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याज्ञ
वल्क्येन सर्वदेशेषु विश्रुता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्व-
संज्ञका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ — सहा अंगानें अध्ययन करून, वैदिक षडंगवक्ता होतो तीं षडंगें कोणतीं ? शिक्षा, ज्योतिष छंद, व्याकरण, (अष्टाध्यायी) कल्प, (श्रौत व गृह्यसूत्र) व निरुक्त अशीं सहा आहेत. पूर्व, उत्तर व नर्मदा या दरीत, वाजसनेय शाखेचे लोक आहेत व त्याचे भेद १५ आहेत पूर्वोक्त तीन दिशात, वाजसनेय वेदाची उत्पत्ति कशी झाली ही गोष्ट पुढ सांगण्यात येईल येथ व इतर देशात कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे, कीं जिचा परस्पर यज्ञकन्यासंबंध आहे याचा विभाग सांगतों. विवाह, सोमयज्ञ, श्राद्ध व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयांनीं स्वजातीशीं संबंध करावा नाहीं तर तो पतित होतो, असें वचन आहे शिवाय महार्णव ग्रंथात पुढील वचन आलेलें आहेत 'भारतवर्ष' या सज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूभागातून मध्यभागीं नर्मदा नदी वहात असल्यामुळें तिला 'पृथ्वीची मध्यरेषा' म्हटलें असावें मध्यरेषेच्या दक्षिणोत्तर भागात चार वेदाच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वात आहेत, कीं ज्यांचा परस्पर संबंध विवाहादि कर्मांत होतो, तें सांगतों मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेस यजुर्वेदाची आपस्तंबी ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची राणायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखांचें अध्ययन करणारांत परस्पर यज्ञविवाहसंबंध होतो. नर्मदेच्या उत्तरेस माध्यंदिनी, शांख्यायनी, कौथुमी व शौनकी ह्या चार शाखा अनुक्रम यजुर्वेद, ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद याच्या असून त्यांचाही परस्पर संबंध (यज्ञ,

विराट (कर्नाटक) आहे. सह्याद्रिशिखरापासून कृष्णा, तुंगभद्रा व गोदावरी यांचे तीरीं आंध्र देशापर्यंत (तैलंगण) शाकल व आश्वलायन या दोन शाखा आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस गुजर देशात ऋग्वेदच आहे. त्याची तिरड सांख्यायनी शाखा व कौषीतकी ब्राह्मण आहे. आंध्रापासून दक्षिण देशात आग्नेयीकडे असलेल्या देशात गोदासागरापर्यंत यजुर्वेदाचा तैत्तिरीय व आपस्तंबी शाखा आहे. अध्वर्यु, उद्गाता व होता यांचीं कर्में जाणणारी मूर्ती आहेत. जेथे त्याचा परस्पर विवाह व यज्ञसंबंध होतो तेथें त्या सूत्राचें ज्ञान सफल आहे. सह्याद्रीपासून नैर्ऋत्येस असलेल्या समुद्रापर्यंत परशुराम क्षेत्राचे संनिध हिरण्यकेशी शाखा आहे. मयूरपर्वतापासून गुजराथच्या सर हद्दीपावेतों मैत्रायणी शाखा असून वायव्यसरहद्दीपर्यंत तिचा प्रसार आहे. अंग (बिहार) वंग (बंगाल) कलिंग (ओरिसा) कानीन (गौड) व गुजराथ देशात वाजसनेय वेदाची माध्यंदिनी शाखा आहे. याज्ञवल्क्यानें शुक्ल यजुर्वेदाची जी प्रथम कण्वशाखा तिचा सर्व देशात प्रसार केला.

भाष्यम्:— व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्य यजुर्वेद पठित्वा शिष्याश्चकार तद्य भागवते । वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥ देवरात सुतस्सोऽपि च्छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यजुः शाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच- 'ॐ नमो भगवते आदित्याय' इत्यारभ्य... .. 'अयातयामयजुःकाम उपसरामि' इत्यन्तं तुष्टाव । एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजु-

प्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्चचतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः— आता प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न झाला तें सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें निगदाख्य यजुर्वेदाचें अध्ययन करून शिष्य केले. यानें वर्णन पुढीलप्रमाणे श्रीमद्‌भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे ' चरकाध्वर्यु ' शिष्य होते. त्यानीं गुरुची ब्रह्महत्या नष्ट करणारें व्रत केलें तेव्हां वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वानें पुढें येऊन म्हणाला, ' गुरुजी, हे शिष्य दुबळे आहेत. त्यांच्या व्रताचरणानें काय होणार ? यास्तव तुम्हीं सांगितलेलें हें कठीण व्रत मीच करतों.' ही त्याची गर्वोक्ति ऐकून वैशंपायनास राग आला व तो म्हणाला, ' पुरे तुझा संबंध. तूं येथून चालता हो. माझा शिष्य असून ब्राह्मणाचा अपमान केलास त्या अर्थी माझ्यापाशीं जें शिकलास तें सर्व टाकून दे ! ' याज्ञवल्क्य देवरातमुनीचा पुत्र होता. त्यानें गुरूच्या आज्ञेनुसार तत्काल यजुःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर ऋषींनीं यजुःसंहितेचीं टाकून दिलेलीं सर्व वचनें पाहिलीं. त्याच्याविषयीं ऋषींस लोभ वाटला. त्यानीं तित्तिरी पक्ष्याचीं रूपें घेऊन तीं घेतलीं. त्यामुळें त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनकमुने, याज्ञवल्क्य तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरूजवळ नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठीं त्यानें सूर्याची उपासना केली. याज्ञवल्क्यानें 'हे भगवन् सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार असो' अशा आरंभ करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटीं म्हणाला, ' मी तुझ्या चरणाला शरण आहें. करितां कोणाच्याही तोंडीं राहून शिळे झाले नाहींत असे नवीन यजुर्मंत्र मला पाहिजेत. ' सूत म्हणाले शौनका, याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें सूर्याचा स्तव केला असतां तो प्रसन्न झाला व त्यानें वाजीचें म्हणजे घोड्याचें रूपानें त्या ऋषीला नवीन असे यजुर्मंत्र दिले. त्या समर्थ याज्ञ-

वल्क्याला जे यजुर्मंत्र मिळाले त्याच्या त्याने (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखाना वाजसनेयी शाखा म्हणतात त्याचा काण्व, माध्यंदिन इत्यादि कांनी स्वीकार केला.

भाष्यम्— इत्यादि-ग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातसुतेन अब्राह्मणत्वभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञाः। शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजूंषि मुनये दत्तानि। तैर्यजुर्भिरुपेतैः समुनिस्ताः वाजसनाः पञ्चदशशाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः सकाशात् काण्वमाध्यंदिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति।

भाष्यार्थः— वरील ग्रंथाचा विचार करता यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्याने आपणास अब्राह्मणत्व येईल या भीतीने सूर्याचे स्तवन केले. तेव्हा घोड्याच्या रूपाने 'वाजेभ्य' म्ह. मानेवरच्या केशापासून वाजेन म्हणजे वेगाने टाकल्या म्हणून त्या शाखाना वाजसनेयी शाखा हे नाव प्राप्त झाले. शाखारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्ताने व वेदांची चार ही सख्या सरक्षण व्हावी म्हणून वाजीरूप सूर्याने वर्षां कोणास टाऊक नसलेले म्हणूनच नवीन (अयातयाम) असे यजुर्मंत्र याज्ञवल्क्यमुनीला दिले. त्या मिळालेल्या मत्रानी त्याने पधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानतर काण्व, माध्यंदिन इत्यादींनी अध्ययन केले, त्या शाखा पधरा आहेत.

भाष्यम्:— अथ प्रसंगाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किंचिदुच्यते। तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः। तथा च विष्णुपुराणे। एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति। यज्ञोपयोगित्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते। यजुर्वेदस्य

शाखाभेदं सविस्तरमाह — यजुर्वेदतरो शाखा सप्तविंशान् महा मुने। वैशंपायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥ शिष्येभ्य प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्‌ब्रह्म रातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्य परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरत सदा। ऋषियोऽद्य महामेरो समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य वै सप्तरा त्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेव मुनिगणे समयो य कृतो द्विज ॥ ४ ॥ वैशंपायन एकस्तु त व्यतिक्रान्तवास्तदा। स्वस्रीय बालकं सोऽथ पदाघृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भो शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्व मत्कृते सर्व न विचार्यमिद तथा ॥ ६ ॥ अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजै। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्च रिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ — आता प्रसगानें यजुर्वेदशाखेच्या रचनेचा थोडा विचार सांगतों प्रथम यजुर्वेदच होता विष्णुपुराणांत एकच यजुर्वेद चार प्रकारानीं कल्पिला असें म्हटलें आहे कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्या मुळें त्याना यजुर्वेद हा संज्ञा होती आता यजुर्वेदाचा शाखाभेद सविस्तर सांगतों व्यासशिष्य वैशंपायनानें यजुर्वेदवृक्षाच्या २७ शाखा कल्पया आणि शिष्याना दिल्या त्यानीं अनुक्रमानें त्या ग्रहण केल्या वैशंपायनशिष्य याज्ञवल्क्य ब्रह्मरातपुत्र असून परम धर्म जाणणारा व गुरुसेवेत तत्पर असा होता एके वेळीं सर्व ऋषींनीं विचार करून असें ठरविलें का, मेरुपर्वतावर आपला मोठा समाज भरवावा त्या वळीं ठरल्याप्रमाणें त्या समाजात जो ऋषि येणार नाहीं त्याला सात दिवसातच ब्रह्महत्या घडेल या नियमाचें एकट्या वैशंपायनानें उल्लंघन केलें त हा कमनसंयोगानें सात दिवसाचे आतच त्याचा भाचा त्याच्याच पायानें चिरडून मेला व त्यामुळें त्यास ब्रह्महत्या लागली म्हणून त्यान आपल्या सर्व शिष्याना ब्रह्महत्यानाशक व्रत करण्याची आज्ञा केली तेव्हा याज्ञवल्क्य पुढें येऊन म्हणाला, ' या निस्तेज ब्राह्मणाना व्यर्थ कष्ट देण्यात काय अर्थ ? मी हें व्रत करतों

भाष्यः— ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यम् महामुनिम्। मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥८॥ निस्तेजसो वदस्येनान् यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥९॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्॥ ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥१०॥ पराशर उवाच। इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥११॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः ॥१२॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥१३॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥१४॥

भावार्थ.—'गुरु रागावून म्हणाले, 'तू ब्राह्मणाचा अपमान करणारा आहेस. कारण या श्रेष्ठ ब्राह्मणांना तू निस्तेज म्हणतोस तर माझा आज्ञाभंग करणाऱ्या शिष्याचा काय उपयोग? तेव्हा माझ्यापासून केलेलें अध्ययन टाकून दे!' तेव्हा याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'गुरो, मी तुमच्या ठिकाणीं असलेल्या भक्तीनें असें म्हणालों. असें असता तुम्ही रागावला तर तुमच्यापासून केलेलें अध्ययन मलाही नको.' पराशर म्हणाले, असें बोलून त्यानें रक्तानें भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुर्मन्त्र ओकून टाकले व तो निघून गेला. याज्ञवल्क्यानें ओकून टाकलेले ते यजुर्मन्त्र घेतांना ब्राह्मणरूपानें घेणें अनुचित वाटलें म्हणून त्यांना तित्तिरीपक्ष्यांच्या रूपानें पुन घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय झाले. वैशंपायनानें सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्त) ज्या शिष्यांनी ब्रह्महत्यानाशाकरितां आचरण केलें ते 'चरकाध्वर्यु' झाले. हे मैत्रेया, नंतर याज्ञवल्क्यानेंही प्राणायामतत्पर होऊन शुद्ध रीतीनें यजुर्मंत्र (वैशंपायनगुरूजवळ नसलेले) संपादन करण्याच्या इच्छेनें सूर्याची स्तुति केली.

भाष्यः— याज्ञवल्क्य उवाच। नमः सवित्रे द्वाराय मुक्ते-रमिततेजसे। ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥ इत्यादि। पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा। इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'मुक्तीचें द्वार, अमित तेजस्वी व ऋग्यजुःसामरूपी, त्रयीरूपी सूर्या, तुला नमस्कार असो' इत्यादि पाराशरवचनापर्यंत स्तुति केली. "नमः सवित्रे" इत्यादि श्लोकांनीं स्तुति केली असतां सूर्यानें प्रसन्न होऊन घोड्याच्या रूपानें 'वर माग' असें म्हटलें. तेव्हां याज्ञवल्क्यानें सूर्यास नमस्कार करून "माझ्या गुरूजवळ नसलेले (अयातयाम) असे यजुर्मंत्र मला दे" असें म्हटलें.

भाष्यः— पराशर उवाच— एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः ॥ १९ ॥ शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। कण्वाद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः ॥ २० ॥ तद्गुरुर्वैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति भावः। वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताध्यायित्वात्। इति वाजसनेयिवेदोत्पत्तिः।

भाष्यार्थः—तेव्हां सूर्यानें व्यासानें वैशंपायनकडीला न सांगितलेले म्हणून त्यांना ठाऊक नसलेले असे यजुर्मंत्र दिले. त्या मंत्रांचें अध्ययन करणारे 'वाजी' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना सूर्य घोडा झाला होता. त्या वाजींचे काण्वादि १५ भेद याज्ञवल्क्यानें प्रसिद्ध केले. याप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यः— 'काण्वाः माध्यंदिनाः शाकेयाः स्थापायनीयाः कापालाः पौंड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्या वैधेया वैणेया औधेया गालवा वैजवाः कात्यायनीयाश्चेति' (पञ्चदश शाखा इत्यर्थः।)

'प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपद अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः। छन्दः, छंदोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा। धर्मः धर्मशास्त्रं मिताक्षरादि। मीमांसा प्रसिद्धा। न्यायस्तर्कः न्यायशब्देन काणादसूत्रम्। तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति षडुपांगानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम्। सांगलक्षणं सामुद्रिकादि। (यूपलक्षणं छागलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्)। प्रतिज्ञासूत्रम् खण्डत्रयात्मकम्। अनुवाकाध्याय। वेदशाखापरिज्ञानार्थं चरणव्यूहसूत्रम्। श्राद्धसूत्रम् नवखण्डात्मकम्। श्रौतयज्ञार्थं मंडपरचनात्मक शुल्यसूत्रम्। पार्षदपरिशिष्टसूत्रम्। ऋग्यजुर्निर्णयात्मकं ऋग्यजु:परिशिष्टसूत्रम्। इष्टकापुरणपरिशिष्टसूत्रम्। गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः प्रवराध्यायः। उक्थशास्त्रपरिशिष्टम्। क्रतुसंख्या। निगम यज्ञपार्श्वं हौत्रक प्रसवोत्थान कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चक। यज्ञेषु प्रसिद्धम्। एतानि परिशिष्टानि अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि।

भाष्यार्थ—काण्व, माध्यंदिन इत्यादि या पधरा शाखांची नांवें आहेत. प्रत्येक उपसर्गरहित पदाच्या मागें 'अनु' म्हणजे अल्प पद ठेवावें. उदाहरण, अनुच्छंद, अनुभाषा इत्यादि छंद म्हणजे छंदोरत्नाकर वगैरे. भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा पूर्वमीमांसा (जैमिनीकृत १२ अध्याय) न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क म्हणजे गौतमसूत्र. अशीं सहा उपांगें आहेत १. उपज्योतिष म्हणजे ज्योतिःशास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि (यूपलक्षण व छागलक्षण यज्ञांत प्रसिद्ध आहेत) ३. प्रतिज्ञासूत्र खंड तीन ४ अनुवाकाध्याय ५ चरणव्यूह (वेदाच्या शाखांचें ज्ञान होण्यासाठीं) ६. श्राद्धसूत्र नवखंड.

७. श्रौतयज्ञमंडपरचनाकरण्यासाठी शुल्बसूत्र ८ पार्षदपरिशिष्टसूत्र. ९. ऋग्वेद व यजुर्वेदनिर्णयाकरिता ऋग्यजुः परिशिष्टसूत्र. १०. इष्टका पूरणपरिशिष्टसूत्र. ११. गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्थ शास्त्रपरिशिष्ट १३. ऋतुसंख्या १४ निगम, १५. यज्ञपार्श्व, १६ हौत्रक. १७. प्रसवोत्थान व १८. कूर्मलक्षण अशीं अठरा परिशिष्टे कात्यायन महर्षींनी लिहिलीं आहेत (हे भाषांतर चौखम्बामुद्रित असलेल्या पाठा , प्रमाणें आहे)

भाष्यः— द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। इत्युक्तमेतत्सकलं सशुक्रियम्। ग्रंथाश्च परिसंख्यात ब्राह्मणं च चतुर्गुणम्॥ वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः। सकलं एतत् सशुक्रियं ('ऋचं वाचं' इति षट्त्रिंशदध्यायोक्तचतुर्विंशद्दचात्मकसहितम्। मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुक्लयजु परिसंख्यात इत्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपौर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः। प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुः इति वा (ऋक्संख्या पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशति. १९२५ खिलमंत्राः 'अग्निश्च' इति षड्विंशत्यध्यायोक्ता. । यजु संख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि)' ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थ। यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनाम्॥ तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसंज्ञिका। इति अर्थान्तरे।

भाष्यार्थ--वाजसनेयी वेदात १९०० (२०००-१००) मंत्र आहेत. ते सर्व सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या अध्यायात 'ऋचंवाचं' इत्यादि चोवीस ऋचासहित म्हणजे १९२४ आहेत. त्या वेदास शुक्लयजु म्हणण्याची कारणें दोन. माध्यान्हकाली सूर्यानें दिला हें एक व दुसरें त्याना उपकर्मासाठी चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा साधि-

तली आहे हें होय. उया शाखीयाना उपाकर्मासाठीं प्रतिपदायुक्त पौर्णिमा घ्यावी असा आदेश आहे ते 'कृष्णयजु' होत. ग्रंथान्तरीं यजुर्वेदरूप वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत त्यापैकीं वाजीच्या १५ शाखा कल्याण-कारक असून त्या शाखेंत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य सांगितली आहे.

भाष्यः— तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औख्या खांडिकेयाश्चेति । खांडिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तंबी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयीचेति । तेषामध्ययन-परिमाणम् । काडास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः ॥ चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥ एकपञ्चाशद्-धिकाः संख्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥ लक्षैकन्तु द्विनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षर मुच्यते ॥ ३ ॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ट्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥ काण्डाः ७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पञ्चाशी २१९८, पदानि १९२०९०, अक्षराणि २५३८६८ । शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८० । इति तैत्तिरीयानिगदवेदाख्यसंख्योक्ता इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ —तैत्तिरीय शाखेचे भेद दोन. १. औख्य, २. खांडिकेय खांडिकेयाचे भेद पाच. १. आपस्तंबी, २. बौधायनी, ३. सत्याषाढी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्यांचें अध्ययनाचें परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. कांड ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१, पञ्चाशा २१९८, पदें १९२०९०, अक्षरें २५३८६८. ब्राह्मणग्रथातील आठ आठ वाक्यांची संख्या १९४८०. याप्रमाणें तैत्तिरीय शाखेच्या 'निगद' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मंत्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इत्युक्‌कात्यायनप्रातिशाख्य भाष्यकारेणोव्वटेन आपस्तंबीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तथा च सति मंत्रो नाम संहितामत्रः। तादृङ्‌मंत्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुण पठ्यते इत्यर्थ.। एतादृशपठनं शाखायाः अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथाहि संपश्यामि "प्रजाऽअहमिह-प्रजासोमानवीः" इति संहितामंत्रः॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संपश्यामि—"प्रजाअहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह—"इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषिविदथेषु" इति संहितामंत्रः। एतस्यैव ब्राह्मण संहितायामेव तदग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्! इत्यपेक्षायामाह "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति ब्राह्मणम्। अनयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथासंप्रथत्वात्। एवमन्यानि बहूनि वाक्यानि सन्ति। अतः कारणात् अन्यानि शाखान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीया. प्रतिवचनत्वेन च समानमित्यर्थः॥ २॥

भाष्यार्थः—यजुर्वेदाचें लक्षण संहितामंत्र व ब्राह्मणमिश्रित जो वेद तोच कृष्णयजुर्वेद मुख्य होय. इतर शुक्लयजुर्वेदादि शाखा होत 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' असें कात्यायनीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उव्वटा-

चार्य व आपस्तंबसूत्रभाष्यकार कपर्दी व धूर्तस्वामी यांनी वेदांचे वर जें लक्षण सांगितलें आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केलें आहे. मंत्र म्हणजे संहितामंत्र आणि तशा मंत्ररूपसंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढें त्याचा ब्राह्मण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्मामध्यें विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व क्रमरूपानें त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शाखेंत आहे तिला मुख्य यजुर्वेद असें नांव आहे. अशा प्रकारचें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शाखेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजाशो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मंत्राचा विनियोग सांगणारा ब्राह्मण 'प्रजा-अहमित्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, क्रम या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतीचें दुसरें उदाहरण सांगतों— "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषि विदथेषु" हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहितंतच संहितारूपानें ब्राह्मण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकांक्षा उत्पन्न होईल म्हणून सांगतों. "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानी-मादत्ते" हा ब्राह्मण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व ब्राह्मण या उभतांचेंही त्रिगुणत्वानें म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हे त्रिगुण कोणत्याही शाखेंत नाहींत; कारण इतर शाखांचे ब्राह्मणादि ग्रंथ गाथारूप आहेत म्हणून त्या शाखा होत. या शुक्ल व कृष्ण यजुर्मंत्राचें अध्ययन प्रतिवचनीयत्वानें आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहरणार्थ अग्ने नु ब्रह्मतपः प्रगेप्याभि मृडहि हा मंत्र व अग्निर्वृत्राणिजंघनत् ॐ प्रणव हें प्रतिवचन हे दोन्ही आर्षीपाठ होत.

भाष्यः—अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि—अग्नि-मीडे नमस्तुभ्यं इषेत्वोर्जे तथाचतुः। अग्न आयाहि वीतये शंनो देवीस्वरूपवान् ॥ १ ॥ इषेत्वोर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च। नमश्च पूर्णिमा सूर्य-उदयव्यापिनी तथा ॥ २ ॥ संगृह्यमाणाश्च यो वेदं प्रतिवर्षे व्रतं चरेत्। यातयामनिवृत्त्यर्थं छंदस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥

तस्योष्णिक् छंदलोमेषु गायत्री च त्वचा स्मृता। मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यात् अनुष्टुप् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जासु पंक्तिरेव च। प्राणेषु बृहती छंदो यजुर्वेदस्य लक्षणम् ॥५ ॥ एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः "शुक्लकृष्णकनीनिकेति" स यदि ह वाऽपि मृषा वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद" इत्यन्तम्।

भाष्यार्थः—दुसरीं संग्रहित केलेलीं पुराणवचनें अशीं आहेत. 'अग्निमीडे', 'इषेत्वोर्जे', 'अग्न आयाहि', 'शंनोदेवी' अशा चार वेदांचीं प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपवान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो 'लसचनुः' शोभिवंत शरीर धारण करणारा आहे. 'इषेत्वोर्जे' हा यजुर्वेदशब्द पुरुषवाचकच होय. यजुर्वेदाच्या 'यातयाम' निवृत्तिसाठीं या वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्षी श्रावणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं व्रत (उपाकर्म) करावें या वेदपुरुषाचें लक्षण पुढीलप्रमाणें आहे. त्याचे लोम (सर्व शरीरावर असणारी लव) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद, मांस त्रिष्टुप्, अनुष्टुप् रक्त, अस्थि जगती, मज्जा पंक्तिछंद, प्राणाचे ठिकाणीं बृहतीछंद आहे. याविषयीं ऐतरेय श्रुति आहे. 'शुक्लकृष्णकनीनिकेति'।

भाष्यः—पुण्याहवाचने मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च। समायां ब्रह्मयज्ञे च इषेत्वोर्जे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ शांखायनो ब्रह्मयज्ञे इषेत्वोर्जे यजुः स्मरेत्। श्रौते स्मार्ते च पूर्ते च सर्वकर्मसु योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्य समायां कुण्डमण्डपे। ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्वै स्वस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्रायश्चित्तसमासु ते। यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥ उपदिष्टाः शौनकेन आत्मशिष्याय शाकले। तेषां शाकलमंत्राणां यजुःसंज्ञा समीरिता ॥ ५ ॥ यस्य वेदे शाकलमंत्राः तेषां यजुःसंज्ञा इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य वै मया। विस्तां

रिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे द्वितीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—पुण्याहवाचन, कंकणमोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्ये "इषेत्वोर्जे" यजु म्हणावा. शांखायनानें ब्रह्मयज्ञांत 'इषेत्वोर्जे' या यजूनें स्मरण करावें. याला श्रौत, स्मार्त, पूर्त इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनियोग सांगितला आहे. ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेदाने सभा, कुण्डमंडप, ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरबन्ध, पुण्याहवाचन व इतरत्र प्रायश्चित्त वगैरे कर्मांत म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या शाकलमंत्रांना "यजु" असें नांव दिलें आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत शाकलमंत्र असतील ते 'यजुःसंज्ञक' होत. याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या दुसऱ्या खण्डाचें महीदासानें यथाबुद्धि विश्वेश्वरकृपेनें विवरण केलें आहे.

याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचें महीदासाच्या भाष्यासह भाषांतर समाप्त झालें.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतीयखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्य —अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलसूत्रः—सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्ननध्याये ष्वधीयानास्ते शक्रेण वज्रेणाभिहता प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यः—सामवेदस्येति किलेति।प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन्। सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः "अनध्यायेष्वधीयाना म्रियन्ते विद्युता खलु" इति।शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्याम॥

भाष्यार्थ —आता चरणव्यूहाच्या तिसऱ्या खडाचें व्याख्यान करतों. सामवेदाचे १००० भेद होते त्यापैकीं अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे होते त्यांना इन्द्रानें आपल्या वज्रानें नष्ट केलें 'अनध्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे असतात ते विजेनें नाश पावतात असें पुराणवचन आहे. आता उर्वरित शाखापाठक कोण्ते ते सांगतों.

मूलसूत्रः—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्तान्तरेयाः, प्राञ्जलऋग्वैनविधा, प्राचीनयोग्याः राणायनीयाश्चेति । राणायनीयानाम् नवभेदा भवन्ति । राणायनीया, शाट्यायनीयाः, सात्यमुद्गलाः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लांगलाः, कौथुमाः, गौतमाः, जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।

भाष्यार्थः—१. आसुरायणीय, २. वासुरायणीय, ३. वार्तान्तरैय, ४. प्राजल ऋग्वैनविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. राणायनीय. त्यात राणायनीय शाखेचे नऊ भेद आहेत. त्यांची नावें १. राणायनीय, २. शाट्यायनीय, ३. सात्यमुद्गल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लांगल, ७. कौथुम, ८. गौतम व ९. जैमिनीय. त्यांचे अध्ययन.

मूलमंत्र—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि दशभिर्दशसप्ततु वालखिल्यकम् ॥ १ ॥ ससुपर्णं प्रेक्ष्य मेतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति । १. राणायनीया, २. सात्यमुग्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. लांगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति । १ कौथुमाः, २. आसुरायणाः, ३. वातायना ४. प्रांजलैरैनभृतः. ५. प्राचीनयोग्याः, ६. नैगमीया इति । तेषां कौथुमादीनां अध्ययनम् । अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम् । ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः । तान्यधीत्य चण्डालश्चण्डतरो भवति । शिष्टान्यधीत्य शिष्टविंशतिको भवति । तत्र केचित् ऋहृत्वं सामतंत्रं संज्ञा धातुलक्षणमिति विधीयन्ते । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम् । सरहस्यं ससुपर्णप्रेक्ष्यं तत् मामदर्पणम् । सारण्यकानि सौपर्ण्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २ ॥

भाष्यः—अशीतिशतं आग्नेयं १८०, पावमानं चतुःशतं ४०४, ऐन्द्रन्तु २६ षड्विंशती, यानि गायन्ति सामगाः तानि

सूक्तान्यधीत्य चण्डाद्युत्कृष्टात् ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति। शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशति शिष्टेषु वा शिष्टभागाः प्रवेशयांगयाः शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तत्र सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्चतुर्धा विधीयन्ते। तदाहाचार्यः ऋक्तंत्रं, सामतंत्रं संज्ञालक्षणं, धातुलक्षणमिति। इदानीं सामसंख्यामाह। " अष्टौ सामसहस्राणि " इत्यस्यार्थो संकतो ज्ञातव्य ८८१४।

भाष्यार्थः--८८१४ साममंत्र, याशिवाय अन्य सुपर्णप्रेक्ष्य व वालखिल्य मिळून १७० मंत्र आहेत. दुसऱ्या प्रकारें राणायनीयाचे ७ भेद. त्यांची नांवें--१. राणायनीय, २ सात्यमुग्र, ३. कालेय, ४. महाकालेय, ५. लांगल, ६. शार्दूल, ७. कौथुम; त्यात पुन्हां कौथुमशाखेचे सहा भेद. त्यांची नांवें १. कौथुम, २. आसुरायणीय, ३. वातायन, ४. प्रांजलवैनभृत, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौथुमादि शाखांचे अध्ययन १८० अग्निसूक्तें, १०४ पवमानसूक्तें, २६ इंद्रसूक्तें. या सर्वांना सामगण अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचें अध्ययन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. याहून निराळ्या शिल्लक राहिलेल्या सूक्तांचें अध्ययन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांत कांहीं मंत्रतंत्र आहेत. त्यांचे प्रकार--१. ऋक्तंत्र, २. सामतंत्र, ३. संज्ञालक्षण, ४. धातुलक्षण आतां सामसंख्या सांगतो.

भाष्यः--अन्यशाखासंख्यामाह 'नवतीति' सुपर्णप्रेक्ष्यः कश्चित् शाखाभेदः तेन सहवर्तमानः ससुपर्णप्रेक्ष्यः सुपर्णप्रेक्ष्येण सहितः वालखिल्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिसंख्याकाः दशतयः यस्मिन् स नवति दशतिः॥ दशतिरिति दशसंख्या-संज्ञा। दशगुणानवतिरित्यर्थः अङ्कतः अपि ९००। '.सारण्यकानि, आरण्य-

केनोपनिषद्भागेन सह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि। तत्र वालखिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रैक्ष्यवालखिल्यसूक्तानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः। निगमयति एतत्पूर्वोक्तसामसमूहः स्मृतं कथितम्। गणशब्दस्य क्लीबत्वं छान्दसम्। आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते। तासु गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा। कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा। महाराष्ट्रदेशे राणायनी प्रसिद्धा। अष्टौ सामसहस्राणि छन्दोगार्चिकसंहिता। गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च। ब्राह्मणं चोपनिषदं सहस्रत्रितयं तथा ॥ २ ॥ आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः। ते यथा—

भाष्यार्थ —अन्य शाखेची अध्ययनसंख्या सांगतो. सुपर्णप्रैक्ष्य म्हणून एक शाखाभेद आहे त्यासह वालखिल्यशाखाभेदाच्या मंत्रांची संख्या 'नवतिदशति १००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति म्हणजे दशकड्या आहेत ज्यामध्ये ती नवतिदशति ९०० होय, किंवा दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा संख्येची संज्ञा आहे. म्हणून दहा या संख्येनें गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे ९०० होय "सारण्यकानि सौर्याणि" याचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग, त्यासह सौर्याणि म्हणजे सूर्यदेवताक सूक्तें (सुपर्णप्रैक्ष्य व वालखिल्य या दोन शाखा पैकीं वालखिल्यशाखेंतच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग व सूर्यसूक्तें आहेत) तात्पर्य, सुपर्णप्रैक्ष्य आणि वालखिल्य मिळून ९०० ही संख्या आहे हा पूर्वी सांगितलेला सामसमूह आहे असें म्हटलें आहे. गण शब्दाचें (गण) अर्थे नपुंसकरूप वैदिक आहे असें समजावें. वरील सामवेदाच्या सोळा शाखांपैकीं तीनच विद्यमान आहेत गुजराथेंत कौथुमी, कर्नाटकांत जैमिनी, महाराष्ट्रदेशांत राणायनी. या शाखांचें अध्ययन आर्चिकसंहिता ८००० मंत्र त्याचे सामगानमंत्र १४८१० आणि ब्राह्मणउपनिषद्भाग मिळून ३००० ग्रंथसंख्या आहे या शाखांचे अध्यापकाचार्य तेरा आहेत ते असे—

भाष्यः—राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागुरिः। मारुंडो गोर्गुजर्वीर्भगवानौपमन्यवः ॥ १ ॥ दाराळो गार्ग्यसावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश। कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश ॥ २ ॥ इत्येते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति।

भाष्यार्थ —१ राणायनी, २ सात्यमुग्री, ३ दुर्वासा, ४ भागुरि, ५. मारुंडि, ६ गोर्गुजरी, ७ भगवानौपमन्यु, ८. दाराल, ९ गार्ग्यसावर्णि, १०. वार्षगण्य, ११ कुथुमी, १२ शालिहोत्र १३ जैमिनि ह्यांचें नक्षत्रशात तर्पण केलें असता ते संतुष्ट होऊन कल्याण करतात

भाष्यः—अन्येऽपि भागवतद्वादशस्कंधसप्तमाध्याये पञ्चसप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तोक्ताः सामवेदप्रवर्तकास्ते यथा। जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुने। सुमन्वास्तत्सुतस्ताभ्यामेकैका प्राह संहिताम् ॥७५॥ सुकर्मापि च तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान्। सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्ना ततो द्विजः ॥ ७६ ॥ हिरण्यनाभः कौसल्य पौष्यंजिश्च सुकर्मणः। शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्या सामगा शिष्या आसन् पञ्चशतानि च। पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्चाप्राच्यान् प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्य कुशीदः कुक्षिरेव च। पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥७९॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिता। शिष्य ऊच स्वशिष्येभ्य शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ भागवत द्वादश स्क. अ ७ अस्यार्थः सामगस्य जैमिने पुत्र सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुत सुमन्वान् नाम सुमन्तु-सुमन्वन्ता पुत्रपौत्राभ्यां क्रमणैकैकां प्राह। (७५) सुकर्माऽपि जैमिने शिष्यो महानति प्रज्ञावान् सामवेदाख्यतरोः साम्ना सहस्रसंहितारूप भेद चक्रे। (७६) कौसल्यपुत्रः हिरण्यनाभश्च पौष्यंजिश्च सुकर्मण शिष्यौ सामशाखा जगृहतु। अन्यः आवंत्यः उदीच्यश्च साम्नां शाखा जगृहतु ॥ पौष्यंज्यावन्त्ययो-

अथापि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् । (७७।७८) तेषां समुदितानां नामानि लौगाक्षिरित्यादीनि । पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो साम्नां शतं शत संहिता जगृहुः । हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्च चतुर्विंशति संहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा अन्याः संहिता आवन्त्यनामा यस्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य सामखण्डस्य वै मया । विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः । इति चरणव्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति तृतीयः सामखण्ड समाप्तः ।

भाष्यार्थ.—दुसरेही सामवेदप्रवर्तक आचार्य भागवत द्वादशस्कंध अध्याय सातमध्ये ७५ श्लोकापासून अध्यायसमाप्तिपर्यंत सांगितलेले आहेत. ते असे – सामगायक जैमिनी, त्याचा पुत्र सुमन्तु, त्या सुमन्तूचा पुत्र सुमन्वान्, या दोन पुत्रपौत्रांनी क्रमानें एक एक संहिता घेतली. त्या जैमिनीचा अतिबुद्धिमान् शिष्य सुकर्मा याने सामवेदवृक्षाच्या सामांचे १००० भेद केले. सुकर्माचे शिष्य दोन. कोसल्पुत्र हिरण्यनाभ आणि पौष्यंजि यांनीं त्या सामशाखेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य व उदीच्य यांनीही त्या सामशाखा घेतल्या आवन्त्य व पौष्यंजि ह्यांचे ५०० शिष्य होते. पौष्यंजीच्या शिष्यात लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लांगल, कुल्य, कुसीद व कुक्षि) शिष्यांनीं प्रत्येकीं १००–१०० संहितांचा अभ्यास केला हिरण्यनाभशिष्य कृत नावाचा होता त्यानें आपल्या शिष्यांना २४ संहिता पढविल्या. उरलेल्या सामवेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्यानें आपल्या इतर शिष्यांना शिकविल्या

याप्रमाणें चरणव्यूहांतील तिसऱ्या खंडाचें व्याख्येसह भाषांतर समाप्त झालें.

॥ चरणव्यूहचतुर्थखण्डः ॥

॥ अथर्ववेदवर्णनम् ॥

मूलसूत्रः— अथर्ववेदस्येति— ' अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारणविद्याश्चेति ।

भाष्यः— तानाह पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति ।

मूलसूत्रः— ' तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्चकल्पानि भवन्ति, कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति ।

भाष्यः— तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । यत्र बहुवचनं ते बहवः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययन शाखया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मंत्राणां कीदृशानि । एकस्मिन् कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मंत्राणाम् । कल्पानाह-नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पः । इति पञ्च कल्पाः ।

भाष्यार्थः—अथर्ववेदाचे नवभेद म्हणजे नवशाखा आहेत त्यांची नांवे मूळांत व भाष्यांत स्पष्ट आहेत. त्याचें अध्ययन १२००० मंत्र

आणि पाच कल्प आहेत प्रत्येक कल्पात ५०० मंत्र आहेत त्यांची नावे—१ नक्षत्रकल्प, २. विधानकल्प, ३ विधिविधानकल्प, ४. संहिताकल्प व ५ शान्तिकल्प.

मूलसूत्रः—सर्वेषामेव वेदानां उपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्य — तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शस्त्रशास्त्र, विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कन्द कुमारोवाऽऽह ।

भाष्यार्थ सर्वच वेदाचे उपवेद आहेत. ऋग्वेदाचा उपवेद आयुर्वेद म्हणजे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाचा उपवेद धनुर्वेद म्हणजे युद्धशास्त्र सामवेदाचा उपवेद गान्धर्ववेद म्हणजे गायनशास्त्र अथर्ववेदाचा उपवेद अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र शस्त्रशास्त्र व विश्वकर्म्यानें रचलेलें शिल्पशास्त्र हे होत याप्रमाणें भगवान वेदव्यास किंवा कुमार (कार्तिकेय) यानें सांगि तलें आहे.

मूलसूत्र—य इमे चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्णविशेष्यते ।

भाष्यः— य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारं तत्तद्वर्णं सितासितादि विशेषप्रकारश्चोच्यते ।

अर्थ—वर जे चार वेद सांगितले त्यांतील एकेकाचें स्वरूप, आकार, वर्ण, निवा म्हणजे प्रकार कसा आहे तो सांगतों (ह्यापुढें सर्व गोष्टी उपासनेसाठीं सांगतल्या आहेत.)

मूलसूत्र—ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेश-श्मश्रु श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्ती पञ्च-यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्र- षड्दीर्घत्वेन, सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रःअथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्ड- काम-रूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पल-वर्णो वर्णेन दशारत्निमात्रः ।

भाष्य.— तत्रादौ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं तद्वद्दीर्घे नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा यस्य सः । कुञ्चितकेशश्मश्रुः कुञ्चिता वलीमन्तः केशाः शिरसिजाः श्मश्रूणि मुखरोमाणि यस्य स.। श्वेतवर्णो वर्णेन। श्वेतः वर्णो यस्य स । कीर्तितं प्रमाण तावत्तिष्ठन्वितस्तयः पञ्च साकल्येन पञ्च-वितस्तयो भवन्ति । ह्येतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तम् वितस्ति-शब्दो द्वादशाङ्गुलात्मकः। सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदाचें स्वरूप सांगतों कमलासारखे डोळे, तीन रेषायुक्त मान, कुरळे केस व श्मश्रु, श्वेतवर्ण म्हणजे पांढराशुभ्र वर्ण, पांच वीति देहाची उंची. (१२ अंगुळें म्हणजे वीत हें प्रमाण धरून मोजलें तर उंचीचें प्रमाण अडीच हात असा तात्पर्य.)

भाष्यः— यजुर्वेदस्वरूपमाह–यजुर्वेदः पिङ्गाक्षः, पिङ्गे पीते अक्षिणी यस्य सः। कृशमध्यस्थूलगलकपोलः कृशं मध्ये कटिप्रदेशो यस्य सः। स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः। ताम्रवर्णः ताम्रवत् आचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः। यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य सः। दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट् प्रादेशमात्र प्रमाण यस्य सः। प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः। अगुष्ठप्रदेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाणं प्रादेशाः दशांगुलः। तादृशाः षट् प्रादेश : प्रमाणं षष्ठ्यंगुलं सार्धं हस्तद्वयमित्यर्थः॥ सामवेदस्वरूपमाह–सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (अष्टा० ५ पा. २ सू. १२१) इति सूत्राद्विनिप्रत्ययः। नित्यं पुष्पमालाधारी। 'सुप्रयतः' यमनियमवान्। 'शुचिवासाः' शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी। शमः शांतिरस्यास्तीति शमी शांतमनाः। दान्तो नियतबाह्येन्द्रियः। बृहन्महच्छरीरं यस्य सः। शमीतरोर्दण्डो यस्य सः शमीदण्डी। कातरेऽल्पे अक्षिणी द्वे नेत्रे यस्य सः। काञ्चननयनो वा। आदित्यस्य भानोर्वर्ण इव वर्णो यस्य सः। श्वेतवर्णो वा। नवारत्निप्रमाणं यस्य सः। सार्धचतुष्टयहस्त-दीर्घ इत्यर्थः। अथर्ववेदस्वरूपमाह—तीक्ष्णः उग्रः। प्रचण्डः क्रोधी। कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी। विश्वस्य आत्मा जीवनम्। विश्वस्य कर्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात्। क्षुद्र-कर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारहत्याप्रयोजकमंत्रबाहु-ल्यात्। स्वशाखाध्यायी अथर्वणि विशेषः प्राशस्त्यं। महानीलोत्पल-वर्णो वर्णेन श्यामकमलमिव वर्णो यस्य स श्यामसुंदरः। दश अर-त्नयः अकनिष्ठिकहस्ताः प्रमाणं यस्य पञ्चहस्तप्रमाण इत्यर्थः।

भाष्यार्थः–यजुर्वेदाचें स्वरुप सांगतो. घारे डोळे, मध्यभाग कृश, गळा व गाल मोठे (स्थूल) लाल रंग किंवा काळा रंग (यजुर्वेदाचे शुक्ल व कृष्ण असे दोन भेद मानले आहेत त्यामुळें) उंची सहा प्रादेश. प्रादेश म्हणजे दहा अंगुळें. तसे सहा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुलें म्हणजे अडीच हात मान्य जावी.

अंगठा व तर्जनी जमिनावर पसरले असता त्याच्यामधील अंतरास प्रादेश अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. वरील अंतर १० अंगुलें असतें.

सामवेदाचें स्वरूप सांगतों. सामवेद नियपुष्पमालाधारी, यमनियम आचरणारा, शुद्ध वस्त्र परिधान करणारा, शांत मनाचा, बाह्येंद्रियनिग्रही स्थूलशरीरी, शमीवृक्षाचा दण्ड ज्याच्या हातात आहे असा, सुवर्णाप्रमाण डोळे आहेत ज्याचे असा, शुभ्रवर्णी अथवा सूर्याच्या वर्णाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे असा, उंची नवारत्नि म्हणजे साडेचार हात.

अथर्ववेदाचें स्वरूप सांगतों. उग्र, चालाख, रक्तांबरधारी, विश्वानें जीवन, विश्वाची उत्पत्ति करणारा, हलकट कामें करणारा, (कारण या वेदात अभिचारकर्याचे म्हणजे मारणमारणउच्चाटन इत्यादि मंत्र पुष्कळ आहेत) स्वशाखेचें अध्ययन करणारा, प्राज्ञ व नीलकमलाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे म्हणजे श्यामसुंदर उंची दहा अरत्नि म्हणजे पाच हात.

भाष्यः— अथ वेदानां गोत्रदेवताछंदांस्याह— ऋग्वेदस्य आत्रेयसगोत्रम्। आत्रेया सगोत्रा समानगोत्रा यस्य तत्। अत्रिगोत्र ऋग्वेद इत्यर्थः। सोमदैवत्यं सोम देवता यस्य तत्। गायत्री छंदो यस्य तत्। एवं अग्रेऽपि व्याख्यातव्यम्। अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः। अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदः। अथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति चतुर्थः अथर्ववेदखण्डः समाप्तः ॥

— — —

भाष्यार्थ —प्रत्येक वेदाचें गोत्र, देवता व छंद सांगतों. १ ऋग्वेद, अत्रिगोत्र, सोमदेवता, गायत्रीछंद. २ यजुर्वेद काश्यपगोत्र, इंद्रदेवता, त्रिष्टुप्छंद, ३ सामवेद भारद्वाजगोत्र, रुद्रदेवता, जगतीछंद. ४ अथर्ववेद वैतानस (वैतान) गोत्र ब्रह्मदेवता, अनुष्टुप्छंद याप्रमाणें चरणव्यूहभाष्यातील चवथ्या खण्डाचें भाष्यासह भाषांतर पूर्ण झालें.

॥ फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः ॥

मूलः—य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छंन्दोदैवत-वर्णं वर्णयति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म जन्म वेदपारगो भवत्यव्रती व्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यः—अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह—य इदमिति । यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छंदो दैवत्यं वर्णं वर्णयति ॥ नामादीनां द्वंद्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपत्राक्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चविंशत्यादि ५ छंदो गायत्र्यादि ६ दैवत्यं सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति । 'जातिस्मरोऽथ जायते' अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म जन्म प्रतिजन्मनि वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अव्रती व्रती भवति'. व्रतहीनोऽपि व्रतवान् भवति । ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति। शौनकाचार्याय नमः । इति पदावृत्तिर्ग्रंथसमाप्त्यर्थम् ।

भाष्यार्थः—जो पुरुष वेदांची ऋग्वेद इत्यादि नांवें, कमलनेत्र इत्यादि रूप, आत्रेयादि गोत्र, पाच वीस इत्यादि प्रमाण, गायत्री इत्यादि छंद, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण यांचें वर्णन करतो म्हणजे जाणतो तो विद्याहीन असला तरी त्याला विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक जन्मांत वेदपाठी होतो, व्रताचरण न करतां व्रताचें फळ मिळवितो. ब्रह्म-

नये न राहता ब्रह्मचारीपणाचें फळ मिळवितो प्रथमयाने "नम शौनकाय" असें दादा म्हटलें आहे तें प्रथमतांनि झाली हे सामग्री करिता आहे

मूल —य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत् स्त्रियम् ॥
पुमांसं जायते पुत्रमृषिमिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः ।
अक्षय्य तत्पैच्छ्राद्धं पितॄंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः ।
तारयेत् प्रभृतीन् पुत्रान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत् पर्वसु पर्वसु ।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति ।
लोककीर्ति महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥
ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः ॐ परमऋषिभ्यो नमः ॥
तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माम्बरं सुरमुनींद्रनुत कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिंगजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा
तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥
॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्ड ॥ वासुदेवार्पणमस्तु ॥

भाष्यः— श्रवण-पठनफलमाह—य यदमिति। य पुमान् इदं चरणव्यूह गर्भिणी स्त्रिय श्रावयेत् सा स्त्री। पुमांसं पुरुषलक्षणोपेत पुत्र जनयत्। य द्विज श्राद्धकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्ध पितॄन् प्राप्नोति तर्पयतीत्यर्थ । य इदं चरणव्यूह प्रत्यह पेठेत्स

पंक्तिपावनो भवति । यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वां पङ्क्तिं पावयतीत्यर्थः । स च पुत्रात्प्रभृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्त च पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषान् तारयति । य इदं पर्वसु पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धूतपाप्मा (धूतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रः सन् ब्रह्मभावाय गच्छति । " कर्मणि च " इति चतुर्थी । ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति पञ्चमः फलश्रुतिखण्डः समाप्तः ॥

त्रिदशांगधरामितेगतेऽब्दे मधुमासे दशमीतिथौ सुधांशौ । महिदासबुधः परोपकृत्यै चरणव्यूहमिदं व्यकारि काश्याम् ॥ १ ॥ विद्वद्भिः प्रार्थितेनेयं महिदासद्विजन्मना । चरणव्यूहविवृत्तिर्विधिना तु मया कृता ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—जो पुरुष हें चरणव्यूह गरोदर स्त्रीला ऐकवितो ती स्त्री पुरुषलक्षणांनीं युक्त अशा पुत्राला जन्म देते. जो ब्राह्मण श्राद्धसमयीं याचा पाठ करतो त्याचें तें श्राद्ध पितरांना पोंचतें म्हणजे पितरांची तृप्ति करतें. जो दररोज हें म्हणतो तो पंक्तिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तींत असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेंच नव्हे तर पुत्रापासून पुढील सात पिढ्या व आपल्या मागच्या पूर्वजांच्या ७ पिढ्या व आपली स्वतःची पिढी अशा १५ पिढ्यांना पवित्र करतो. जो हें चरणव्यूह अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रांति या प्रत्येक पर्वाचे दिवशीं म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गांत राहून पवित्र होत्साता ब्रह्मभावाला प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासानें ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्मांबरधारी कविश्रेष्ठ, देव, मुनी व इंद्र यांनीं ज्याची स्तुति केली आहे असा, कृष्णकान्ति, पिंगटवर्ण जटाकलाप आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी

नमस्कार करतो. ही चरणव्यूहाच्या पाचव्या खण्डाची व्याख्या समाप्त झाली.

हें चरणव्यूहभाष्य काशीत राहणाऱ्या मी महीदासपंडितानें विद्वज्जनांच्या प्रार्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शके १६१३ चैत्र मासीं दशमीतिथि सोमवार या दिवशीं परोपकारार्थ काशीक्षेत्रांत लिहिलें. ॐ तत्सत् कृष्णार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

जटावालिग्रन्थोक्तमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिकाः— ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः।
अन्तं चादिं नयेदेव क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम्:— क्रमप्राप्तमालालक्षणमाह—

अर्धर्चस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं ब्रूयात्। अन्ततश्चादिं यावत् विपर्यासं ब्रूयात् एवं उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थः। कीर्तितेति पदेन अस्या अप्यनादित्वमुक्तम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्तं पदशोधकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः। भव सूपायनः। नः पितेव। सूपायनोऽग्ने। पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव। अग्ने सूनवे। सूनवेऽग्ने। सूनवे पितेव। अग्ने सूपायनः। पितेव नः। सूपायनो भव। सूपायन इति सुऽउपायनः। भवेति भव। नः सः। सचस्वा नः। स्वस्तये नः। नः स्वस्तये। स्वस्तय इति स्वस्तये। न सचस्व ॥

अर्थ —अर्धर्चेच्या आरंभीच्या पदापासून अन्तापर्यंत म्हणजे शेवटच्या पदापर्यंतो क्रम म्हणून नंतर अन्तापासून आदिपदापर्यंत विपर्यास म्हणजे व्युत्क्रम म्हणावा. याप्रमाणें म्हटलें असता क्रममाला ही विकृति होते. मूळ कारिकेंत जे 'कीर्तिता' पद आहे त्यानें या विकृतीचें अनादित्व सांगितलें आहे. प्रयोजन जटा या विकृतींत पदशोधकत्व हें जें सांगितलें आहे तेंच येथें समजावें. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें

विवरणम्:— ननु दर्शपूर्णमासयोः इध्माबर्हिर्यावत् आद्यन्तयोःप्रत्येकं क्रम विपर्याससंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणं इति चेत् 'युवोरनाकौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात्। अन्यथा तत्रापि तथा स्यात्।

अर्थ —शंका- दर्श व पूर्णमास या दोन्ही यागात इध्मा व बर्हि या दोहोंची प्राप्ति आहे, त्याप्रमाणें या विकृतींत क्रम व विपर्यास हे दोन्ही आद्यन्तीं प्रत्येक पदास असले पाहिजेत, पण वर निर्दिष्ट केलेल्या उदाहरणात आदिपदास क्रम व अन्त्य पदाला विपर्यास दाखविला आहे, म्हणून हें उदाहरण अयुक्त म्हणजे अयोग्य होय या शंकेचें समाधान इध्माबर्हिंप्रमाणें हें प्रयोगशास्त्र नसून "युवोरनाकौ" या सूत्राप्रमाणें लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम व विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासंख्य करावयास पाहिजेत म्हणजे आदित (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्तत (शेवटच्या पदापासून) विपर्यास. असें न केलें तर वरील अष्टाध्यायी सूत्रात अय व अक हे प्रत्यय यु आणि वु या दोन्हींना करण्याचा प्रसंग येईल.

विवरणम्— विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात्। पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम्। अत एव जटायां संक्रमवेलायामेव कृतम्। क्रमधर्मत्वात्। अत एव विपर्यासेनार्धर्चसमाप्तावपि वेष्टन न कार्यम्। क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्याससमाप्त्यनन्तरं समाप्तिः स्यात्। तत्राह अन्तं चादिं नयेत्-इति। अत्र यथोक्तक्रमेण क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत आरभ्य क्रममन्तं नीत्वान्त्यपदं वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तत्तु न वेष्टयेदिति सकलस्य तात्पर्यम्। एतस्याः विकृतेर्मालेत्येव नामधेयम्। जटामालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात्। अत्र क्रममालेति कथनम् एतस्याः क्रमपूर्वत्वप्रतिपादनार्थम्।

अर्थः—विपर्यासाच्या वेळी वेष्टन म्हणण्याचा प्रघातच प्रांत अभाव आहे. यामुळें विपर्यासाचे समयीं 'पितेव' वगैरे पदांत वेष्टन म्हणूं नये. जटापाठाचे वेळीं क्रमधर्म म्हणूनच संक्रमाच्या वेळीच तें केलेलें असतें. परिंतां या विकृतीत विपर्यास म्हणत म्हणत अर्धची समाप्त झाली तरी देखील शेवटच्या पदास वेष्टन घेऊ नये. कदाचित् क्रमधर्मसंबंधानें विपर्यास संपल्यावर समाप्ति होते असें कोणी म्हटलें तर मूळकारिकेंत 'अन्तं चार्दि नयेत्' अशा स्पष्ट निर्देश आहे असें उत्तर द्यावें. तात्पर्य, या विकृतीत भागितस्या मार्गे प्रथम पहिल्या पदाचा क्रम आरंभून पदाला वेष्टन असेल तर तेंही घ्यावें नंतर शेवटच्या पदापासून विपर्यास आरंभावा. याप्रमाणें प्रत्येक पदाचा क्रम अन्तापर्यंत नेऊन अन्त्य पदाला वेष्टन घ्यावें. मग विपर्यास संपवावा. विपर्यासाच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. या विकृतीस 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेंत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथें क्रममाला म्हणण्याचें कारण ही विकृति क्रमपूर्व आहे असें प्रतिपादन करण्यासाठीं समजावें.

विवरणम्— अमुमेवार्थं कुसुममालादृष्टान्तेनोपपादयति । माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रथिनीहि सा। आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां ग्रथिनी तथेयं पदानां ग्रथिनीत्यर्थः। अत एव ग्रंथिमात्वात् मालेति समाख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणां आवृत्तिर्भवतीत्यस्य कोर्थः? प्रथमं क्रमःतदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः। एवं प्रकारेण समग्र मर्धर्चेषु भिन्नेषु पदेषु आवर्तते न तु जटावत् एकत्रो नतु क्रमानर्थक्यं द्वयोरेवावृत्तत्वात्। अथवा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां मेलनं तानि तस्यां आवर्तन्ते सन्ति वा निरर्थको निपातः। आ ईषद्धा एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः। मेलनस्य मध्ये जायमानत्वात्। मनोपि सादृश्यम्।

अर्थ.— हाच अर्थ कुसुममालादृष्टान्ताने स्पष्ट करतो. प्रसिद्ध अशी पुष्पमाला ही ज्याप्रमाणे फुलांना गुंफणारी असते त्याप्रमाणे ही पदांना गुंफणारी म्हणून ग्रथितत्वामुळे हिलाहि माला असे नाव आहे. तीमध्ये क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम या तीन प्रकारच्या संधींची आवृत्ति होते. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्युत्क्रम, पुन: क्रम याप्रमाणे संपूर्ण अर्धर्चांत हे भिन्न पदात येतात. जटाप्रमाणे हे तीन एकत्र येत नाहींत. या कारिकेंत क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम असे तीन प्रकार आहेत, परंतु क्रमाला आनर्थक्य येऊ नये म्हणून दोहोंचीच आवृत्ति आहे. त्यामुळे संक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतो. 'आवर्तन्ते' या क्रियापदात असलेला 'आ' हा निपात निरर्थक समजून 'वर्तन्ते' या क्रियापदाचा 'आहेत' एवढाच अर्थ घ्यावा किंवा आ म्हणजे इषद् असा अर्थ करून क्रम, व्युत्क्रम, संक्रम या तीहींचा मेळ एकदेशात म्हणजे अर्धर्चांच्यामध्ये कोठं तरी भिन्न पदात होत असतो, म्हणूनच मालेचे सादृश्य समजावे.

मूलकारिका:— पदोत्तरा जटामेव शिखामार्या. प्रचक्षते ॥

विवरणम्:— एकं पदं उत्तरं अधिकं यस्या सा पदोत्तरा ताम्। जटापूर्त्यनंतरमेव पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटात्वव्याघातात्। यथा उदा० १ सनो नः स सनः पितेव। २ नः पितेव पितेव नोनः पितेव सूनवे। ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेऽग्ने पितेवेति पिताऽ इव इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अर्धर्चान्ते पदोत्तरजटा न संभवति इति कृत्वोत्तरार्धर्चस्य आद्यं पदं ग्राह्यमिति चेत् न, जटाया अर्धर्चेऽवसानस्यावश्यकत्वात्। क्रमे तु अर्धर्चेऽवसानस्य 'संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत्' इत्यनेन प्राप्तत्वात्। शिखायां उत्तरपदग्रहणेऽपि 'पितरा पुन पुन पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्रा' इत्यादौ पुनरित्यस्य पूर्व वेष्टन न भवति। किन्तु सत्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तरजटासिद्धी भवति। वेष्टनस्य जटायामन्तर्भूतक्रमांगत्वेन प्राप्तत्वात्।

अत एव पदात् उत्तरा पदोत्तरेत्यर्थो न, सर्वपदानां जटाव्याप्तिर्न स्यात्। तत्रश्चैकस्यां पुनः पठिते पितरेत्यत आरभ्यैव आवर्तनीयम्। पुनरित्यत आरभ्योत्तरपदं आवर्तनीयम्। विकृतीनां पदशोधकत्व-लक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषापेक्षया दुर्बलो बहुव्रीहिराश्रितः॥

अर्थः--एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जिच्यामध्यें ती पदोत्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एकपद अधिक घ्यावें (असें न करता दोन पदांचा क्रम झाल्यावर एकपद अधिक घेतलें तर व्युत्क्रमाचे वेळीं जटात्व नष्ट होईल.) म्हणजे श्रेष्ठ लोक तिला शिखा म्हणतात. उदाहरण मुळांत वर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर शंका अशी– अर्धर्चेच्या शेवटीं पदोत्तरजटा संभवनीय नाहीं म्हणून उत्तरार्धांतील पहिलें पद घ्यावें असें कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जटेंत अर्धर्चेवर अवसानाची आवश्यकता आहेच. क्रमकालीं तर 'संधिर्नार्धर्चयोर्मतेत्' या प्रातिशाख्यवचनावरून अवसानाची प्राप्ति आहेच. शिखा या विकृतींत 'पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्राः" या उदाहरणांत पुढील पदाचें ग्रहण झालें असलें तरी 'पुनः' पदाला या ठिकाणीं वेष्टन नाहीं तर "पुनः सत्यमंत्रा" याची पदोत्तरजटा अर्थात् शिखा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जटेंतील अंतर्भूत जो क्रम त्याच्या अंगत्वानें वेष्टनाची प्राप्ति आहे. म्हणूनच पदात् उत्तरा पदोत्तरा असा अर्थ नाहीं. तसा केल्यास सर्व पदांना जटाव्याप्ति येत नाहीं. म्हणून एक वेळ 'पुनः पितरा' येथून आरंभ करून शिखेची द्वयी म्हणावी. नंतर 'पुनः सत्यमंत्रा' याची शिखा म्हणून 'पुनः' यास वेष्टन घ्यावें. विकृतीचें पदशोधन हेंच प्रयोजन असल्यानें त्यास अनुसरून तत्पुरुषाच्या अपेक्षेनें दुर्बल अशा बहुव्रीहीचा आश्रय केलेला आहे.

लेखां लक्षयतिः— मूलकारिकाः - क्रमाद्द्वित्रिचतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्॥

विवरणम्ः— क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहरेत् । तथैव एकैक पृथक् पृथक् विपर्यस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं कृतं चेत् एका लेखासंज्ञिका विकृतिर्भवति । एतदुक्तं भवति । आदौ द्विपदक्रम पठित्वा त विपर्यस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्त्वोत्था त्रिपदमुक्त्वा तथैव विपर्यस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एवं चतुःक्रमपञ्चक्रमावुक्त्वा एका लेखा भवति । एवमेव पुनर्द्विपदादिक्रममारभ्य यथावसरं अध्यायादि समाप्तर्यावत् । तद्यथा–१ यदङ्ग। अंगयत् । यदङ्ग । अंगदाशुषेत्वम् । त्वं दाशुषेंग । अंगदाशुषे । दाशुषेत्वम् । दाशुषेत्वमग्नेभद्रं । भद्रमग्ने त्वं दाशुषे । दाशुषे त्वम् । त्वमग्ने । अग्ने भद्रम् । त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्नेत्वम् । त्वमग्ने । अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । अग्ने भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्ने । अग्ने भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसीति करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः । अंगिरः सत्यं तदित्तव । तवेत् । इत्तत् । तत्सत्यम् सत्यमंगिरः । अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थ —लेखेचें लक्षण सांगता. क्रमानें दोन, तीन, चार व पांच पदापर्यंत क्रम म्हणावा. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवेगळा विपर्यास (व्युत्क्रम) करून पुनश्च त्याचा त्याचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा. म्हणजे लेखा (रेखा) विकृति होते या लक्षणावरून असें सांगितलें आहे कीं, आरंभीं दोन पदांचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुन. क्रम म्हणावा. नंतर तीन पदें, त्याचा विपर्यास व पुन· क्रम. याचप्रमाणें चार पांच पदें म्हणून पुरा झाल्यीं म्हणजे एक लेखाविकृतीची दृगी संपते. नंतर पुन दुसऱ्या लेखेस दोन पदांच्या क्रमापासून अवसर असेल त्याप्रमाणें ऋचा, वर्ग, सूक्त व अध्याय संपवावा. उदाहरणार्थ पुढील दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम्:— ननु जटावत् 'यदङ्गाङ्गयदङ्ग इति विलोमानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदवत्सन्धिः इति यत् तस्य प्रमाणाभावात्। विवक्षितस्तु सान्धिर्भवति इति शास्त्रात्संधिमकृत्वैव पाठसम्प्रदायाच्च। क्रममुदाहरेत् इति विशेषवचनादवसानस्यैव प्राप्तत्वाच्च।

अर्थः—या विकृतीत जटेप्रमाण विलोमानुलोम संधि का नाहीं अशी शंका येईल म्हणून तिचें समाधान असें कीं, 'विलोमे पदवत् संधि' हें ज प्रमाण आहे त्या प्रमाणाचा येथ अभाव आहे. शिवाय " सा विवक्षामपेक्षते " या शास्त्राप्रमाणें संधि करणे वक्त्याच्या इच्छेवर असतें. तसेंच संधि न करताच विकृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूळलक्षणकारिकेंत " क्रममुदाहरेत " असें विशेषवचन असल्यामुळें अवसानाची प्राप्ति आहेच.

विवरणम्:— न च पूर्वार्धे चतुःपदक्रमादिना समाप्ते तावतैव लेखासमाप्तिः नोत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरंभणीयः किन्तु द्विपदादिक्रममारभ्य लेखांतरं संपादनीय मालादिषु दर्शनात् इति वाच्यम्। तत्र "अर्धर्चस्यादितोन्ततः" इत्यर्धर्चग्रहणात् तथैव। इह तु तद्ग्रहणात्र पूर्वमेव समाप्तिः। शिक्षायां तद्ग्रहणे कष्टापदात् अर्धर्चसमाप्तिरित्युक्तम्। लेखायां 'पुनः क्रमात्' इत्यनेनेव सिध्यति।

अर्थः—प्रथम अर्धर्चेत चार पदांचा क्रम होऊन लेखासमाप्ति होत नसेल तर येथेंच अर्धर्चेवर लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धर्चेंतील पदानीं पञ्चपदक्रम आरभू नये तर द्विपदादि क्रम आरंभून दुसरी लेखा म्हणावी कारण मालाविकृतींत अर्धर्चेवर समाप्ति दिसते अशी कोणी शंका घेईल तर त्या शंकेचें समाधान असें— ही शंका बरोबर नाहीं. कारण

मालाविकृतींत " अर्धर्चस्यादितोन्तत " असा स्पष्ट उल्लेख आहे येथें तर तसा उल्लेख नाहीं म्हणून पूर्वअर्धर्चेवर समाप्ति करणें योग्य नाहीं आता शिखा या विकृतातही अर्धर्चग्रहण नाहीं करिता शिखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होणार नाही अशी शंका घ्याल तर तिला उत्तर असें कीं, येथें ' जटा ' हें पद असल्यानें अर्धर्चेवर शिखेचा समाप्ति आहे हें सिद्ध आहे. रेखालक्षणांत ' पुन समात् ' असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून रेखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होत नाहीं या म्हणण्याची सिद्धि होते

विवरणम् -- यत्र अर्धर्चे त्रिपदादि पठित्वा पदद्वय शिष्टम् तत्र तत्पद्द्वयं विपर्यस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चे समाप्य उत्तरार्धर्चे पद चतुष्टयादि आरभणीयम्। तत्र पि पदचतुष्टयाभावे तावतैव विपर्यासादि कृत्वा यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् गन्तव्यम्। तथा सति सर्वत्र रेखासत्वात् तस्याः पदशोधकत्वम्। अर्धर्चेऽवसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतव्यम्। अन्यथा इतरत् बाध्येत ॥

अर्थ ---रेखा-विकृति पठन करीत असता ज्या अर्धर्चेत तीन पदाचा क्रम व पृथक् विपयास म्हणून दोन पदेंच शिल्लक उरतात तेथें दोन पदाचा विपयास हणाया नंतर क्रमधर्मानें क्रम म्हणून अर्धर्चा संपवावी व पुढच्या अर्धर्चेतील चार पदें घेऊन रेखा आरंभावी तेथेंही चार पदें नसतील तर जेवढीं पदें असतील तेवढ्यांत पदाचे क्रमविपयास करून ज्या अर्धर्चेत चार पद मिळतील तेथपर्यंत जावें असें केलें असता सर्वत्र रेखाविकृतीचें अस्तित्व राहून तिला पदशोधकत्व येतें व अर्धर्चेवर अवसान घेण ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाहीं अशा दोन्हीं गोष्टी साधतात असें न केलें तर क्रमस्वरूपाला बाध येतो

निवरणम्:— ब्रूयाद्द्विविचतुरित्यादिना यत्र त्रिक्रमादिक-मस्ति तत्र द्विपदादिक्रमेणैव विपर्यासादि कृत्वा क्रमधर्मेण त्रिक्रमा-दिना वक्तव्यम् इति सिध्यति । तद्यथा। मोषु ॥ मोषु सुमो। मोषुणः मो इति मो स्थिति सु इत्यादि क्रमोपमर्दकत्वे न कर्तव्यम्। द्विपदत्युपलक्षणम् । अन्यथा प्रधानीभूत पदशोधनं बाध्येत इति।

अर्थ —द्विचतु इत्यादिक वचनात जेथें त्रिक्रमादिक आहे तेथें क्रमाविकृतींत दोन, तीन या पदाच्या क्रमानेंच क्रमविपर्यासादि करून क्रमधर्माप्रमाणें त्रिक्रम, चतुःक्रम व पंचक्रम म्हणावा. उदाहरण- मोषुण मोषु । सुमो ।मोषुण । मो इति मो । स्थिति सु इत्यादि क्रमाचा उपमर्द होऊं देता कामा नये " आदौ द्विपद पठित्वा " हें उपलक्षण समजावें. नाहीं तर विकृतीचें मुख्य प्रयोजन (फल) जें पदशोधन व तेंच नष्ट होइल.

ध्वजमाह — मूलकारिका — ब्रूयादादेः क्रम सम्यगन्ता-दुत्तारयेद्यदि। वर्गं च ऋचि या यत्र पठन् स ध्वजः स्मृतः॥

निवरणम्:— आदितः क्रमलक्षणोक्तं क्रमं ऋक्समाप्त्यन्तं आवर्गसमाप्ति वा ब्रूयात्। ऋगन्तात् वर्गान्ताद्वा सम्यक् क्रममेवो त्तारयेत्। चरममादि कृत्वा एकैकं पठेदिति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति इदमुक्तं भवति । ऋगादौ वर्गादौ वाद्यमेकं क्रमं पठित्वा तदन्त्यं पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण ऋग्वर्गो वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः। यथा-भय देवाय । रत्न-धातम इति रत्नऽधातमः । देवाय जन्मने । अकारि रत्नधातम । जन्मने स्तोमः। आसयेत्यासया। स्तोमो विप्रेभिः।विप्रेभिरासया । विप्रेभिरासया । स्तोमो विप्रेभिः । आसयेत्यासया । जन्मने स्तोमः अकारि रत्नधातमः। देवाय जन्मने । रत्नधातम इति रत्नऽधातमः। भय देवाय । एवं वर्गे ऊहनीयम् ॥

अर्थः--ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या आरंभीं असलेल्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर त्या ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या अन्त्यपदाचा क्रम म्हणावा नंतर दुसऱ्या पदाचा क्रम म्हणून उपान्त्य पदाचा क्रम म्हणावा याप्रमाणें पुढें तिसऱ्या वगैरे पदाचा क्रम म्हणावा. ऋचा किंवा वर्गसमाप्तिपर्यंत वेष्टन म्हणणें. या विकृतीस ध्वज असें नाव आहे उदाहरण वर मुळांत समग्र दिलें आहे तें पहावें.

निरूपणम्:—ननु रत्नधातम इत्यत्र उत्तारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्वाभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य क्रमत्वेनात्रसंग्रहात् अन्यथा क्रमशोधकत्वं न स्यात् अत एव ऋगादौ तथैवोपपद्यते। "ऋत्यकः" इत्यनेन वर्गौव ऋचि वा इत्यत्र प्रकृतिभाव. ह्रस्वता जाता।

अर्थ — अन्तापासून क्रम म्हणण्याचे वेळीं "रत्नधातम" या पदाचे उलट म्हणण्याचे वेळीं वेष्टन म्हणणें संभवत नाहीं. कारण एका पदाला क्रमत्व नाहीं असें पूर्वी सांगितलें आहे म्हणाल तर तें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण क्रमधर्म जें वेष्टन त्याचा क्रम म्हणूनच येथें संग्रह केला आहे वेष्टनाला क्रमत्व मानलें नाहीं तर क्रमशोधन हें प्रयोजन व्यर्थ होतें म्हणून ऋचेच्या आरंभीं वेष्टन म्हणणें युक्तच आहे. या कारिकेंत पाणिनिच्या "ऋत्यक" या सूत्रानें 'वर्गौवऋचि' या ठिकाणीं मूळकारिकेंत प्रकृतिभाव होऊन वाचा व होऊन ह्रस्वता आली आहे.

दण्डं लक्षयति। मूलकारिकाः— क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्धर्चादेव मुक्तोक्तं क्रमदण्डोऽभिधीयते॥

निरूपणम्:— आदौ क्रममुक्त्वा तमेव विपर्यस्य पुनश्च क्रममुक्त्वा उत्तरपदजातं अर्धर्चपरिसमाप्ति यावत्। एवं मुक्तेन प्रकारेण एकैकक्रममुक्त्वा विपर्यस्य आदिपर्यन्तं पुनरादितः क्रम-

मुक्त्वा यद्भवति स क्रमदण्डः। तद्यथा—सनः। नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने। अग्ने। सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे। सूनवेऽग्ने, अग्ने सूपायनः। सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। स नः। नः पितेव। पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव। सूनवेऽग्ने। अग्ने सूपायनः। सूपायनो भव सूपायन इति सुऽउपायनः। भव सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः। सः नः। नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं क्रमः समापनीयः।

अर्थः — आरंभी क्रम म्हणून त्याचा विपर्यास न पुन क्रम म्हणावा. नंतर नंतर पहिल पद सोडून दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत म्हणून क्रमधर्माप्रमाणें पहिल्या पदापासून शेवटच्या पदापर्यंत क्रम म्हणावा. याप्रमाणें पुढें राहिलेलीं पदें अर्धर्चेच्या समाप्तिपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेंच म्हणावींत. म्हणजे या विकृतीस 'क्रमदण्ड' किंवा 'दण्डक्रम' असें म्हणतात. उदाहरण वर मूळांत दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणें समजावें.

विवरणम्:—उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः। वेष्टनमपि क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकं अस्ति तत्र तथैव पठनीयम्। वेष्टनमपि क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम्। अत्र विपर्यासे लेखावज्जटाधर्माः स्युः। कुत्रचित् 'उक्तोक्ति' पाठः स्पष्टः। उक्तोक्तिपाठस्य तु उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः। 'क्रमदण्डोऽभिधीयते' इत्यनेन क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम्। एवं सति लक्षणावसरे 'सहोक्त्या दण्डवद्द्वय' इत्यत्र च अस्या दण्डपदेन व्यवहारः कृतः। स 'नामैकदेशेन' सत्याभीमादिशब्दवत् लाक्षणिकः। लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ कस्या' क्रमदण्डवाच्यत्वावगमात्। संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य व्यवहाराधीनत्वात्।

अर्थ — ' उत्तोक्त ' या वचनानें म्हटलेल्या पदाचा पुन पाठ आहे असें समजावें क्रमदण्डकारिकेंत असल्यानें जेथ विक्रमादिक येतील तेथें तसाच पाठ करावा वेष्टनरूढ्या क्रमाच्या आवृत्तीमुळें पुन पुन म्हणावें या विकृतींत विन्यासाच्या वेळीं ऐसेप्रमाणें जटाधर्म आहेतच मूलकारिकेंत कोठ ' उत्तोक्ति ' असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे या विकृतीस क्रमदण्ड हेंच नाव आहे लक्षणाच्या वेळीं ' रथकारिकेंत ' ' सहाद्य या दण्डवद्रथ ' असा दण्डपदानें व्यवहार केला आहे तो नामैकदेशानें स या म्हणजे स यमामा, भीम म्हणजे भीमसेन या शब्दाप्रमाणे लाक्षणिक समजावा लोकामध्यें ' क्रमदण्ड पठति '' असा वाक्यप्र योग आहे यावरून ह्या विकृतीला क्रमदण्ड असेंच नाव दिसतें '' सशाखसिसंध '' म्हणजे शब्दार्थ संबंध हा लोक व्यवहारावर अवलंबून आहे

रथमाहः—मूलकारिका । पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ।

विवरणम्ः—पादयोरर्धर्चयोर्वा सह पाठे क्रमदण्डवत् कृते रथसंज्ञिका विकृतिर्भवति। तद्यथा उदा० पादशः हिन्वति सूरम्। सूर हिन्वति हिन्वति सूरम्। स्वसारो जामयः। सूरमुस्रयः। उस्रय सूर हिन्वति। हिन्वति सूरम्। सूरमुस्रयः। जामयः स्पतिं। पतिं जामय स्वसारः। स्वसारो जामयः। जामयस्पतिं। पतिमिति पतिम्। एव अर्धर्चयोरपि ऊहनीयम्। यद्यपि पादार्धर्चयोर्विकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्चपाठे क्लेशाधिक्येनातिरात्रे षोडशीग्रहणवत् फलाधिक्य द्रष्टव्यम् ॥

अर्थ — दोन चरणाचा किंवा अर्धर्चाचा बरोबर क्रमदण्डाप्रमाणें पाठ केला म्हणजे '' रथ '' संज्ञक विकृति होते उदाहरण वर मूळांत दिलें आहे या विकृतीचा पादश व अर्धर्चश पाठ सांगितला आहे यापैकीं

अर्धर्चे पाठात क्रमाधिक्य असल्यामुळे अतिरात्रातील षोडशी ग्रहणाप्रमाणे फलाधिक्य जाणावे.

घनं लक्षयति'—मूलकारिका-अन्तक्रम पठेत् पूर्व आदिपर्यंत-मानयेत्। आदिक्रम नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण ॥ १ ॥ विवरणम्—पूर्वमन्तक्रम अर्धर्चान्तस्य क्रम पठेत्। तथा एकैकअर्धर्चादिपर्यंतं नयेत्। आदितश्चारभ्यैकैकक्रममन्त यावन्नयेत्। त घनं मनीषिण आहुरित्यर्थ । यथा। अर्पसीत्यर्पसि । प्रण.। विभ्रद्‌र्पासि । न इन्द्रो न विभ्रत्। इन्द्रोमहे। ऊर्मि न । इन्द्रो इतींद्रो। महेतेन । तन ऊर्मि। इन्द्रोमहे। न विभ्रत । इन्द्रो इतींदो अर्पसीत्यर्षसि। प्रणः॥ अत्र ध्वजावेक्ष्यान्तक्रम आदौ आरभणीयः एतावान् विशेषः अर्धर्चस्याप्याद्यन्तयोः समत्वात्। ध्वजवत् ऋगादिग्रहणाभावात् अर्धर्चे एवैतादृश पाठ. कर्तव्यः। पाद्याद्यन्तयोः कथमेव घन स्यात् क्रमसामर्थ्याभावात् ' तथार्धर्चे समापयेत् इत्युक्तक्रमस्वरूपावाधेनै-तत् पठनीयम्। क्वचिदुत्तरेत् इति पाठ। तस्यार्थः लक्षणया उत्ता-रयेदित्यर्थ। इति जटावल्या अष्टौ विकृति-व्याख्या समाप्ता॥

अर्थ :— पहिल्याने अर्धर्चेचा शेवटच्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यन्त क्रमधर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे " घन " नावाची विकृति होते उदाहरण वर मुळात दिल्याप्रमाणे समजावे. ' ध्वज ' आणि ' घन ' या दोन विकृतित भेद एवढाच कीं, ध्वजात प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्त्यक्रम. घनामध्ये याच्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे हा घन सांप्रत वैदिकांच्या म्हणण्यात कोठेच नाहीं, म्हणून लुप्त समजावा. मुळ कारिकेंत अदि व अन्त असें शब्द आहेत त्यामुळे घन अर्धर्चेतच म्हणावे भाग आहे. कारण अदि व अन्त अर्धर्चेतच समजतात. शिवाय ध्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋगादिकाचा उल्लेख नसल्यामुळें घन अर्धर्चेतच समजावा मात्र कोणी असे म्हणेल कीं,

पादात (चरणात) आद्यन्त समवतात मग अर्धर्चेत घन न सपविता पादान्तीं का संपवू नये ? तर त्याचे समाधान असे कीं, चरणात घन संपविल्यामुळे क्रमसामर्थ्याचा अभाव होऊन 'तथार्धर्चसमापयेत्' याक्रमस्वरूपाचा बोध होईल. म्हणून पादात घन न सपविता अर्धर्चेतच सपवावा या प्रमाणे जटावलि ग्रंथातील माल दिकारिकाव्याख्येचें भाषांतर समाप्त झाले,

इदानीं वैदिकानां अध्ययने यो घनः पठ्यते तल्लक्षणमाह। पदद्वय जटामुक्त्वा गृहीत्वानन्तरं पदम्। द्विवारंच पठित्वा तत् पुनरावृत्य मध्यमम्॥ पुनर्द्विवार प्रथमं मध्यमं चान्त्यमेकदा। अथ घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृती : पठेत्॥ १॥ अन्यच्चजटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृती पठेत्॥२॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटा', पदेन पदोत्तरजटा (शिखापरपर्याया) ग्राह्या न तु केवला.

अर्थ :— दोन पदाची जटा म्हणून पुढचे पद घ्यावें ते दोन वेळ म्हणावे नंतर मधलें पद एकवेळ, पुन पहिले पद दोनदा म्हणावे. नंतर मधलें व शेवटचे एकदा म्हणावे म्हणजे घनविकृति होते. याप्रमाणें आठ विकृतींचें पठन करावे दुसरे लक्षण जें दिलें आहे त्यातील 'जटा' या पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिखा समजावी.

घनोदाहरणम् :—समिधाग्निमग्निंसमिधा समिधाग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निं समिधा समिधाग्निं दुवस्यत॥समिधेति सम्ऽइधा॥

२ अग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैः॥

३. दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधियत बोधयत घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधयत॥

४. घृतैर्बोधयत बोधयत घृतैर्घृतैर्बोधियतातिथिमतिथिं बोधयत घृतैर्घृतैर्बोधियतातिथिम्।

५. योधयतातिथिमतिथिं योधयत योधयतातिथिम्। अतिथिमित्यतिथिम् ॥

दशग्रंथग्रंथसूचककारिका—

संहिता प्रथमो ग्रंथ; ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः। आरण्यकं तृतीयस्तु शिक्षा चातुर्थिकी स्मृता। १॥ कल्पस्तु पंचमोज्ञेयः षष्ठो व्याकरणं स्मृतम्। निघट्टु सप्तमोज्ञेयो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥२॥ छंदस्तु नवमः प्रोक्तो ज्योतिष दशमः स्मृतः ॥ प्रोक्ता एते दशग्रंथाः व्याडिनेच महर्षिणा ॥३॥

अर्थ —१ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व गृह्यसूत्र, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघंट, ८ निरुक्त, ९ छंद, १० ज्योतिष, असे दहा ग्रंथ व्याडि महर्षींनी सांगितले आहेत.

अन्यच्च पदक्रमात्मको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा। षडङ्गानि निघंटुश्च दशग्रंथाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ १ क्रमान्तवेद, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षादि, सहा अंगे, ५ निघंटु असे दहा ग्रंथ आहेत.

संप्रति वैदिका विकृतिपठनावसरे पञ्चसंधिपुरःसरं घनं पठन्ति इत्यतः पञ्चसंधिलक्षणमाह व्याडिः।

मूलकारिका—क्रममादौ प्रयुञ्जीत पदमन्त्यं द्विरावृतम्। विपर्यासं ततः कृत्वा द्विवारं प्रथम स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रममुच्चार्य पञ्चसंधेश्च लक्षणम्। पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि। कारिका। उत्क्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा। संक्रमश्चेति पञ्चैते भवन्ति क्रमसन्धयः ॥ इति जटापटले।

१, प्रथमस्य द्वितीयेन सह संधिर्भवेत्क्रम। २. द्वितीयस्य द्वितीयेन संधिरुत्क्रम उच्यते। ३. द्वितीयस्य तथाद्येन संधिर्व्युत्क्रम उच्यते। ४ प्रथमस्यच तेनैव सहसंधिरभिक्रमः। ५ क्रमस्य पुनरुच्चारः स च संक्रम उच्यते:—

उदाहरणम्:—१ योधयध्यः सम्। संसम्। समयोधयध्य। योधयध्य योधयध्यः योधयध्यः सम्। २. सदद्न्ते। दद्न्ते दद्न्ते। दद्न्ते

सम्। संसम्। स यदन्ते। ३ यदन्ने सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन। यदन्ने। यदन्ते यदन्ने। यदन्ते सोमेन। ४. सोमेन सह। सह सह। सह सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन सह। ५. सह राज्ञा। राज्ञा राज्ञा। राज्ञा सह। सह सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा। ६. यस्मै कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै यस्मै। यस्मै कृणोति। ७. कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति ब्राह्मण.। ८. ब्राह्मणस्तं तंतम्। त ब्राह्मण. ब्राह्मणो ब्राह्मण॰। ब्राह्मणस्तम्। ९. त राजन्। राजन्राजन्। राजंस्तम्। ततम्। तं राजन्। १० राजन् पारयामसि। पारयामसि पारयामसि। पारयामसि राजन्। राजन् राजन्। राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि॥

अर्थ:—आरंभी क्रमधर्मानें दोन पदाचा क्रम, नंतर क्रमातील उत्क्रम दोन वेळ, पुढें व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नंतर पुनः क्रम म्हटला म्हणजे पचसंधि होतात. (पचसंधि हा एक प्रकारची जटाच आहे. करिता कोठे कोठे वैदिक पचसंधियुन जटेचा पाठ करतात, ते शास्त्रशुद्ध दिसत नाहीं.) क्रम म्हणजे पहिलें व दुसरे पद जोडून म्हणणें २ उत्क्रम म्हणजे दुसरें पद दोन वेळा उच्चारणें ३ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरें पद प्रथम, नंतर पहिलें. ४ अभिक्रम म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणणें ५ पुन:क्रम म्हणणें उदाहरण वरील मंत्रातच स्पष्ट कळण्यासारखें आहे.

—:—

चरणव्यूहभाष्यस्य तृतीयो भागः

१ वैदिक (छंदोमंजरी) चरणव्यूह

—तृतीयो भागः ३ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तदुदाहरणमन्त्राश्च

छंदपरिभाषा । प्रथमं छंदस्त्रिपदा गायत्री पचकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चेतुष्को वा पदपंक्तिः षट्सप्तेकादशा उष्णिग्गर्भा त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यम.षट्कश्चेदति निचृ ३ द्वयश्चेयत्रमध्या यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः सावर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्तकश्च न्हसीयसी ॥ १ ॥

द्वितीय मुष्णिकत्रिपदास्यो द्वादशांत्यश्चेत्पुरउष्णि इ् मध्यमश्चेत् ककुप् लैष्टुभजागतचतुष्का ककुम्मं कुशैरकादशिनोः परं.पक्तस्तनुशिरा मध्ये चेत् पिपीलिकमध्यायः पंचक त्रयोष्टका अनुष्टुग्गर्भा चतुः सप्तकोष्णिगेव ॥ २ ॥

तृतीयमनुष्टुप् पंचपंचका षट्कश्चैको महापद पंक्तिर्जगता वाष्टकश्च कृति मध्ये चेदष्टक पिपीलिकमध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा ष्नव बेराज त्रयोदशै नष्टरुरी दशकास्त्रयो विराळेका दशकावा ॥ ३ ॥

चतुर्थ बृहती तृतीयो ब्दादशांत्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्यकुसारि ष्युरोबृहती वा स्कधोग्रीवा स्यश्चे दुपरिष्टाबृहत्यष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टार बृहती त्रिजागतोर्ध्व बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येष्टक. पिपीलिकमध्या नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ४ ॥

पचमपंक्ति.पचपदाथ चतुष्पदा विराटदशकैस्युजो जागतौ सतोबृहती युजौचेद्विपरीतौयौचेद्सतापंक्तिस्त्यौचे दास्तार पंक्ति राद्यात्यौचेत् सस्तार पंक्ति मध्यमौचे विष्टारपंक्तिः ॥ ५ ॥

पङ्क्तित्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा' द्वौतुजागतौ' यस्याः साजागते जगती' त्रैष्टुभे- त्रिष्टुप्वैराजौ' जागतौचाभिसारिणी' नवकौ वैराज स्त्रैष्टुभश्च' द्वौवा वैराजौ' नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोष्टकश्च विराड्रूपा द्वादशिन स्त्रयोष्टकश्च ज्योतिष्मती', यतोष्टकस्ततो ज्योति' श्चत्वारोष्टका जागतश्च' महाबृहती मध्येचेद्यवमध्या' द्वौदशकावष्टकास्त्रयः पंक्त्युत्तरा विराट पूर्वा वा ॥ ६ ॥

सत्पमं जगती जागत पवाष्टिन' स्त्रयः स्यौचद्वौ' महासतो बृहत्यष्टकौच सकः षट्को दशको नवकश्च' पळष्टका या महापंक्ति' : ॥ ७ ॥

अथ प्रगाथाबृहती सतोबृहत्यौबर्हतः ककुप्चेत्पूर्वाककुभो 'महाबृहती महासतोबृहत्यौ' महाबार्हतोबृहती' विपरीते विपरीतोत्तरोनुष्टुप् 'गायत्री चानुष्टुभो' नुष्टुप्सुखास्तृचा इत्युक्ते' ॥ ८ ॥

अथ जगत्यादिसप्तवर्गपाद विशेषानुक्रमण्यंतरोक्ता उच्यन्ते— पादा अतिजगत्यांतुत्रयो द्वादशकाः परौ' । अष्टकौ शक्करी पादाः सप्ते- याष्टाक्षराश्चते । अति शाक्करपादौद्वावादितः षोळशाक्षरौ' । जागतोयाष्ट कावष्टि' पादाः षोळशकास्त्रयः ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टगास्त्रयः जागतश्चाष्टकश्चाथ धृति पादौ तु जागतौ । पादास्त्रयोष्टकाश्चाथ षोळशाक्षर एवच । अष्टकश्चातिधृतौ जागत षोळशाक्षरः ॥

२ वैदिक छंदोमंजरी

तृतीयो भाग (पुरवणी)

छन्दसा उदाहरणमन्त्राणा शृंखला.

अथ देवायाभिष्टे अद्या।–भ्रेतमत्र तामेअभ्याना। त्वावैत

पुरूतम। ससुन्वेय ईशाना। आप पृणीतप्रेष्ठमुदश। ॥ १ ॥

यइन्द्र युजतिहरीदार्धधर्धवा ददीरेक्ण। प्रयोचोष हरीयस्य

पितुन मधीमनाथौ। ॥ २ ॥

अग्नओनिठ तत्र स्वादिग्रा। माकरसै पर्युंपु। ताविद्वासा विपृच्छामि।

प्रेद्वोअग्नेऽग्निनरोथौ। ॥ ३ ॥

माचिन्दन्मदोयस्पति। रीनानमिवोर्येपातयन्ते। युनत्यास्तमघयदिमे।

ऽभिवोवीर सनित। स्तत्वत्रयीघतो नव। ॥ ४ ॥

दानासो विपिप्रो रायन्तरो। यकम्वस्तस्यो समुद्रा। आग्निनमा

पर्ष्टिसद्वत्रा(भ्ध्यरया) तीयामनिदोष्टो। ॥ ५ ॥

करयनून यूपमरका। येशानिन योगाचा। स्वतिन इद्र शुधीहव।

श्रुतमे ऽग्निनैद्रग। ताभिरायात नयाना। समातनत्येनैद्राभिम्याद्वादश। ॥ ६ ॥

प्रदेवमच्छा–य प्रथा–वियाचिका तदक्षाय चत्वारि। ॥ ७ ॥

अथवा–मासपायो वृदर्म्द्रिरग्ने नीहेतशूरात्वारय पच।॥ ८॥ प्रनोमहे.

२ (वैदिक छंदोमंजरी)

तृतीयोभागः

त्रयोष्टका जागतश्च तथैगाष्टक इत्यपि ॥ परसप्तक पादास्तु प्रसगा त्स्वयमिरिता ॥ (पुरनणी पहा)
प्रतीमहे प्रोष्वसै साक जात क्रिक दुर्कैण्ग्निहोलारमनर्मर्हे इद सहिशर्थौन सर्स ॥
॥ इति छद परिभाषा समाप्ता ॥

टीका—एषा परिभाषा खण्डाना अग्रे दत्त कोष्टक एव व्याख्या ज्ञेया.
हा परिभाषा खडाचें निवरण म्हणजे पुढें दिलेले कोष्टकच आहे असें समजावें.

	भेदनामच वरणाक्षराणि च	१ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च प्र गायत्री छदोभेदाना उदाहरणमत्रा	अष्ट अ व.
१	गायत्री ८।८।८	अग्न देवाय जन्मने । स्तोमो विप्रेभिरासया ॥ अकारिन्नुर्धातम ॥	
२	पदपक्ति ५।५।५।४।६	अभिष्टं अद्य । गीर्भिर्गृणन्ति । अग्नेदाशेन । प्रतेदिवोन । स्तनयतिशुष्मा ॥	१–२–१
३	पदपक्ति ५।५।५।४।६	अग्नेमद्य । अश्वनस्तोमै । क्रतु न भद्र । हदिस्पृशम् ऋध्यामात ओहै ॥	२–५–१०
			२–५–१०

४	उष्णिग्गर्भा ६।७।११	तोमे अश्व्यानाम्। हरींणां नितोशना। उतोनुकृत्व्यानानृवाहसा ॥	६-२-२५
५	पादनिचृत् ७।७।७	त्वावत पुरूवसो। वयमिंद्रप्रणेत। स्मसिस्थातर्हरीणा	६-४-१
६	अतिनिचृत् ७।६।७	पुरुतमं पुरूणाम् स्तोतॄणां विवाचि। वाजेभि-र्वाजयताम् ॥	४-७-२६
७	यवमध्या ७।१०।७	ससुन्वेयो वसूना। योरायां मानेता य इळानाम् सोमो य सुक्षितीनाम्	७-५-१९
८	वर्धमाना ६।७।८	ईशाना वार्याणाम्। क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् अपोयाचामि मेषजम् ॥	७-६-५

१ टीप —जेथे मन्त्राच्या चरणाची अक्षरें बरोबर येणार नाहींत तेथें "पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसयोगै-काक्षरी भावान् व्यूहेत्" ही परिभाषा. परिभाषार्थ—चरणपूर्ण होण्याकरितां क्षैप्र सयोग व एकाक्षरी भाव यांची फोड करावी. क्षैप्र. = इ उ या स्वरापुढे विजातीय स्वर येऊन जो य् व् होतो त्यास क्षैप्र म्हणतात (इकोयणाचि) उ. पृथ्वी + अस्मे पृथ्व्यास्मे। सयोग. = जोडाक्षर (हलोनन्तरा सयोग). एकाक्षरीभाव. = असवर्णेकाक्षरभाव पूर्वंद्वेअक्षरे अनेकनैकमक्षरा क्रियते उ. दिवस्पृथिव्या ।

९	प्रतिष्ठा ८।७।६	आपं पृणीतभेषजम्। वरूथ तन्वेई मर्म। ज्योक्च सूर्यं दृशे॥	७—६—५
१०	ह्रसीयसी ६।६।७	प्रेष्ठं सुप्रियाणाम्। स्तुर्हो सातातिथिम् अग्निं रथाना यमम्	६—७—१४

२ उष्णिक् छंदोभेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च

	छंदोनाम चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्रा	स्थानम् अष्ट अ व
१	उष्णिक् ८।८।१२	यइंद्र सोम पातम । मदं शविष्ठचेतति । येनाह सिन्य इंत्रिण तमीमहे॥	६—१—१
२	पुरउष्णिक् १२-८-८	युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया । उरोरथ उरुयुगे इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥	६—७—२
३	ककुप् ८-१२-८	शर्धं शर्धं व एषां । व्रातं व्रातं गणं गणं सुशस्तिभिः अनुक्रामेम धीतिभिः	४—३—१३
४	ककुम्न्यङ्कुशिरा ११।१२।४	ददीरेक्णस्तन्वेददिर्वसु । ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमथ।	६—४—२

५ तनुशिरा ११-११-६	प्रयाघोरे भृगवाणे न शोभे । ययात्राचा पर्जंति वज्रियोवाँ । प्रेतुर्न विद्वान् ॥	१—८—२२
६ निचीलितमध्या ११-६-११	हरी यस्य सुयुजा विव्रतेः । अर्वन्तानुशेपा । उभारजीन केशिना पतिर्दन् ॥	८—५—२६
७ अनुष्टुग्गर्भा ५-८-८-८	पितुंनुस्तोषं । महोधर्माणं तविषीं । यस्यंत्रितो व्योजसा । वृत्रविपर्वं मर्दयत् ॥	२—५—६
८ उष्णिगेर्भा मेतत्रा ७-७-७-७	मंसीमाहिंत्वायं । अस्माकं देवपूरन् । मनीनांन साधनम् । विप्राणां चाभवम् ॥	७—७—१३

३ अनुष्टुप् छंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

छंदोनाम चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१ अनुष्टुप् ८-८-८-८	अग्र ओजिष्ठमाभर । द्युम्नमस्मभ्यं मधिमो । प्रनोराया परीणसा । रत्सिवाजाय पन्थाम् ॥	४—१—२
२ महापदपंक्तिः ५।५।५।५।५	तमस्वादिष्ठं । अग्नेसंदृष्टिः । इदाचिदुन्हः । इदाचिदक्तोः । श्रियेरुक्मोन ॥ रोचत उपाके ॥	३—५—१०
३ कृतिः १२।१२।८	माकस्मै धातमभ्यं मित्रिणेनोमा । अंकुत्रानो गृहेभ्यो धेनवोगुः । स्तनाभुजो आशीश्वीः ॥	१—८—२३

४	पिपीलिकमध्या	पर्युषु प्रधन्व वाजसातये । परिवृत्राणिसक्षणिः ।	
	१२।८।१२	द्विषस्तरध्याऋणयान ईयसे ॥	७–५–२२
५	पाविराट्	तानिद्वासा हवामहेया । तानो विद्वासा मन्मवोचे तमद्य ।	
	९।१२।९	प्राचेदयमानो युवाकु ॥	१–८–२२
६	नष्टरूपी	विपृष्ठाभि पावयाञ्न देवान् । घर्पट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा ।	
	९।१०।१३	पातच सरासो युवच रभ्यसोन ॥	१–८–२२
७	विराट्	श्रेष्ठो अग्ने दीदीहि पुर । नोर्जस्वया सुम्यी यविष्ठ ।	
	१०।१०।१०	त्वांशश्वत उपयन्ति वाजा ॥	५–१–२३
८	विराट्	अग्निनरो दीधितिभि ररण्यो । हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।	
	११।११।११	दूरेदृशं गृहपति मथर्युं ॥	५–१–२३

४ बृहतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	छंदोनाम चरणाक्षराणि च	उदाहरणमंत्राः	स्थानम् अष्ट. अ. व.
१	बृहती ८।८।१२।८	मा चिदन्यद्वि शंसत। सखायो मा रिषण्यत। इंद्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते। मुहुरुक्था च शंसत॥	५-७-१०
२	पुरस्ताद्बृहती १२।८।८।८	महो यस्पतिः शवसो असाम्या। महो नृम्णस्य तूतुजिः। भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम्॥	७-७-६
३	न्यंकुसारिणी उरोबृहती स्कंधोग्रीवीवा ८।१२।८।८	ईशान मिमा भुवनानि वीयसे। ईशानं भूमि रभिप्रभूषणि॥ ईशानं देवाव भिनौ। अभि सुम्नै रवर्धताम्	८-७-२०
४	उपरिष्टाद्बृहती ८।८।८।१२	ये पारयन्ते अश्मभिः। गिरीणां स्नुभिरेषां। यज्ञं महिष्वणीनाम् सुम्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे॥	६-४-४
५	विष्टारबृहती ८।१०।१०।८	युवं ह्यास्तं महोरन्। युवं वा यन्निरततं सतं॥ ता नो वसू सुगोपा स्यातम्। पातं नो वृकादघायोः	१-८-२३

६	उर्ध्वबृहती १२।१२।१२	अध यदि मे पवमान रोदसी । इमाच विश्वा भुवनाभि मज्मना । यूथेन नि ष्ठा वृषभो वितिष्ठसे ।	७-५-२३
७	पीपिलिकमध्या १३।८।१३	अभियों वीर-मंधसो मदेषुगाय । गिरामहाविचेतस इन्द्रं नामश्रुत्यं शाकिनं वचोयथा ॥	६-४-३
८	निपमपदा ९।८।११।८	सनितः सुसनितुरुग्र । चित्रचेतिष्टसूनृत । प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषुपूर्व्यं ॥	६-४-४
९	वृहपेत्र ९।९।९।९ इयकेनला बृहती	तत्वायम पितो वचोभि । गावो न हव्या सुषूदिमा । देवेभ्यस्त्वा सधमादम् । अस्मभ्यंत्वा सधमादम् ॥	२-५-७

५ पंक्तिछंदोभेदास्तदुदाहरणमंत्राश्च

१	पंक्ति ८।८।८।८।८	अग्निं तं मन्ये यो वसु । अस्तं यं यन्तिधेनवं । अस्तमर्वन्त आशवं अस्तं नित्यासो वाजिनं । इषं स्तोतृभ्य आभर ।	३-८-२२
२	विराट् १० १०।१०।१०	विपिप्रो रहिमा यस्य द्वह्ला । पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः । सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्य । ऋजिश्वने दात्रं दाशुषे दाः ॥	४-६-१०
३	सतोबृहती १२।८।१२।८	आयनरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । विपर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु । धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥	४-२-१२

४ विपरीताबृहती ८।१२।८।१२	य ऋष्व श्रावयत्सखा । विश्वेत्सवेद जनिमा पुरुष्टुत । त विश्वे मानुषा युगा । इंद्रं हवन्ते तविष यतस्रुच ।।	६-४-२
५ प्रस्तारपंक्ति १२।१२।८।८	तस्यां समुद्रा अधि विक्षरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्र । तत क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति ।।	२-३-२२
६ आस्तारपंक्ति ८।८।१२।१२	अग्निं न स्ववृक्तिभि । होतारं त्वा वृणीमहे । यज्ञाय स्तीर्ण बर्हिष विमदे । शीर पावक शोचिष विवक्षसे ।।	७-७-४
७ सस्तारपंक्ति १२।८।८।१२	पष्टिं सहस्राश्व्यस्या युतासन । उष्ट्राना विंशतिं शता । दशश्यावीना शता । दशत्र्यरुषीणा दशगवा सहस्रा ।।	६-४-५
८ विष्टारपंक्ति ८।१२।१२।८	अतीयाम निदस्तिर । स्वस्तिभिर्हित्वावद्य मराती । वृष्टीशयो रापं उस्रिभेषज । स्याम मरुत सह ।।	४-३-१३

६ त्रिष्टुप् छंदोभेदास्तन्नामानिउदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्रा

१ त्रिष्टुप् ११-११-११-११	कस्यनूनं कतमस्या मृतानाम् । मनामहे चारु देवस्य नाम ।। कोनोमह्या अदितये पुनर्दात् । पितरंच दृशेयं मातरंच ।।	१-२-१३

२	जागत ११।-१२।११।१२	यूपव्रस्का उतये यूपवाहाः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ॥ येचार्वते पचनं सुंभरंति । उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥	२–३–८
३	त्रिष्टुप् ११।-११।१२।१२	ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं । यईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसभिक्षा-मुपासते । उतोतेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु	२–३–९
४	अभिसारिणी १० १०।१२।१२	यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः । पुरू सहस्रा शिवा जघान ॥ तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि । पितेवयस्तविषीं वावृधे शवः ॥	७–७–९
	विराट्स्थाना १० १०।९।११	श्रुधीहवं मिंद्र मारिषण्यः । स्यामते दावने वसूना । इमाहित्वा मूर्जो वर्धयन्ति । वसूयवः सिंधवोनक्षरन्तः ॥	२–६–३
६	विराट्स्थाना ९।९।१०।११	स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥	१–६–१६
७	विराड्रूपा ११-११।११।८	श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेम । उत श्रुतं सदने विश्वतःसीं ॥ श्रोतुनः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा सिंधुरद्भिः ॥	२–१–२
८	ज्योतिष्मती १२-१२।१२।८	अग्निनेंद्रेण वरुणेन विष्णुना । आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा सजोषसा उषसा सूर्येण च । सोमं पिबतमश्विना ॥	६–३–१४

९	ज्योतिः ८-१२।१२।१२	ताभिरायातं वृषणा। उपमेहवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम् इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमानरा। याभिःक्रिविं वावृधुस्ताभिरागतम्।	६—२—७
१०	महाबृहती ८।८।८।८।१२	नजाना नवतीनाम्। विषस्य रोपुषीणा। सर्वासामग्रभं नामं। आरे अस्य योजनं। हरिष्ठा मधुत्वा मधुला चकार॥	२—५—१६
११	यवमध्या ८।८।१२।८	समातपंत्यभित.। सपत्नीरिवपर्शवः निबाधते अमतिर्नग्नाताजसुः। वेर्न वेवीयते मति.॥	७—८—१
१२	पंक्त्युत्तरा १०-१०।८।८।८	एवेंद्राभिम्यामहो विहूव्य। शुष्यं घृत न पुतमद्रिभि। तासुरिषु श्रवोबृहत्। रयिं गृणत्सु दिधृतं। इषं गृणत्सु दिधृत॥	४—४—३२

७ जगतीछंदोभेदास्तन्नामानि उदाहरणमंत्राश्च

	विराटपूर्वा वा	उदाहरणमंत्राः	
१	जगती १२-१२।१२।१२	प्रदेवमच्छा मधुमन्त इंदवः। असिष्यदन्त गाव आनधेनवं बर्हिषदो वचनावन्तऊधभिः। परिस्रुतमुस्रियानिर्णिजंधिरे॥	७—२—१९
२	महासतोबृहती१२ ८।१२।८।८	आयः पुप्रौ रोदसी भानुनाउभे। धूमेनधावतेदिवि। स्तिरस्तमो दद्दश उर्म्यास्वा। श्यावास्वरुषोवृषा। आस्यावाअरु०	४—८—२

३	महापंक्तिः ८।८	इयाति या शवुतिवा । सुकाजघासते विपं । सोचिच्छुनमराति ।	
	७।६।१०।९	मोवपमराम । आरेअस्य योजनं हरिष्ठाः। मधुत्वा मधुलाचकार ।	२–५–१६
४	महापंक्तिः ८।	तदन्नाय तदपसे । तंभागमुपसेदुपे । त्रितायच द्वितायच ।	
	८।८।८।८।८	उर्णो दुष्वर्ण्ये वह । नेहसो वउतयः । सुउतयो वउतयः ॥	६–४–१०

८ अथ प्रगाथभेदास्तन्नामानि तदुदाहरणमंत्राश्च

प्रगाथभेदो चरणाक्षराणि	उदाहरणमंत्राः
बार्हत प्रगाथः बृहती	अयं वा मधुमत्तमः । सुतः सोमऋतावृधा ॥
८।८।१२।८ (३६)	तमश्विना पिवतं तिरोअह्न्यं रथेना । धत्तंरत्नानि दाशुषे ॥ १
सतोबृहती १२।८।१२।८(४०)	त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेनायातमश्विना ।
(७६)	कण्वासोवाम्ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे।तेषा सुशृणुतं हवं॥२अ.अ.व.१-४-१
काकुभ प्रगाथः	आसंखायः सवर्दुघां । धेनुमजध्वमुपनव्यसावचः
ककुप् ८।१२।८ (२८)	सृजध्वं मनपस्फुरा ॥ १
सतोबृहती १२+८।१२।८ (४०)	या शर्धाय मारुताय स्वभानवे । श्रवोमृत्युधुक्षत ।
(६८)	या मृळीके मरुतां तुराणा या । सुम्नैरेवया वरी॥२ अ.अ.व.४–८–२

महाबार्हत प्रगाथः महाबृहती ८।८।८।८।१२ (४४) महासतोबृहती १२।८।१२।८(४८) (९२)	बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा । भरद्वाजे समिधानः । यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र । दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि॥ १ विश्वासां गृहपतिर्विशामसि । त्वमग्ने मानुषीणाम् । शतं पूर्भिर्यविष्ठ्य पाह्यंहसः। समेद्धारं शतं हिमाः । स्तोतृभ्यो ये च ददति॥ २ अ.४ अ.८ व.२
विपरीतोत्तर प्रगाथः बृहती ८।८।१२।८ (३६) विपरीता ८।१२।८।१२ (४०) (७६)	नहि ते शूर राधसः । अन्तं विदामि सत्रा । दशस्यानो मघवन्नूचि- दद्रिवः । धियो वाजेभिराविथ ॥ १ य ऋष्वः श्रावयत्सखा । विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः । तं विश्वे मानुषा युगा । इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥२ अ.अ.व. ६-४-२
अनुष्टुप्पुरः प्रगाथः (गायत्र्यौ) ८।८।८।८ (३२) ८।८।८ (२४) ८।८।८ (२४) (८०)	आ त्वा रथं यथोतये । सुम्नाय वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीषहम् । इन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ तुविशुष्म तुविक्रतो । शचीवो विश्वया मते । आ पप्राथ महित्वना ॥ २ यस्य ते महिना महः । परि ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥ अ.,अ.,व. ६-५-१

अथ ऋग्वेद इत्यादि तृचाहि त्रिष्टुवन्तकम् ।
इदं शास्त्रमधीयानः प्रणवाद्यमिताम्मियात् ॥ १
अनवसान सूक्तानि'—वसूहये, निवर्तध्व त्वामग्ने त्वंह्यतृस्यच
अवसानात्प्रनष्टा स्तुर्विस्मृता. शाकलादयः ॥ १
सूक्तमध्येऽवसानोयो भ्रष्टवीर्यः सपापकृत् ।
गतासुर्मुनिहन्ता च रौरव नरक व्रजेत् ॥ २*

अर्थ—वसूरुद्रा, इवजाये, त्वामग्ने, त्वहि, ऋतस्यगोपा ह्या सूक्तावर अवसान घेतल्यामुळें शाकलादि ऋषि विस्मरणशील होऊन नष्ट झाले. जो ह्या सूक्तामध्यें अवसान घेतो तो भ्रष्टवीर्य आयुर्हीन मुनिहन्ता होऊन रौरव नरकात जातो,

९ अतिजगत्यादि सप्तवर्गे पादविशेषा अनुक्रमण्यंतरोक्ताः सोदाहरणा लिख्यन्ते

	छंदोनाम पादाक्षराणिच	उदाहरणमंत्राः	अ. अ. व.
१	अतिजगती १३ १३।१३।१३ (५२) यद्वा. १२।१२ १२।८।८ (५२)	तमिंद्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं । सत्रादधानमप्रतिष्कुतं शवांसि मंहिष्ठो गीर्भि राच यज्ञियो ववर्तत् । रायेनो विश्वासुपथांकृणोतुवज्री ॥ यद्वा. प्रवोमहेतमयो यन्तु विष्णवे । मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । प्रशर्धाय प्रयज्यवेसुखादये । तवसेभंददिष्टये । धुनिव्रताय शवसे ॥	६–६–२८ ४–४–३२
२	शक्करी८।८।८ ८।८।८।८ (५६)	प्रोष्वस्मै पुरोरथं । इंद्रायशूषमर्चत । अभीकेचिदुलोककृत् संगे समत्सु वृत्रहा अस्माकं बोधिचोदिता । नभंतामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥	८–७–२१
३	अतिशक्करी १६ १६।१२।८ (५२)	अधत्विषीमा अभ्योजसा क्रिविंयुधाभवत् । आरोदसी अपृणदस्य मज्मना प्रवावृधे । अधत्तान्य जठरे प्रेमरिच्यत । सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्य मिंद्रं सत्य इंदुः ॥	२–६–२८

४	अदि. १६।१६ १६।१६ (६४)	त्रिकंद्रुकेषु महिषो यवांशिरं तुविशुष्मः । तृपत्सोमंमपिबद्विष्णुना सुतं यथा वशात् । संईं ममाद् माहिकर्म कर्तवे महामुरुं । सैनं सश्चद्देवोदेवं । सत्यमिंद्रं सत्यइंन्दुः ॥	२–६–२८
५	अत्यधिः १२।१२।८।८ ८।१२।८ (६८)	अग्निंहोतारं मन्ये दास्वंन्तं । वसुं सूनुं संहसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् । यऊर्ध्वयां स्वध्वरः । देवोदेवाच्या कृपा ॥ घृतस्य विभ्राष्टि मनु । वष्टि शोचिषा । आजुव्हानस्य सर्पिषः २।१।१२	
		यन्द्रा । अयारुचा हरिण्या पुनानो विश्वा । द्वेषांसि तरति स्वयुग्वंभिः । सूरोनस्वयुग्वभिः । धारांसुतस्यं रोचते पुनानो अरुषो हरिः । विश्वायद्रूपा परियात्यृक्वभिः । सुप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥	७–५–२४
६	धृतिः १२।१२ ८।८।८।१६।८ (७२)	अनेह इन्द्रदाहि श्रुधीनः शुशोचाहियोः क्षानमीयां अद्रिवः घृणान्नभीयां अद्रिवः । शुष्मिन्तमोहिशुष्मिभिः । वधैरुग्रेभिरीयसे । अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूरसत्वभिः त्रिः सप्तैः शूर सत्वभिः ॥	२–१–२२
७	अतिधृतिः १२।१६।८।८ ८।१६।८ (७६)	सहि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः अप्नस्वती षूर्वरा स्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः आदद्धव्यान्याददिः । यज्ञस्य केतु रर्हणा । अधस्मास्य हर्षतः हृषीवतो विश्वेजुषन्तपन्थाम् । नरः शुभेन पथाम् ॥ उक्तछंदे-	२–१–१२

मिना छंदोमजयाँ अधोलिखितानि छंदास्युक्तानि ।
तेषा काति अक्षराणि सन्ति तान्यपिलिखितानि परतेषा उदाहरणानि न लिखितानिरति कृत्वा मयातेषा नामानि अक्षरसंख्याच केवलम् अग्रे-प्रदर्शिता कृति (८०) प्रकृति (८४) आकृति (८८) विकृति (९२) सङ्कृति (९६) अभिकृतिः (१००) उत्कृति (१०४) इतिगायत्र्यादि छंदासि ॥

१० परिभाषोक्त अतिशक्वरी छंदोदाहरणम्

पादाक्षराणि १६।१६।१२।८।८ (६०)
साक जात ऋतुना साक मोजसा ववक्षिय ॥
साक वृद्धो वीर्यैं सासहिर्मृधो विचर्षणि ॥
दाता राध स्तुवते काम्य वसु
सैने सश्चद्देवो देव
सत्य मिंद्र सत्य इन्दुं ॥ २–६–२८ ॥

धरोमुन्यष्टभूयाके विरोधिनामवत्सरे । राधेसिते वसुतिथौ सार्पभेभृगु-वासरे ॥ १ ॥ चरणव्यूह भाष्यस्य स्पष्ट भाषान्तर तत्र । मालादि विकृतीना च व्यक्त विवरण परम् ॥ २ ॥ यत्नेनयत्र मत्रस्य जटाद्या विकृतीस्तथा । जगवल्युकमार्गेण लिखित तद्विदामुदे ॥ ३ ॥ दासमदृष्टेन च मया श्रीराजेश्वरसूनुना ।

१० प्रथमभागे प्रथमं परिशिष्टम् ॥१॥

(ऋक्संहितायां अनुवाकस्थसूक्तसंख्या निदर्शक कारिकाः)

मधुच्छंदप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्हि तपोबलात् ।
दृष्टानामनुवाकानां सूक्तान्वक्ष्यामि तद्गतान् ॥ १ ॥
अग्निमीळे त्रिसूक्तस्तु सुरूपेंद्रं चतुष्ककम् ।
अग्निसोमानामित्येतो षट्कौ कस्येति सप्तकः ॥ २ ॥
अग्ने विवस्वदमित्यं नूचित्ते सप्तकास्त्रयः ।
त्वमग्ने पञ्चकं विद्यात्प्रवोयह्वमथाष्टकम् ॥ ३ ॥
पश्वाननवक विद्यादुपैकादशक तथा ।
प्रयेशुभन्ते नवकमिमं द्वादशकं विदुः ॥ ४ ॥
इंद्र मित्रं दशैवाथ नासत्याभ्यां तु पञ्चकम् ।
कादित्थापद् सप्तकंचाग्नि तथात्यानुवश्चपद् ॥ ५ ॥
वेदिषदे सप्तदशाबोध्याग्निस्त्वष्टसूक्तकः ।
कयाग्निपंचसूक्तस्तु युवोर्द्वादशाक विदुः ॥ ६ ॥
स्व यो गणानामातेपित्रिरेकोदशापरोदर्शं ।
सोमस्यमा द्वादश च प्रवो सप्तदशेति च ॥ ७ ॥
इच्छंति नवक विद्यादिंद्र मतिस्त्रिपचकं ।
इमंमहेति नवक मोतध्वैव मनीषिभि ॥ ८ ॥
त्वां हवे द्याभद्र यद्यस्त्वकादशकानुभौ ।
त्रयोदश मङ्मुश्चभ्याम पिवा त्रयोदश ॥ ९ ॥
चतुर्दश हवोऽवग्निरष्टादश प्रवेधसे ।
मादिमदे द्वादशकौ विद्यादिवस्तर्थयं च ॥ १० ॥
भायद्वास. षोळशार्थं पद्यष्टिपंचकः ।

द्वे चैव सूक्ते नवतिं च विद्याद्धाष्टमे वै नवमे शतं स्यात् ।
चतुर्दश स्वाहुरथाधिकान्यप्याद्ये यदुक्तं दशमे तथैव ॥ ३ ॥
आद्ये चतुर्विंशतिरिहानुवाका अतः परं मण्डलपञ्चतुष्कम् ।
द्वे पञ्चके त्रीणि षट्कानि चैव दशाष्टमं सप्तनवम द्वादशान्त्यम् ॥ ४ ॥
पंचाशीतिर्द्विशतं त्वेऽनुवाका दृष्टा पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।
तान् पारायणे शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्रा
यस्ता नुविद्वद चेयाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत् ॥

टीका—आता उपरिनिर्दिष्ट सूक्तकारिकाणा अग्रे लिखितकोष्टकमेव व्याख्यातेया

अर्थ—ह्या दिलेल्या सूक्तकारिकाची स्पष्ट व्याख्या म्हणजे पुढे

११ प्रथमभागे प्रथम परिशिष्टम् १

मंडलानुसारतत्स्थ सूक्तप्रतीकानि (संख्याच)

मू स	अनुवाक प्रतीक	सू स	अनुवाक प्रतीक	सू स	अनुवाक प्रतीक
३	अग्निमिळे०	८	अच्चाभ्यग्नि ०	१३	प्रकसुम्य०
४	सुरूपकृ च०	१	कया शुभा०	१३	अग्रपिबा०
४	एद्र सानसिं०	१२	युवोरत्नासि०	५८	चतुर्थमण्डलम्
६	अग्निदूत०	१९१	प्रथमेमडलम्		अनुवाका ५
६	सोमानस्वरण०	सू स	अनुवाका २४	१४	अग्नेध्यग्नि०
७	कस्यनून०	११	त्वमग्न द्युभि ०	१८	प्रवेधस०
५	वमग्न प्रथमा०	११	याजातग्च०	१२	महिमह०
८	प्रवो यव्ह०	१०	गणानां वा०	१२	विदादिव०
७	अग्ने विवस्व०	१०	आतपितर०	१६	आरुद्रास
७	अभि म मेघ०	४२	अनुवाका ५	१५	यदन्नस्थ
७	नूचित्सहोना०		द्वितीयमण्डलम्	८७	पचममडलम्
९	पवानताशु०	१२	सोमस्यमा०		अनुवाक ६
११	उपप्रयन्तो०	१७	प्रवादेवाय०	१५	वद्यग्ने प्रथम
९	प्रयशुभवत्त०	१४	इच्छति वा०	८	त्वमग्न यशाना
१२	इमस्तोम०	१५	इद्रमति०	२०	वृषामदा
१०	इद्र मित्र०	९	इमम्हे०	६	यो रायनो०
५	नासत्याभ्या०	६२	तृतीयमण्डलम्	१२	हुवेव
६	यदि पानृ०	सू स	अनुवाका ५	१४	स्तुषेनरा
७	अग्निहोतर०	१०	वाह्यग्ने०	७६	षष्ठ मडलम्
६	अचावुत्र ०	११	मरुत०		अनुवाक ६
१७	येदिपद०	११	यत्रद्द०	१७	अग्निर्यरा

सू. सं.	अनुवाक प्रतीक	सू. सं.	अनुवाक प्रतीकं	सू. सं.	अनुवाक प्रतीक
१६	त्वेद्यत्	११	ससाय आनि०	५	अग्नोध्याग्निः ८७ । ६
२२	प्रशुका०	११४	नवमंमडलम्	६	त्वंह्यग्ने प्रथमः ७५ । ६
१५	कई व्यक्तानरः		अनुवाक ७	७	अग्निनरो १०४ । ६
१९	अपस्वसुः०	१६	अग्नेबृहन्०	८	माचिदन्यत् ९२ । १०
१५	प्रनीरया०	१३	त्वष्टादुहिते०	९	स्वादिष्ठया ११४ । ७
१०४	सप्तम मंडलम्	१३	प्रदेवत्रा	१०	अग्नेबृहन् १९१ । १२
	अनुवाक० ६	१८	अच्छामइन्द्रं०		मंडलानि १०१७
५	माचिदन्यत्०	८	इदामित्यारौद्र०		सूक्तसंख्या १०१७
७	महाँइन्द्र०	१६	भद्राअग्ने०		अनुवाक संख्या ८५
८	इन्द्रः सुतेषु	६	स-येनोत्तभिता		
१०	वयमुत्वा०	९	सजागृवद्भिः		
१२	योयजाति	१३	इन्द्र दृह्य०		
६	इमेविप्रस्य	१६	तमस्यद्यावा		
१०	अग्न आयाहि	२१	नासदासीत्		
११	योराजा०	४०	शासइत्था०		
१३	आनूनइन्द्र०	१९१	दशममण्डलम्		
१०	गीर्धयाति०		अनुवाकः १२		
१२	अनुवाकाः १०		मंडलप्रतीकम्		
११	वालखिल्यम् सू०	१	अग्निमीळे १९१।१४		
१०३	अष्टममण्डलम्	२	त्वमग्नेद्युभिः ४१ । ४		
२४	स्वादिष्ठया०	३	सोमस्यमा ६५ । ५		
१६	परस्यदक्षसाधनः	४	स्वाग्ने० ५८ । ८		
७	अयावीति०				
१८	मदच्युतमच्छा०				
११	प्रतआयवः				
७	आग्नेयाः				

१२ ॥ अथऋग्वेदीयो बाष्कल संहिता क्रमः ॥

गौतमः दीर्घतमाः कुत्सः परुच्छेपादयः पर। कुत्सा दीर्घतमा क्षेते इत्येष बाष्कलक्रमः ॥१॥ अनुवाकानुक्रमणी

ऋषयः	प्रारम्भ	अन्त्य	ऋषयः
(मधुच्छन्दा वैश्वामित्र)	अग्निमीळे० १।१।१—	श्रुधि मे १।१३।१२	(गोतमो राहूगण)
(कक्षीवान् औशिज)	नासत्याभ्या० १।११६।१—	शुनध्वम् १। ११९ । ११	(परुच्छेपो दैवोदासि)
(कुत्स आंगिरस)	इमं स्तोमम० १। ९४। १—	आ यो १। ११५ । ६	(कुत्स आंगिरस)
(दीर्घतमा औचथ्य)	वेदिषदे प्रिय० १।१४०।१—	हरिश्रियम् ८। ५० । १०	(पुष्टिगु काण्व)
(भर्गः प्रागाथ)	आ त्वा गिरो० ८। ६०। १—	सोमस्य पीतये ८ । ९४ । १२	(त्रि कुरांगिरस)
(पुष्टिगुः काण्व)	यथा मनौ सां० ८। ५१ १—	नाराये ८ । ५५ । ५	(कृश काण्व)
(तिरश्चिरांगिरस)	आ त्वा गिरो० ८।०५। १—	विश्वेतम् १०।८८।१८	(मूर्धन्वानांगिरस)
(मेध्य काण्व)	एवं एवाग्नि० ८। ५८।२—	सर्वम् ८ । ५८ २	(मेध्य काण्व)
(,, ,,)	यमृत्विजो० ८। ५८। १—	सविर् ८ । ५८ । १	(,, ,,)
(मूर्धन्वानांगिरस)	अग्न्यामृतो० १०।५८।१०	सुसहासति १०।१९१। ४	(संवनन आंगिरस)
	समानमु नो०—	...दे (१५ का परिशिष्ट)	

इति ऋग्वेदीयः बाष्कल संहिता

अनुवाक सूत्रम्

अग्निमीळे सुरूप कृत्नुमैंद्रसानसि मश्विदूत सोगान स्वरंण कस्यंनूंना
रग्नेम्ने प्रथम प्रवो यदद्वमग्ने विश्वस्वदभित्यमेवनूचि त्सहोजा पश्वानतायु
मुपप्रयन्त प्रयेश्रुभन्त इम स्तोमर्मिद्र मित्र वरुण नासत्याभ्या कदित्याग्नि
होतार मात्ना जुषो वेदिषदे चोध्याग्नि मर्या श्रुमा युवा रजांसि त्वमग्नेतु
भिर्यो जात एव गणा नात्वा वे पित सोस्यमा प्रवो देवाये च्छातित्वेंद्र
मति रिस महे त्वाह्यग्ने भद्र ते य न इद्र प्रऋभुभ्योऽग्न पिबाबो ध्यग्नि
प्रवेधसे महि महे चिदादिव आईद्रासो यदद्यत्य स्वध्वग्ने प्रथमर वमग्न
यज्ञाना वृषामदो योरयियो दुर्वे स्तुषेनराग्निनरस्त्वेहपरपशुका कई र्यत्ता
पत्सम प्रवी रया माचि दन्यन्महाँ इद्र इद्र सुतेषु वयमुत्वा यो यजातीमे
विप्रस्याग्न आयाहि योराजा तूने इद्र गोर्धपति स्तादिष्टया पर्यस्वदक्षसाधनो
यार्यीति प्रदेवमच्छा प्रते आशनोऽत्यग्नेया सखाय आनिधी दताग्ने वृहस्त्वष्टो
दुहिने प्रदे वन्नाच्छामइद्रमिदमित्था मद्रा अग्ने सत्येनोत्त भिता सजांग्निरद्वि

रिंद्र इन्द्र तमस्य द्यावा पृथिवी नासदासी च्छास इत्थे त्यनुनाना पचाशीति
रेवरात्नमुपरमे निरान मडले तपद मक्षगेन सगच्छति ॥ १ ॥
अग्निमीळे याव आवातु पद् यगाग्नि नरोऽग्ने वृहन् पचनगां प्रऋतान्यसस
मस्याग्न्नेतति द्वे विदये निहोताद्यन्ता पनुरिति भुक्त न पठेत् ॥

टीप.— तृच, पटृच, मसचं यग याची सख्या कारिकेप्रमाणे यज्ञानदूताचे यग धरादी येत नाही वैदिकानी शोध करावा

१ ऋग्वेद प्रथमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादिसंख्यस्ववर्गाणां अंकसूचिस्तथा ऋक्संख्या च

प्रथम भागे प्रथमं परिशिष्टम्

अध्याय	तृच वर्गा	चतुर्ऋच	पञ्चर्च वर्गा	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋच वर्ग ऋच संख्या
अग्निमीळे १	०	२|४ २१ ३३ ३५ ३७	१|३|७|८|९|१०|११|१२|१३ १४|१५|१६|१७|१८|३०|३२ ३४|३६	५|६ १९|२० २२|२३ २४|२५ २६|२७ २८|२९	०	२१	४ × ६ = २४ ५ × १८ = ९० ६ × १२ = ७२ ८ × १ = ८
योग	०	६	१८	१२	०	१	व. ३७ १९४
अयंदेवा० २	२ २४ ३५	१२ २६	१|४|५|६|८|९|१०|११|१३ १४|१५|१६|१७|१८|२०|२१ २२|२३|२५|२८|२९|३०|३२ ३३|३४|३६|३७|३८	३ ७ १९	२७ ३१	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × २८ = १४० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४
ग	३	२	२८	३	२	०	व. ३८ १८९

इद्रामदाय ६	२३ २७	२ १८	१।५।६।७।८।११।१२।१५ १६।१७।१९।२०।२१।२२।२४ २५।२६।३०।३१	३।४।९ १०।१३ १४।२८ २९।३२	०	०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × १९ = ९५ ६ × ९ = ५४
योगः	२	२	१९	९	०	०	व. ३२ १६३
द्रविणदे ७	६ १७ २५ २९	४ ११ १९ २३ ३१	१।३।८।९।१०।१३।१४।१६ १८।२०।२१।२२।२६।२८।३० ३२।३३।३४।३५।३६।३७	२ १२ १०	२४	५ २७	१ × १ = १ ३ × ४ = १२ ४ × ५ = २० ५ × २१ = १०५ ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६
योग	४ या	५ अध्यायांत	२१ " जातवेदसे " हा एकचं वर्ग	३ अधिक आहे	१	२	व ३७ १७९
इदश्वेत ८	०	०	१।२।३।४।५।८।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ २०।२१।२२।२४।२५।२६	६।७ १९	२३	०	५ × २२ = ११० ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७
योगः	०	०	२२	३	१	०	व. २६ १३५

अ	१ प्र	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋक् सं
१	×	×	×	६	१८	१२	×	१	×	२७	१९४
२	×	×	२	२	२८	२	२	×	×	२८	१८९
३	×	×	१	३	२८	३	×	×	×	३५	१७३
४	×	×	१	२	१८	६	१	१	×	२१	१५२
५	×	×	१	२	२४	४	×	×	×	३१	१५५ +३० =१८५
६	×	×	२	२	१९	९	×	×	×	३२	१६३
७	१	×	४	५	२१	३	१	२	×	२७	१७९
८	×	×	×	×	२२	३	१	१	×	२६	१२५
वर्ग	१	×	१२	२२	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३४०+३०
ऋक्	१	×	३६	८८	८९०	२५८	३५	३२	×	१३४०	=१३७०

(५–८ ऋक्संख्या: नैमाचिकद्विपदा)

२ ऋग्वेद–द्वितीयाष्टके प्रत्यध्याय तृचादि वर्गाणा–मंकसूचि स्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्याय	तृच वर्गा	चतु ऋच	पञ्च वर्गा	षळृच	सप्तच	अष्टच	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
१ प्र प्रात	६	२५	१|२|३|४|५|७|८|१२|१४	१३|१७	१०	०	३ × ३ = ९
	९		१६|१८|१९|२४	२१|२३	११		४ × १ = ४
	१५				२०		५ × १३ = ६५
					२२		६ × ४ = २४
					२६		७ × ५ = ३५
योग	३	१	१३	४	५	०	७ २६ १३७

गुणमा २	१ ७ १९	२ २१ २३	३।५।६।८।१४।१५।१६।१७ १८।२०।२६	४।१० २४।२५ २७	११ १३ २२	९ १२	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ११ = ५५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१ ८ × २ = १६
योगः	३	३	११	५	३	२	व. २७ १४३
वसु ३	१३	६	२।३।४।५।७।८।९।११।१२ १४।१५।१६।१७।१८।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६	१ २२ २३	१०	०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २० = १०० ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७
योगः	१	१	२०	३	१	०	व. २६ १३२
तन्त्र ४	९ १२ १५ २८	२६	१।२।३।४।६।७।८।१०।१३ १४।१६।१७।२०।२१।२२।२४ २५।२७	५।११ १८।१९ २३।२९	०	०	३ × ४ = १२ ४ × १ = ४ ५ × १८ = ९० ६ × ६ = ३६
योगः	४	१	१८	६	०	०	व. २९ १४२

[illegible]	११ १३	२५	२।४।६।८।१०।१२।१४।१५ १७।१८।२०।२२।२४	१।३।५ ७।९।१६ १९।२३ २८।२९	०	२१ २६ २७	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १३ = ६५ ६ × १० = ६० ८ × ३ = २४
योग	२	१	१३	१०	०	३	ग. ३९ १५९
गिहोरा ६	१२	१८।२० २२।२४ २६।२८ ३२	३।४।५।७।८।९।१०।११।१५ १६।१७।१९।२१।२३।२५।२९ ३०।३१	१।२ ६।१३ १४।२७	०	०	३ × १ = ३ ४ × ७ = २८ ५ × १८ = ९० ६ × ६ = ३६
योग	१	७	१८	६	०	०	ग. ३२ क १५७
शेमा ७	०	५	१।२।४।६।७।९।१२।१[illegible]।१७ १८।२०।२१।२२।२३।२४	३ १० १३ २१	८ ११ १४	१५	४ × १ = ४ ५ × १६ = ८० ६ × ४ = २४ ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८
योग.	०	१	१६	४	३	१	ग. २५ १३७

[illegible] ८	११ १२	०	२।४।७।८।९।१२।१४।१५ १७।१८।१९।२०।२२।२४।२६	१।३।६ १०।२१ २३।२५ २७	०	१६	३ × ३ = ९ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ८ × १ = ८
							व. २७ १४०
योगः	३	०	१५	८	०	१	

अध्याय	१ श्र	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	श्र. सं.
१	×	×	३	१	१४	४	५	×	×	२६	१३७
२	×	×	३	३	११	५	३	२	×	२७	१४३
३	×	×	१	१	२०	३	१	×	×	२६	१३२
४	×	×	४	१	१८	६	×	×	×	२९	१४२
५	×	×	२	१	१३	१०	×	३	×	२९	१५९
६	×	×	१	७	१८	६	×	×	×	३२	१५७
७	×	×	१	१६	४	२	१	×	×	२५	१३७
८	×	×	३	×	१५	८	×	१	×	२७	१४०
वर्ग	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	१७१४
सू	×	×	५१	६०	६२०	२७६	८४	५६	×	११४७	

३ ऋग्वेद-तृतीयाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा-मंकसूचि स्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गा	चतुरृच	पञ्चर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
प्रथमाध्याय १	०	६।८	१।३।५।६।७।९।११।१७।१८	२।४	१३	०	४ × ५ = २०
		१०	१९।२०।२१।२२।२४।२५।२६	१६	१४		५ × २१ = १०५
		१२	२८।२९।३०।३२।३३	३१	१५		६ × ५ = ३०
		२७		२४			७ × ३ = २१
योगः	०	५	२१	५	३	०	व. ३४ १७६
द्वितीय २	१४	२६	१।२।३।५। ।७।९।१०।१२	१६।१८	४	०	३ × १ = ३
			१३।१४।१५।१७।१९।२१।२३	२०	८		४ × १ = ४
			२४।२५	२२	११		५ × १७ = ८५
							६ × ४ = २४
							७ × ३ = २१
योग	१	१	१७	४	३	०	व. २६ १३७

इन्द्रदत्ता ३	१८	२।४ ६।२३	१।२।४।८।९।१०।११।१२।१३। १३।१४।१५।१७।१९।२०।२१ २२।२४।२५।२६।२८।२९।३०	०	१६ २७ ३१	७	३ × १ = ३ ४ × ४ = १६ ५ × २२ = ११० ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८
योग	१	४	२२	०	३	१	च. ३१ १५८
नता ४	०	४ ६	३।५।९।१०।१२।१३।१४।१५ १६।१७।१८।१९।२०।२१।२३ २४।२५	२ २२	७ ८	१ ११	४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × २ = १२ ७ × २ = १४ ८ × २ = १६
योग	०	२	१७	३	२	२	च. २५ १३५
त्रैमातरा ५	०	०	१।२।३।४।६।१३।१४।१५।१६ १७।१८।१९।२१।२२।२३।२५	५।७ ११।१२ २०।२४	०	८।९ १० २६	५ × १६ = ८० ६ × ६ = ३६ ८ × ४ = ३२
योग	०	०	१६	६	०	४	च. २६ १४८

1	१४	२१	१।३।५।७।९।११।१३।१६।१७ १८।१९।२०।२१।२२।२४।२५ २६।२७।२८	२।४।६ ८।१० १२।२९	१५	३०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × १९ = ९५ ६ × ७ = ४२ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योगः	१	१	१९	७	१	१	व. ३० १५९
प्रभाप्तु ७	१०	६ ८ २१	२।३।५।७।९।११।१२।१४।१५ १७।१८।२४।२६	२।४ १३।१६ २५।२७	१९ २० २१ २२	०	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × १३ = ६५ ६ × ६ = ३६ ७ × ४ = २८
योगः	१	३	१३	६	४	०	व. २७ १४४
इदमुत्र ८	०	०	१।६।७।१०।१८।२०।२२।२३ २४।२०	२।५।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७ १९।२१	३।४ ८।२६	०	५ × १० = ५० ६ × ११ = ६६ ७ × ४ = २८ ८ × १ = ८
योगः	०	०	१०	११	४	१	व. २६ क १५२

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. स.
१	X	X	X	५	२१	५	३	X	X	३४	१७६
२	X	X	१	१	१७	४	३	X	X	३६	१३७
३	X	X	१	४	२२	X	३	१	X	३१	१५८
४	X	X	X	२	१७	२	२	२	X	२५	१३५
५	X	X	X	X	१६	६	X	४	X	२६	१४८
६	X	X	१	१	१९	७	१	१	X	३०	१५९
७	X	X	१	३	१३	६	४	X	X	२७	१४४
८	X	X	X	X	१०	११	४	१	X	२६	१५२
वर्ग	X	X	४	१६	१३५	४१	२०	९	X	२३५	१२०९
ऋ	X	X	१२	६४	६७५	२४६	१४०	७२	X	१२०९	

४ ऋग्वेद–चतुर्थाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा–मंकसूचिस्तथा वर्ग ऋक्संख्याच

अध्यायः	तृच वर्गाः	चतुऋर्च	पञ्चर्च वर्गाः	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या	
त्वामग्ने १	३१	१२।१३ १४।१५ १८।२०	७।८।९।१०।११।१७।१९।२३ २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०	३।४ ५।६ २१।२२ ३२।३३	१ २	०	३ × १ = ३ ४ × ६ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ७ × २ = १४	या अध्यायात दोन ऋचेचा १६ वा वर्ग आहे.
योगः	१	६	१५	८	२	०	व. ३३ १६६	
मद्दिनहि २	६	४ १२	१।२।३।५।८।९।१०।११।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२१ २३।२४।२५।२६	७ २७	२२	१९ २८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × २ = १२ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६	
योगः	१	२	२०	२	१	२	व. २८ १४६	

प्रयुजतो ३	२२	२० २९ ३१	२।३।४।५।६।७।८।९।११।१२ १४।१५।१६।१७।१८।१९।२१ २६।२७।२८।३०	१३	१ १०	२३ २४ २५	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २१ = १०५ ६ × १ = ६ ७ × २ = १४ ८ × ३ = २४
				१	२	३	य. ३१ १६४
योगः	१	३	२१	३।४ ३३ ३२	१ २	३६	३ × ४ = १२ ४ × ६ = २४ ५ × १९ = ९५ ६ × ४ = २४ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८
ग्रातस्यगोपा ४	९।२९ ३१ १०	७।८ १६ २६ ३४ मं. १९	५।६।११।१२।१३।१४।१५ १७।१८।२०।२१।२२।२४।२५ २७।२८।३०।३३।३५				
				४	२	१	य. ३६ क. १७७
योगः	४	६	१९	२।१३ १४ १५ १६	१ २	०	३ × ३ = ९ ४ × १ = ४ ५ × १५ = ७५ ६ × ५ = ३० ७ × ६ = ४२
त्वाहिलेत ५	४ ६ ३०	२०	१।३।५।१७।१८।१९।२१।२२ २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९				
				५	६	०	य. ३० १६०
:	३	१	१५				

[illegible]ला १	२२ २४	२०	१।२।३।४।५।६।७।९।११।१२ १५।१६।१७।१८।१९।२१।२३	१४	१२	८ १० २५	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १७ = ८५ ६ × १ = ६ ७ × १ = ७ ८ × ३ = २४
योग	२	१	१७	१	१	३	प. २५ १३२
[illegible] ७	०	१४ १५ २० २१	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ १२।१३।१६।१७।१८।१९।२१ २२।२३।२४।२५।२७।२८।३० ३१।३२।३३।३४	३५ १	०	२६	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ६ × २ = १२ ८ × १ = ८
योग	०	४	२८	२	०	१	व ३५ १७६
[illegible] ८	०	२८ २२	१।२।५।६।७।८।९।१०।११ १२।१४।१५।१६।१८।१९।२० २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१	३।४ १३।२१ २३।२३	१६	०	४ × २ = ८ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७
योग	०	२	२३	६	१	०	प. ३२ १६६

अ॰नाम	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. सं.	अतिरि॰ द्वि॰
१	X	१	१	६	१५	८	२	X	X	३३	१६६	२
२	X	X	१	२	२०	२	१	२	X	२८	१४६	
३	X	X	१	३	२१	१	२	३	X	३१	१६४	
४	X	X	४	६	१९	४	२	१	X	३६	१७७	
५	X	X	३	१	१५	५	६	X	X	३०	१६०	
६	X	X	२	१	१७	१	१	३	X	२१	१३०	
७	X	X	X	४	२८	२	X	१	X	३५	१७	
८	X	X	X	२	२३	६	१	X	X	३२	१६६	
वर्ग	X	१	१२	२५	१५८	२९	१५	१०	X	२५०	१२८७ २	
सू	X	२	३६	१००	७९०	१७४	१०५	८०	X	१२८७	१२८९	

५ ऋग्वेद-पंचमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणा-मंकसूचिस्तथा वर्ग सूक्तसंख्याच

अध्याय	तृच वर्गा	चतुःऋच	पञ्चर्च वर्गा	षडृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् सूक्त वर्ग सूक्त संख्या
स्तुनता १	१७	१८ २७ म.	१।३।७।९।११।१६।१९।२० २१।२३।२४।२५।२६।२७	२।४ ५।६ ८।१० १२।१४ १५	०	१३	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १४ = ७० ६ × ९ = ५४ ८ × १ = ८
योग	१	२	१४	९	०	१	व २१ १४३
उत्तर २	१५ १६ १७	८ २३	१।३।४।५।६।७।१३।१४।१८ १९।२०।२४।२५।२६।२७।२८ २९	२।१२ २१ २२ ३०	९ १० ११	०	३ × ३ = ९ ४ × २ = ८ ५ × १७ = ८५ ६ × ५ = ३० ७ × ३ = २१
योग	३	२	१७	५	३	०	व ३० १५३

उगो ३	०	६ २४	११।२।३।४।५।१०।११।१२।१३ १४।१७।१८।१९।२०।२२।२३ २५।२६।२७।२८।२९।३०	७।८ ९।१५ १६	२१	०	४ × २ = ८ ५ × २२ = ११० ६ × ५ = ३० ७ × १ = ७
योगः	०	२	२२	५	१	०	व. ३० १५५
पत्रस ४	४ १८ १९ २० २१	२।१२ १३।१४ १५।१६ १७	१।३।१०।११।२३।२४।२५ २६	९।२८ २९ ३०	६ ७ ८ २७	५ २२	३ × ५ = १५ ४ × ७ = २८ ५ × ८ = ४० ६ × ४ = २४ ७ × ४ = २८ ८ × २ = १६
योगः	५	७	८	४	४	२	व. ३० १५१
यद्दष ५	२७	११ १५	६।७।८।९।१०।१२।१३।१४ १९।२०।२५।२६	१।२ ४।५ १८।२१ २४	३ १७ २३	१६ २२	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × १२ = ६० ६ × ७ = ४२ ७ × ३ = २१ ८ × २ = १६
योगः	१	२	१२	७	३	२	व. २७ १५०

ायु ६	१६	०	२।३।४।५।६।७।११।१४।१५ २१।२२	१।१७ १८ १९ २०	९।१० १२ १३ २३ २४ २५	८	३ × १ = ३ ५ × ११ = ५५ ६ × ५ = ३० ७ × ७ = ४९ ८ × १ = ८
योगः	१	०	११	५	७	१	ध. २५ १४५
तिसे ७	२	१६ २१	३।४।५।६।७।८।९।१०।११ म. १२।१३।१४।१५।१७।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२	१ ३३	२४	०	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २७ = १३५ ६ × २ = १२ ७ × १ = ७
योगः	१	२	२७	२	१	०	ध. ३३ १६५
दूरा ८	२९	८	१।२।३।४।५।६।७।९।१०।११ १२।१३।१४।१५।१६।१८।१९ २०।२१।२२।२३।२५।२६।२७ २८।३०।३१।३२।३५।३६	२४ ३३ ३४	०	१७	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × ३० = १५० ६ × ३ = १८ ८ × १ = ८
योग	१	१	३०	३	०	१	ध ३६ १८३

अध्याय	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. स.		अनित्य द्वि.
१	X	X	१	२	१४	९	X	१	X	२७	१४३		३
२	X	X	३	२	१७	५	३	X	X	३०	१५३	+	१०
३	X	X	X	२	२२	५	१	X	X	३०	१५५	+	,, ५
४	X	X	५	७	८	४	४	२	X	३०	१५१	+	१८
५	X	X	१	२	१२	७	३०	२	X	२७	१५०		
६	X	X	१	X	११	५	७	१	X	२५	१४५		
७	X	X	१	२	२७	२	१	X	X	३३	१६५		
८	X	X	१	१	३०	३	X	१	X	३६	१८३		
वर्ग	X	X	१३	१८	१४१	४०	११	७	X	२३८	१२४५+१८ =१२६३		
ऋ ध	X	X	३९	७२	७०५	२४०	१३३	५६	X	१२४५			

६ ऋग्वेद-षष्ठाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा वर्गक्रमसंख्याच

अध्याय	तृच वर्गा	चतुः ऋचा	पञ्चर्च वर्गा	षळृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् अङ्क वर्ग अङ्क सख्या	
यद्द १	१३ १९	०	१|२|३|४|५|७|८|९|१०|११ १२|१४|१५|१६|१७|१८|२२ २३|२४|२५|२६|२७|२९|३० ३१|३२|३३|३४|३६|३७|३८ ३९	२० २१ ४०	२८ ३५	६	३ × २ = ६ ५ × ३२ = १६० ६ × ३ = १८ ७ × २ = १४ ८ × १ = ८	
योगः	२	०	३२	३	२	१	व ४० २०६	
ययमुस्त्रा २	४ ८	२५ २७	१|२|३|५|६|७|९|१०|११ १२|१३|१४|१५|१६|१७|१८ १९|२०|२१|२२|२३|२४ २६|२७|२८|२९|३०|३१ ३२|३५|३६|३८|३९	३३ ३४	०	४०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × ३३ = १६५ ६ × २ = १२ ८ × १ = ८	
योग	२	२	३३	२	०	१	व. ४० १९९	+५ अनिय त्रिपदा

प्रा…	३५	१०	[illegible]	१४।१५ १।१७ २०।२४ २५।२८	१८ २९ ४९		१३	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × ३४ = १७० ६ × ८ = ४८ ७ × ३ = २१ ८ × १ = ८
			३६	८	३	१	३४१	२५८
पा…	१ १० २९ ३१ ४१	२ ७२।७३ ७४ ७० ७८ ३०	[illegible]	४०।४१ ४२।४३ ४४।४५ ४५।४७ ५४	०		६	३ × ४ = १२ ४ × ६ = २४ ५ × ३४ = १७० ६ × ९ = ५४ ८ × १ = ८
			३४	९	०	१	२. ५४	२६८
यो…	८ १०	६ ४ ३४ ३८	[illegible]	७७ २८ ३० २१	०		७ २०	३ × १ = ३ ४ × ३ = १२ ५ × २८ = १४० ६ × ४ = २४ ८ × २ = १६
	१	३	२८	४	०	४	२. ३८	१९५

या अभ्या- यात ' वाल विलय, ११ सूक्त १८ वर्ग आहेत अष्ट वर्ग १४ ते ३१ प. ८० वाल- खिल्यरहित सूक्तसंख्या १८८

न	०	२।४ ६।८ २७ ३१	१।३।५।७।९।१५।१६।१७।१८ २१।२२।२३।२४।२५।२६।३० ३२।३३।३४।३६।३७।३८	१०।११ १३ १९।२८ २९।३५	१२ १४ २०	०	४ × ६ = २४ ५ × २२ = ११० ६ × ७ = ४२ ७ × ३ = २१
योग:	०	६	२२	७	३	०	ग. ३८ १९७
इद्राप ग्राम ७	०	१५।२७ २९।३१ ३३।३५ ३७।३९	६।७।९।१०।११।१३।१४।१६ १७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ २४।२६।२८।३०।३२।३४।३६ ३८	१।२ ४।५ ८ २५	१२	३	४ × ८ = ३२ ५ × २३ = ११५ ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८
योग:	०	८	२३	६	१	१	ग ३९ १९८
धोम पुगाोह ८	४	२	१।३	१५।१६ १७।१८ १९।२० २१।२२ २३।२४ २५।२६ २७।२८ २९।३० ३१।३२ ३३	८ ९ १० ११ १२ १३ १४	५ ६ ७	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × २ = १० ६ × १९ = ११४ ७ × ७ = ४९ ८ × ३ = २४

अध्यायः	१ अ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. प.
१	X	X	२	X	३२	३	२	१	X	४०	२०६
२	X	X	२	२	३३	२	X	१	X	४०	१९९ +
३	X	X	१	२	३४	८	३	१	X	४१	२५८
४	X	X	४	६	३४	०	X	१	X	५४	२६८
५	X	X	१	३	२८	४	X	२	X	३८	१९५
६	X	X	X	६	२२	७	३	X	X	३८	१९७
७	X	X	X	८	२३	६	१	१	X	३१	१९८
८	X	X	१	१	२	१९	७	३	X	३३	२०४
वर्ग	X	X	११	२८	२०८	५८	१६	१०	X	३३१	१२७५+५ =१७३०
ग. पं.	X	X	३३	११२	१०४०	३४८	११२	८०	X	१७२५	

अनित्य द्वि. ५

७ ऋग्वेद-सप्तमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामङ्कावलिस्तथा ऋग्वर्गसंख्या च

अध्या॰	द्वृ॰ वर्गा	तृ॰ व॰	पञ्चर्च वर्गा	षडृच	सप्तर्च	अष्टर्च	सकलनम् ऋक् वर्ग ऋक् संख्या
प्रथमो १	०	१०।११ १२।१३ १४।१५ १६।१७	४।५।६।७।८।९।१८।१९।२० २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ २८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ ३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१	१ २ ३	०	०	४ × ८ = ३२ ५ × ३० = १५० ६ × ३ = १८
योग॰	०	८	३०	३	०	०	व॰ ४१ २०
द्वितीयो २	०	२५।२८ ३०।३२	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१० ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ १९।२०।२१।२२।२३।२४।२६ २७।२९।३१।३३	०	१८	०	४ × ४ = १६ ५ × २८ = १४० ७ × १ = ७
योगः	०	४	२८	०	१	०	व॰ ३३ १६३

३ धर्ता	२१	२३	१।२।३।४।५।६।७।८।९।१२ १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२२	१० ११ २६	०	०	३ × १ = ३ ४ × १ = ४ ५ × १९ = ९५ ६ × ३ = १८ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८	
योग	१	१	१९	३	०	०	ग. २६ १३५	
४ असर्ति	२६ २२	१० २८	३।४।५।६।७।८।९।११।१२ १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ २०।२१।२५।२७	१२ २३ २४	०	०	३ × २ = ६ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × ४ = २४	
योग	२	२	२०	४	१	१	ग. २८ १३८	
पुरोचिती	५ २४	११ २० २८	१।२।४।९।१०।१२।१३।१४ १५।१७।१८।२०।२६	३।६।७।८ १६।१९ २१।२२ २३।२७	२९ ३० ३१ ३२ ३३	०	३ × २ = ६ ४ × ३ = १२ ५ × १३ = ६५ ६ × १० = ६० ७ × ५ = ३५	आलस्य द्वि. ११
योग.	२	३	१३	१०	५	०	घ. ३३ १७८	

६ अगस	०	४।८ १०।१२ १९।२२ २५।२८	३।५।७।९।११।१३।१४।१५ १७।१८।२०।२१ २३।२४ २६।२७	१६	१ २	०	४ × ८ = ३२ ५ × १६ = ८० ६ × १ = ६ ७ × २ = १४ ९ × १ = ९	
योग	०	८	१६	१	२	०	प २८	१४१
७ निर्र	५ २३	३।१४ १९।३०	४। ।७।८।११।१३।१५।१६ १७।१८।२२।२४।२५।२६।२७ २९	२।१० १२ २० २१ २८	९	१	३ × २ = ६ ४ × ४ = १६ ५ × १६ = ८० ६ × ६ = ३६ ७ × १ = ७ ८ × १ = ८	
योग	२	४	१६	६	१	१	प ३०	१५३
८ प्रमा	२१	२।५ ८।११ १७।२०	१।३।४।७।९। ।१०।१२।१५ १६।१८।१९।।२।२४।२६	१२।१३ २३।२५ २७।२८ २९	०	०	३ × १ = ३ ४ × ६ २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ७ = ४२	
योग	१	६	१	७	०	०	प २९	१४४

अध्याय.	१ ऋ	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	ऋ. स.
१	X	X	X	८	३०	३	X	X	X	४१	२००
२	X	X	X	४	२८	X	१	X	X	३३	१६३
३	X	X	१	१	११	३	१	१	X	२६	१३५
४	X	X	२	२	२०	४	X	X	X	२८	१३८
५	X	X	२	३	१३	१०	५	X	X	३३	१७८
६	X	X	X	८	१६	१	२	X	१	२८	१४१
७	X	X	२	४	१६	६	१	१		३०	१५३
८	X	X	१	६	१५	७	X	X	X	२९	१४४
वर्ग	X	X	८	३६	१०७	३४	१०	२	१	२४८	१२५२+११ =१२६३
ऋ. स.	X	X	२४	१४४	७८५	२०४	७०	१६	९	१२५२	

+ अनित्य द्वि. ११

८ ऋग्वेद–अष्टमाष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गाणामंकसूचिस्तथा वर्गऋक्संख्या च

अध्याय	तृ. वर्गा	च. ऋ व.	पञ्चर्च वर्गा	षळृच व	सप्तर्च व.	अष्टर्च व.	एकत्रनम् ऋक् वर्ग ऋक् सख्या
१ प्रद्योता	४ १७	११	२।२।३।५।७।१०।१३।१६।२२ २३।२६।२७।२८।२९	६।१२ १४।१५ १९।२० २१।२४ २५।८	९ १८ ३०	०	३ × २ = ६ ४ × १ = ४ ५ × १४ = ७० ६ × १० = ६० ७ × ३ = २१
योग	२	१	१४	१०	३	०	व ३० १६१
२ ययज्ञन	०	०	१।३।४।६।७।९।१०।११।१२ १३।१४।२१।२	२।१५।१६ १७।१८ १९।२० २२।२४	५ ८	०	५ × १३ = ६५ ६ × ९ = ५४ ७ × २ = १४
योग	०	०	१३	९	२	०	व २४ १३३

६ उभा	०	१९ २१ २३ २५	१।३।५।८।१०।११।१२।१३ १४।१५।१६।१७।१८।२०।२२ २४	२।४ ३।९ २६	७ २७	०	४ × ४ = १६ ५ × १६ = ८० ६ × ५ = ३० ७ × २ = १४	
योग	०	४	१५	५	२	०	व. २७ १४०	
७ तदिरास	६ ८ १२	४ १० १६	१।२।४।५।७।९।११।११	१६।२७ २८।२९	१७।१८ १९।२० २१।२२ २३।२४ २५	१३ १४ ३०	३ × ३ = ९ ४ × ३ = १२ ५ × ८ = ४० ६ × ४ = २४ ७ × ९ = ६३ ८ × ३ = २४	
योग	३	३	८	४	९	३	T. ३० १७२	
८ ध्यनि	३५।३६ ३७।३८ ३९।४० ४१।४२ ४३।४४ ४६।४७ ४८।१९	२५।२६ २७।२८ २९।३३ ३४।४९	५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ १४।१६।१८।१९।२२।२३ २४।३२।४५	१।२।४।४ १७।२० २१।३१	०	०	३ × १४ = ४२ ४ × ८ = ३२ ५ × १८ = ९० ६ × ८ = ४८ २ × १ = २	या अध्या यात शेन शून्यचा ३० या वग आहे आरिल्यादि
योग	१४	८	११	८	०	०	व ४९ २१४	४

अध्यायः	१ श्लो	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	श्लो. सं
१	X	X	२	१	१४	१०	३	X	X	३०	१६१
२	X	X	X	X	१३	१	२	X	X	२४	१३३
३	X	X	३	२	१४	२	७	X	X	२८	१४८
४	X	X	X	२	२६	१	X	२	X	३१	१६०
५	X	X	२	X	१०	१३	१	१	X	२७	१४९
६	X	X	X	४	१६	५	२	X	X	२७	१४०
७	X	X	३	३	८	४	१	३	X	३०	१७२
८	X	१	१४	८	१८	८	८	X	X	४१	२१४
वर्ग	X	१	२४	२०	१११	५२	२४	६	X	२४६	१२७७ + ४
श्लो सं	X	२	७२	८०	५१५	३१२	१६८	४८	X	१२७७	= १२८१

अनित्य द्वि. ४ (३८)

प्रथम भाग–द्वितीय परिशिष्टं

संपूर्ण ऋग्वेद संहितायां अष्टकानुक्रमेण एकर्चादिवर्गाणां योग सूचक–कोष्टकं

अष्टक	१ एकर्च व.	२ द्व्यर्च व.	३ तृच व.	४ चतु-ऋच व.	५ पञ्चर्च व.	६ षळृच व.	७ सप्तर्च व.	८ अष्टर्च व.	९ नवर्च व.	वर्ग योगः	मंत्र सं.	नैमित्तिक किंवा अनित्याद्विपदा
प्रथमे	१	×	१२	२२	१७८	४३	५	४	×	२६५	१३७०	३० सूक्त
द्वितीये	×	×	१७	१५	१२४	४६	१२	७	×	२२१	११४७	×
तृतीये	×	×	४	१६	१३५	४१	२०	९	×	२२५	१२०९	×
चतुर्थे	×	१	१३	२५	१५८	२९	१५	१०	×	२५०	१२८९	२
पञ्चमे	×	×	१३	१८	१४१	४०	१९	७	×	२३८	१२६३	१८
षष्ठे	×	×	११	२८	२०८	५८	१६	१०	×	३३१	१७३०	५
सप्तमे	×	×	८	३६	१५७	३४	१०	२	१	२४८	१२६३	११
अष्टमे	×	१	२४	२०	१११	५२	२४	६	×	२४६	१२८१	४
सं. योगः	१	२	१०१	१८०	१२२०	३४३	१२१	५५	१	२०२४	१०५५२	७०
वालखिल्य	×	×	–२	–६	–१०	×	×	×	×	१८	८०	
रहित वर्ग सं.	१	२	९९	१७४	१२१०	३४३	१२१	५५	१	२००६	१०४७२	
संस्कृत सूक्त वर्गाः	×	×	+१	+२	+१	×	×	×	×	४	९४	त्रीण्यर्धर्चः
संपूर्ण पारायण संख्या	१	२	१००	१७६	१२११	३४३	१२१	५५	१	२०१०	मद. १५	पारायणासाठी
सरहू	१	२	३००	७०४	६०५५	२०५८	८४७	४४०	९	१०४१५	१०५८१	संख्या सांगितली आहे.

(६) (२)

(१) टीप — वालखिल्य सूक्तरहित, सहान सूक्ताचे वर्ग धरून [illegible] एकपाद आम्ही प्रत्यक्ष ऋक्सं-
[illegible] १०२४ वर्गसंख्या, ऋक्संख्या १०५८० [illegible]
हितेवरून मोजलेली आहे व ती अगदी बरोबर आहे पण चरणव्यूह भाष्या-
(तील कारिके प्रमाणे [illegible] वर्ग संख्या जमत नाही म्हणजे
[illegible] असे लग येतात. अभ्यासु वैदिकांनी शोधून पहावे
— अनुक्रम [illegible]

(२) श्री. भट्टाचार्य श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांच्या मुद्रित
ऋग्वेदसंहितेच्या द्वितीय आवृत्तीत [illegible] ऋग्वेदस्य वर्गा असा
मथाळा देऊन ज्या एकर्चादि वर्ग संख्येच्या कारिका दिल्या आहेत

त्या अशा — एकर्चं [illegible] द्विवर्गो त्र्यृचा [illegible]
[illegible] चतुर्ऋचा [illegible] धार शतानि तथा।
[illegible] त्रीणि शतानि षट्‌काना चत्वारिंशत् (६)
पंचर्चानां सहस्रं तु [illegible] ॥१॥
पञ्च वर्गा। शतमूनानि [illegible] ॥११॥

टीप — उपर्युक्त कारिकेनुसार एकर्चादि वर्गसंख्या मुळीच जमत
नाही

अथ ऋग्वेदीयः सांख्यायन संहिता क्रमः

अग्निमीळे ऋ १। १। १—पुरस्तात् (८। ४८। १५)

अभिप्रवः (ऋ ८। ४२। १—नआयुः (८। ५१। ७)

अग्नआयाह्य (८। ६०। १)—सुसमिधःसंसति (१०। १९१। ४)

संज्ञान सूक्त ऋ १५ संज्ञान मुशना०

इति सांख्यायन संहिता

(१) सांख्यायनीये ऋग्वेदे वालखिल्य सूक्तानि संहितान्तर्गतान्येव सन्ति। अतोऽत्र 'अथवालखिल्य' इतिनालखिल्यैः इत्यारंभा तत्सूचकं न विद्यते॥

(२) 'संज्ञान मुशना' इति शाकलक ऋग्वेदस्य परिशिष्ट वर्तते तत्तु सांख्यायनीय संहिताया अन्त एव संहिताङ्ग भूत वर्तते। तस्य चत्वारो वर्गास्ते इतः पूर्वं क्रमे अग्रिमपत्रे दर्शिताः॥

१२ संज्ञानसूक्तम्

सज्ञान' मुशना'वदत् सज्ञान वरुणो वदत् । सज्ञान मिंद्रश्चाग्निश्च सज्ञान
सवितावदत् ॥ १ ॥ सज्ञानंन स्वेभ्यं सज्ञान मरणेभ्य । सज्ञानं
मश्विनां युवमिहा स्मासु नियच्छताम् ॥ २ ॥ यत्कक्षीवां सवनंन पुत्रो
अंगिरसा भवेत् । तेन नोद्य विश्वे'देवा सप्रिया समजीजनन् ॥ ३ ॥ सवो
मनांसि ज नता समाकूंति मंनामसि । असौ यो विमना जनस्त समावर्त
यामासि ॥ ४ ॥ व. १

तच्छंयोरावृणीमहे' ० ॥ ५ ॥ नैहृस्त्य सेनादरंण परिवर्त्मेतु
यदवि ॥ तेन' मित्राणा त्राहुन् हविषा' शोषयामसि ॥ ५ ॥ परिवर्त्मा
न्येषामिंद्र पूष च सर्तन् ॥ तेषा वो अग्नि दग्धाना मग्निमूहाना
मिंद्रो' हन्तु वर' वर ॥ ६ ॥ ऐषू' नह्य वृषाजिन हरिणस्य धिय' यथा
परा' अमित्रा' ऐषत्ववांची' गौरुपाजंत् ॥ ७ ॥ व २ प्राध्वराणां पते
वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्य गायत्र मृच्यते ॥ ८ ॥ गो'कामो
अन्नकाम प्रजाकाम उत कश्यप । भूतभविष्यत्प्रस्तौ'ति सद्ब्रह्मैकमक्षर बहु
ब्रह्मैकमक्षरं ॥ ९ ॥ यदक्षर' भूतकृत विश्वे'देवा उपास'ते ।
मह' ऋषिमस्य' गोप्तार जमद'ग्नि मकु'र्वतम् ॥ १० ॥ जमदग्निरा
प्यायत छदो'भिश्चतुरक्षरै । राजा सो'मस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावताम्

॥ ११ ॥ शिवानः प्रदिशोदिशः सत्यानः प्रदिशोदिशः ॥ १२ ॥ व ३ अजो
यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोगुहा ॥ यदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यंब्र-
ह्मचराचरं ध्रुवं ब्रह्मचराचरम् ॥१३॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य
त्र्यायुष मगस्त्यस्यत्र्यायुषं ॥ यद्देवाना त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुष
सर्वमस्तुशतायुषं॥ ॥ १४ ॥ शतायुष तच्छंयोरावृणीमहे गातुंय
ज्ञाय गातुं यज्ञप तये दैवी स्वस्ति रस्तुनः स्वास्तिर्मानुषेभ्यः। ऊर्ध्वंजि
गातुभेज शंनो अस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १५ ॥ व. ४.

पाठभेदः—वर्ग १ ऋक २ न :, स्वेभ्यः नस्वभ्यः नः स्वेभ्यः, । (१) वर्ग १ ऋ ३ ० वासवननो, वान्सवननो । सामवेत् ० सामवेत्-समर्वांवरन् (२) वर्ग १ ऋ ४ नमामसि ४

(ऋग्वेद गायत्र्यादि छंदसां मंत्रसंख्या)

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	२४४९
२ उष्णिक	२८	३९८
३ अनुष्टुप्	३२	८५८
४ बृहती	३६	३७१
५ पंक्ति	४०	४९८
६ त्रिष्टुप्	४४	४२५१
७ जगती	४८	१३४६
८ अतिजगती	५२	१७
९ शक्वरी	५६	११
१० अतिशक्वरी	६०	१०
११ अष्टि	६४	७
१२ अत्यष्टि	६८	८२
१३ धृति	७२	२
१४ अतिधृति	७६	१
१५ द्विपदागायत्री	१६	३
१६ ,, विराट	२०	१२१
१७ ,, त्रिष्टुप्	२२	१४
१८ ,, जगती	२४	१
१९ एकपदा विराट	२०	५
२० एकपदा त्रिष्टुप	११	१
		२६३
		१०२०९
		सर्व योगः—१०४७२

वालखिल्यादि सूक्तानां छंदसां मंत्रसंख्या

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	७
२ अनुष्टुप्	३२	२
३ बृहती	३६	५६
४ पंक्ति	४०	१
५ त्रिष्टुप्	४४	[illegible]
६ जगती	४८	७
		८०
	सर्व मंत्राणां योग—१०५५२	

द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

मूलसंहितामंत्रः— यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा न्यासन् । ते ह नाक महिमानं सचन्त यत्र पूर्वे साध्या सन्ति देवा ॥१॥

पदानि—। यज्ञेन । यज्ञ । अयजन्त । देवा । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन्॥ ते । ह । नाक । महिमानं । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्या । सन्ति । देवा ॥

क्रम:— यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्नित्यासन्॥ते ह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्तयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्या । साध्या सन्ति । सन्तिदेवा । देवा इति देवा ॥

जटा

जटालक्षणम्— क्रम + व्युत्क्रम + क्रम

उदा० १यज्ञेन यज्ञयज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञ २ यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ— यज्ञमयजन्त ३ अयजन्त देवा दवा अयजन्तायजन्तदेवा ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि ७ प्रथमान्या सन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ८ आसन्नित्यासन् ॥

९ ते ह हवे तेह १० हनाक नाक ह हनाक ११ नाक महिमानो महिमानो नाक नाक महिमानं १२ महिमान सचन्त सचन्त महिमानो महिमानं सचन्त । १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र । १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे १५ पूर्वे साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या १६ साध्या सन्ति सन्ति साध्या साध्या सन्ति १७ सन्ति देवा देवा सन्ति सन्ति देवा १८ देवाइति देवा ॥

माला:—

मालालक्षणम् — आदिपदस्यक्रम अनतर अन्तपदस्य विपर्यास

मंत्रस्य पूर्वार्धः

१ यज्ञेन यज्ञ	२ आसन् प्रथमानि
३ *यज्ञमयजन्त*	४ *प्रथमानि धर्माणि*
५ अयजन्तदेवा	६ धर्माणि तानि
७ देवास्तानि	८ तानि देवा
९ तानि धर्माणि	१० देवाअयजन्त
११ *धर्माणि प्रथमानि*	१२ *अयजन्तयज्ञ*

टीप — श्री सातवळेकर याच्या ऋग्वेदसंहितेत जी विकृतीची उदाहरणे दिली आहेत त्यात माला या विकृतीचे दोन प्रकार स्वतत्र मानलेले आहेत, पण जटावल्लिप्रथात क्रममाला व पुष्पमाला एकच म्हणून सांगितली आहे तसेच उदाहरणात विपर्यासाचे वेळी वेष्टन म्हणू नये असा स्पष्ट निषेध आहे व त्यांनी दिलेल्या उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळी वेष्टन केले आहे तरी विद्वद्वर्य वैदिकानीं शोध करावा व प्रमाण द्यावे

—: मंत्रोदाहरणम् :—

१३ प्रथमान्यासन् १४ आसन्नित्यासन्

१५ यज्ञं यज्ञेन

मंत्रस्योत्तरार्धः

१ तेह २ देवाः सन्ति

३ इनाक ४ सन्ति साध्याः

५ नाकं महिमानः ६ साध्याः पूर्वे

७ महिमानः सचन्त ८ पूर्वेयत्र

९ सचन्तयत्र १० यत्रसचन्त

११ यत्रपूर्वे १२ सचन्तम हिमानः

१३ पूर्वे साध्याः १४ महिमानोनाकं

१५ साध्याः सन्ति १६ नाकं ह

१७ सन्ति देवाः १८ देवाइति देवाः

१९ इते

शिखा

शिखालक्षणम् — जटा + पूर्वचे पद

१ यज्ञेन यज्ञं यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त २ यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञं यज्ञमयजन्तदेवाः। ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्त देवा स्तानि ४ देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि ६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमान्यासन् ७ प्रथमान्यासन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन्।

८ आसन्नित्यासन्

२ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिपुमंत्रोदाहरणम्)

९ ते हं इते तेह नाक १० इनाक नाक इहनाक महिमानं ११ नाकं महिमानो महिमानो नाकं नाकं महिमानं सचन्त १२ महिमानं सचन्त सचन्त महिमानो महिमानं सचन्त यत्र १३ सचन्त यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र पूर्वे १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे साध्या १५ पूर्वे साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या सन्ति १६ साध्या सन्ति सन्ति साध्याः साध्या सन्ति देवा १७ सन्ति देवा देवा सन्ति सन्ति देवा १८ देवा इति देवा

लेखा

लेखालक्षणम्— क्रमाने दोन, तीन, चार, पाच पदाचा क्रम व वेग वेगळा क्रमविपर्यास व पुन क्रम

उदा०—यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त देवा । देवा अयजन्तयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवा । अयजन्त देवास्तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवाश्चयजन्त । अयजन्त देवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि । देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । आसन् प्रथमानि धर्माणि तानि देवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि , धर्माणि प्रथमानि। प्रथमान्यासन्।।

सेत्रव्या चार पदांचा क्रम, विपर्यास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्धरी समाप्त करावयाची. पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः। देवाः सन्ति साध्याः पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः सन्ति। सन्ति देवाः॥ देवा इति देवाः।

टीपः— एखाद्या अर्धर्चांत लेखा पूर्ण होऊन काही पदें शिल्लक उरतात म्हणून लेखाविकृतीच्या विवरणात ही अध्यायावर समाप्त करावी असा उल्लेख केला आहे.

३ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

एका ऋचेंत एक लेखा संपूर्ण होऊन पदें मुळींच शिल्लक राहत नाहींत असें उदाहरणः— मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ १ ॥ पदानि- मधु। नक्तं। उत। उषसः। मधुऽमत्। पार्थिवं। रजः। मधु। द्यौः। अस्तु। नः। पिता ॥ लेखा विकृतिः-मधुनक्तं। नक्तमधु। मधुनक्तं। नक्तमुतोषसः। उषसं उत-नक्तं। नक्तमुत। उतोषसः। उषसो मधुमत् पार्थिवं रजः। रजः पार्थिवं मधु मदुषसः। उषसो मधुमत्। मधु मत्पार्थिवं। मधुमादिति मधुऽमत् ॥ पार्थिवं रजः रजइति रजः। मधु द्यौरस्तुन.पिता। पितानोऽस्तुद्यौर्मधु ॥ मधुद्यौ.। द्यौरस्तु। अस्तुनः। नः पिता। पितेति पिता ॥ ×××

ध्वजः— १ यज्ञेन यज्ञं। २ देवा इति देवाः। ३ यज्ञमयजन्त। ४ सन्ति देवाः। ५ अयजन्त देवाः। साध्याः सन्ति। ६ देवा स्तानि। ७ पूर्वे साध्याः। ८ तानि धर्माणि। ९ यत्र पूर्वे। १० धर्माणि प्रथमानि ११ सचन्त यत्र। १२ प्रथमान्यासन् १३ महिमानः सचन्त। १४ आसन् नित्यासन्। १५ नाकं महिमानं. १६ ते हं। १७ हनाकं। १८ हनाकं। १९ ते हं। २० नाकं महिमानं.। २१ आसन् नित्यासन् २२

महिमानं सचन्त । २३ प्रथमान्यासन् । २४ सचन्त यत्र । २५ धर्माणि प्रथमानि २६ यत्र पूर्वे २७ तानिधर्माणि २८ पूर्वे साध्या २९ देवा स्तानि ३० साध्या सन्ति ३१ अयजन्त देवा ३२ सन्ति देवा यज्ञेन यज्ञ ॥ इतिध्वजविकृति ॥

६ दण्डः— यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्त देवा । देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा देवास्तानि तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञम । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमजयन्त । अयजयन्तदेवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवा अयज तयज्ञ यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त अयजन्तदेवा । देवास्तानि तानिधर्माणि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानिधर्माणि तानि देवा अयजन्तयज्ञ यज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्प्रथमानिधर्माणितानि देवाअयजन्त यज्ञयज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् आसनिन्यासन् ॥ ते ह । हते । तेह । हनाक । नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमान । महिमानं सचन्त । सचन्त महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र सचन्त महिमानो नाक हते । तेह । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो

—: मंत्रोदाहरणम् :—

नाकं हते। तेह। हनाकं। नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र। यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो नाकं हते। तेह। हनाकं। नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र। यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः। साध्याः सन्ति। सन्ति साध्याः पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो नाकं हते। तेह। हनाकं। नाकं महिमानः। महिमानः सचन्त। सचन्त यत्र। यत्र पूर्वे। पूर्वे साध्याः।

४. द्वितीयभागेपरिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा सन्ति साध्या पूर्वेयत्र सचन्त महिमानो नाकं हते । तेहं । हनाकं । नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्या । साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा इति देवा ॥ इति दण्ड क्रम विकृति ॥ ×××

७. रथः[1]—पादश । यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ । तानि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि धर्माणि । यज्ञमयजन्त । अय न्तयज्ञयज्ञेन । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमजयन्त । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा निधर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि अयजन्तदेवा । देवा अयन्न्तयज्ञयज्ञनं । यज्ञेनयज्ञ । यज्ञमयजन्त । अयज तदेवा । प्रथमान्यासन् । आसप्रथमानि धर्माणि तानि । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा न्यासन् । आसनित्यासन् ॥

तेहं । हते । तेहं । यत्र पूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । हनाकं । नाकं हते । तेहं । हनाकं । पूर्वे साध्या । साध्या पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्या ।

---

१ अर्धर्चात किंवा ऋचेत सारखीं म्हणने समान पदें असल्या शिवाय (पादश किंवा अर्धचश) ही विकृतिहि संभवत नाहीं

—: मन्त्रोदाहरणम् :—

नाकं महिमानं । महिमानोनाकं इते । तेह । इनाकं । नाकं महिमानः । साध्या.सन्ति । सति साध्याः पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्याः सन्ति । महिमानः सचन्त । सचन्त महिमानो नाकं इतो ते ह । इनाकं । नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सन्ति देवाः । देवाः सति साध्याः पूर्वेयत्र । यत्र पूर्वे । पूर्वे साध्याः । साध्या.सन्ति । सन्ति देवा. । देवा इति देवाः ॥

८. प्राचीनघनोदाहरणम् । आसन्नित्यासन् । यज्ञेनयज्ञ । प्रथमान्यासन् । यज्ञमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि । अयजन्तदेवाः । तानि धर्माणि । देवास्तानि । देवास्तानि । तानिधर्माणि । अयजन्त देवाः । धर्माणि प्रथमानि । यज्ञमयजन्त । प्रथमान्यासन् । यज्ञेन यज्ञ ॥

(हा घन साप्रत वैदिकाच्या म्हणण्यात नसून लुप्त झाला आहे. प्रचलित घनाचे केवळ पचसधि व पचसधियुक्त घन यांनी उदाहरणे पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत. घनलक्षण (शिखा + पुढचे पद + शेवटच्या तीन पदाचा व्युत्क्रम व क्रम)

९. घनः—१. यज्ञेन यज्ञ यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्ता यजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त

२. यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्तयज्ञ यज्ञः मयजन्त देवाः

३. अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि

४. देवास्तानि तानि' देवा देवास्तानि धर्मांणि धर्मांणि तानि' देवा देवास्तानि धर्मांणि

५. तानिधर्मांणि धर्मांणितानि तानिधर्मांणिप्रथमानि' प्रथमानि धर्मांणितानि तानि धर्मांणि प्रथमानि'

६. धर्मांणिप्रथमानि' प्रथमानिधर्मांणि धर्मांणिप्रथमान्यांसन्नासन्प्रथमानि धर्मांणि धर्मांणिप्रथमान्यांसन्

७. प्रथमान्यांसन्नासन्प्रथमानि' प्रथमान्यांसन् ॥ आसन्नित्यांसन् ॥

टीप —श्री. सातवळेकर यांच्या पुस्तकात द्विचक्र, त्रिचक्र, चतुश्चक्र असे रथविकृतीचे भेद दाखवून उदाहरणें दिलीं आहेत त्यास प्रमाण काय ?

५ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

९. ते ह इते तेह नाकं नाकं इते तेहनाकं

१०. इनाकं नाकंह इनाकं महिमानो महिमानोनाकंह इनाकं महिमानः ।

११. नाकं महिमानो महिमानोनाकं नाकंमहिमानः सचन्त सचन्तमहिमानोनाकं नाकंमहिमानः सचन्त

१२. महिमानः सचन्त सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्रमत्र सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्र

१३. सचन्तयत्र यत्रसचन्त सचन्तयत्रपूर्वे पूर्वेयत्रसचन्त सचन्तयत्रपूर्वे

१४. यत्रपूर्वे पूर्वेयत्र यत्रपूर्वेसाध्याः साध्याः पूर्वेपूर्वे यत्रपूर्वेसाध्याः

१५. पूर्वेसाध्याः साध्यापूर्वे पूर्वेसाध्याः सन्ति सन्तिसाध्याः पूर्वे पूर्वेसाध्याः सन्ति

१६. साध्याः सन्ति सन्तिसाध्याः साध्याः सन्तिदेवा देवाः सन्ति साध्याः साध्याः सन्तिदेवाः

१७. सन्तिदेवा देवाः सन्ति सन्तिदेवाः ॥ देवाइतिदेवाः ॥ इति प्रचलितपनरिरातिः ॥

केवल पंचसंधिः— क्रम १·२ + उत्क्रम २·१ + व्युत्क्रम २·१ + अभिक्रम १·१ + क्रम १·२

१. यज्ञेनयज्ञ । यज्ञयज्ञ । यज्ञयज्ञेनं । यज्ञेनंयज्ञेनं । यज्ञेनयज्ञ

२. यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तयज्ञ । यज्ञ यज्ञ यज्ञमयजन्त

३. अयजन्तदेवा । देवादेवा । देवा अयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तदेवा

४. देवास्तानि । तानितानि । तानि देवा । देवादेवा । देवास्तानि

५. तानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणितानि । तानितानि । तानिधर्माणि

६. धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानिधर्माणि । धर्माणिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि

७. प्रथमान्यासन् । आसन्नासन् । आसन्प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमान्यासन्

८. आसन्नित्यासन् ॥

९. तेहं । हह । हते । तेते । तेहं ॥

१०. हनाक । नाकनाक । नाकह । हह । हनाक

११. नाक महिमानं । महिमानो महिमानं । महिमानोनाक । नाकनाक । नाक महिमानं

१२. महिमानं सचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तमहिमानं । महिमानो महिमानं । महिमानं सचन्त

१३. सचन्तयत्र । यत्रयत्र । यत्रसचन्त । सचन्तसचन्त । सचन्तयत्र

—: मन्त्रोदाहरणम् :—

१४. यत्रपूर्वे । पूर्वेपूर्वे । पूर्वेयत्र । यत्रयत्र । यत्रपूर्वे

१५. पूर्वे साध्या । साध्याः साध्या । साध्याः पूर्वे । पूर्वेपूर्वे ।

पूर्वे साध्या.

१६. साध्या सन्ति । सन्तिसन्ति । सन्तिसाध्याः । साध्या. साध्या ।

साध्या. सन्ति

१७. सन्ति देवाः । देवादेवाः । देवा.सन्ति । सन्तिसन्ति । सन्ति-

देवा. ।

१८. देवा इति देवा. ।

६ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

पंचसंधिघनोदाहरणम्ः— १ यज्ञेन यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञ यज्ञेन। यज्ञेन यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञ। यज्ञेन यज्ञ यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञमयजन्त ।

२ यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अजयन्त यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञम यजन्त । यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा ।

३ अयजन्तदेवा । देवा देवा । देवाअयजन्त । अयजन्तायजन्त । अयजन्तदेवा । अयजन्तदेवा देवाअयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि ।

४ देवास्तानि । तानि तानि । तानि देवा । देवा देवा । देवा स्तानि ।

देवास्तानि तानि देवा देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देवा देवा-स्तानि धर्माणि

५ तानिधर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि तानि । तानि धर्माणि। तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रथमानि

६ धर्माणि प्रथमानि । प्रथमानि प्रथमानि । प्रथमानि धर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि

१६ साध्याः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति साध्याः । साध्या. साध्याः । साध्याः सन्ति। साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवा. देवा. सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवा.

१७ सन्ति देवाः । देवा देवा. । देवाः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति देवा. । सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवा.

१८ देवा इति देवा. (अष्टविकृत्युदाहरणानि समाप्तानि)

॥ श्री ॥

अभिप्राय

साहित्यमनीषी शङ्करशास्त्री आर्वीकर यांचा अभिप्राय

औदुम्बरग्रामनिवासिभिर्धीनाम्नायज्योतिषागमैः वैदिकवाङ्मयग्रन्थेषु कृतभूरिपरिश्रमैः श्रीमद्दिग्याचितोपाह्वैः दासंभट्टशर्ममहोदयैः सभाष्यचरणव्यूहग्रंथस्य महताप्रयासेन मातृभाषायां (मराठी) सुविशदंसुलभंच भाषान्तरमकारि ।

अयं चरणव्यूहग्रंथः सुतरां प्राचीनः किल खलु शौनकमहर्षिणाकृतः। केचन कात्यायनेन कृत इतिवदन्ति। विद्वद्वरेण महीदासाख्येन पंडितेन तत्रोपरि भाष्यं व्यरचि। अल्पीयस्यप्यस्मिन्ग्रंथे ऋग्वेदादिचतुर्वेदानां तत्तच्छाखानामपि सविस्तृतं विवरणं विद्यते। तत्रापि च विशेषतः ऋग्वेदस्यैव विस्तारः प्रदर्शितः सर्ववेदेष्वस्यैव मुख्यत्वात्। पुरा किल ऋग्वेदस्यैव मन्त्राणां हवनमासीदिति प्रथत एव सुस्पष्टं भवति, नान्येषांवेदानामिति। अत एव तस्य पारायणे हवने च मन्त्राणां न्यूनाधिकत्वं तदत्र दूरीकृतम्।

ग्रन्थेऽस्मिन् छन्दसांज्ञान, कतिविधं पारायणं, कतिचोपवेदाः, पुरा घनपाठः कीदृशः, सप्ततिव कीदृशः, काश्चाष्टौविकृतयः, कानि तासां लक्षणान्युदाहरणानिच, व्याडिमतेन के दशग्रन्थाः, अन्यमतेनच के, इत्याद्यनेकविषयाणां प्रतिपादनादधुना वेदाध्ययनकर्तुकामाना मधीतवेदानामप्यतीवोपयुक्तमेतत्पुस्तकमिति।

इदं खलु भाषान्तरं समीचीनं जातम्। अत्र तु अष्टविकृति-पठनसम्बन्धिन्यः " जटापटल " पुस्तकस्थाः कारिका अपि समुद्धृताः। एतत्पुस्तकपठनेन प्रायः सर्ववेदविषयकं ज्ञानं भवत्येव। अनेन पुरातनवैदिकवाङ्मयंकीदृशं, किञ्च पुरातनानामृषिप्रवराणां वैदुष्यं, सदोद्यमश्चासीदिति सर्वं जनानां दृष्टिपथमानीतम्।

सप्रति प्राचीनवैदिकवाङ्मयाना भाषान्तरकरणमतीवावश्यकम्। तेन लोकाना वैदिकवाङ्मयपठने, आलोचने, अभ्यासे वाऽभिरुचिर्जायतेत्यहमाशासे। इदानीमयाचितमहाभागैः सम्यगुपक्रमोऽयकृत। अत वेदशास्त्राध्ययनशीलैः, वैदिकवाङ्मयपिपठिषुभिः, वैदिकधर्मानुयायिभिश्चावश्यमेतद्भाषान्तर सग्राह्यमिति। अलमतिलेखनेन इति शम्।

भवदीय-

"साहित्यमनीषी" आर्नीकरोपाव्हः शंकरशर्मा

काव्यतीर्थ, (कलकत्ता,) शास्त्री-(पजाब)

ता २२-२-१९५४ सोमवासर,

॥ श्री ॥

वेदभूषण अम्बादास शर्मा आर्नीकर याचा अभिप्राय

एतच्चरणव्यूहभाषान्तर मूलानुसारेण भाष्यानुसारेण च सजातम्। यावानत्रत्यो वैदिक, मत्रविभाग, सोऽपि सुसबद्ध। अष्टविकृतिसबधीन्युदाहरणानि च शुद्धानि सर्वतोपरि भाषान्तरमिद समीचीनम्। इद खलु वैदिकाना कृत प्राय अतीवोपकारकमिति॥

भावत्क-

"वेदभूषण" आर्नीकरोपाव्हः अंबादासशर्मा

नागपुरस्थ भोसलावेदशास्त्रमहाविद्यालयस्य-

ऋग्वेदाध्यापक

ता २२-२-१९५४ माघ वदि ४ सोमवासर.

॥ श्री सद्गुरु शरणम् ॥

महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांचा अभिप्राय

अत्रभावत्कस्य चरणव्यूहभाष्यानुवादस्य भाषा समग्रमपाठिषत। वैदिकवाङ्मयपरिचयार्थयोऽयं श्रीमद्धर्यशास्त्री प्रयत्नो व्यधायि। सोऽयसाम्प्रतं वेदग्रन्थशून्यप्रायाणां तरुणानां भृशमुपकुर्यादिति बलवती नो मतिः। विशेषतश्च वार्धक्येऽत्र महान् श्रम सर्वथाऽभिनन्दनास्पदम्। तत्रापि भाषायाः सारल्य वैशद्यंच विशेषत उपादेयतां स्वहस्तयति।

विद्वद्विधेयौ
१ कस्तुरे कुलोद्भवः यज्ञेश्वर.
२ जोशीत्युपाह्वो बाळाचार्य

संस्कृतपाठशाला नदितटतः
फाल्गुने सुदि एकादश्याम्
१८७५ तमे शाके सोमवासरे
(१५-३-५४)

साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांचा अभिप्राय

ही कृति अतिशय आवडली. आपण ते तात्काळ प्रसिद्ध करावें. मराठींत आपणच सर्व प्रथम हा ग्रंथ आणून वेदपुरुषाची फार मोलाची सेवा केलेली आहे.

महाराष्ट्रशारदेचें दालन आपल्या या ग्रंथानें समृद्ध झालेलें आहे.

वे. शा. सं. शंकरशास्त्री मारुलकर यांचा अभिप्राय.

श्रीशिवः शरणम्

श्री वे. शा. स. 'दासोपन्त राजेश्वर शास्त्री आयाचित' इत्यभिधेयमहाभागैर्विरचित, शौनकोक्तचरणव्यूहस्य सभाष्यस्य महाराष्ट्रभाषया भाषान्तरं' प्रायःसमग्रमेवाऽवलोकितवानहम्, तादृद् महाराष्ट्रभाषान्तरं सुपरिशुद्धसप्रमाण सोपपत्तिक सुखगत-च वर्तत इति मे मति सर्वेषां वेदाधिकारिणां पूर्वसंप्रदायानुसारेण तत्तद्वेदपरिग्राहिणां स्वस्वशाखासूत्रादि भेदाचार्यानुपूर्वी-जटादिविकृति-ऋक्परिमाण-पारायण विध्यादिज्ञाननिमित्तं सर्वथाऽप्यावश्यकमिति तदर्थं प्राकृतवाचकानामपीदमेकमुत्कृष्टं साधनं वरीवर्ति,

मारुलकरोपाव्हः — शंकरशास्त्री—

आनन्दाश्रम, स पा शालाध्यापक ।

शुद्धिपत्र

ऋग्वेदवर्णन

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२	ओळ	२१	(ऐ. आरण्यक.)	(ऐ. अरण्यक)
पान	३	,,	२	वदनैर्विभुः	वदनैर्त्रिभुः
पान	३	,,	३	विचक्षणः २ (या आकड्याचें स्पष्टीकरण पान ५ वरील टीपेंत पहावें	
पान	३	,,	१६	सोऽप्याह	सोप्याह
पान	४	,,	१	वात्स्य	वात्स
पान	४	,,	५	बह्वृचाः संहिता इयेताः	बव्हृचाःइयेता
पान	४	,,	८	इद्र प्रमिति	इद्र प्रति
पान	४	,,		संहिता	सहिता
पान	४	,,	१६	उदात्तानुदात्त	उदात्तनुदात्त
पान	५	,,	१	सर्वेषां	सर्वेषा
पान	५	,,	२	उपासितव्यम्	उपसितव्यम्
पान	८	,,	१८	चत्वारः	चत्वरः
पान	८	,,	२२	तथा. क्रम्य	(तथा क्रम)
पान	८	,,	१९	(५।१।१२४) अर्थ	अर्थः (५।१।१२४)
पान	१२	,,	९	सूत्रे तात्स्रोष्ठ	सूत्रो तात्स्रोष्ठ
पान	१३	,,	२४	पर्जन्याय प्र ।	पर्जन्याय प्रे. म्ह.
पान	१५			दडानुसारी होत-याच्यापुढें घन ही विकृति जटा आणि याना अनुसरणारी आहे	

अशुद्ध

शुद्ध

अन्तचादि

,, १३ अंन्तचादि विपर्यंस्त

पान १५ विपर्यस्य

पान १५ ओ. २१ तत्पादनि

,, ,, ,, तत्पदानि प्रत्यदायो

प्रत्यादायो अश्वलायनी

पान १५ टीप आश्वलायनी

पान १६ ओ २१ इत्याह

पान १६ ओ २१ इत्याह।मूलसूत्र मोपूण

पान २० ओ. ४ पितृयाण ह्युमत् (१।३।१६

समाते

पान २० ओ. १५ समासे

पान २१ ओ. ४ (२) पत्वोदाहरणम्
पितृयाण ह्युमत्–या
उदाहरणात पदपाठात
पितृयान असे पद असून
संहिताकाळी नचा ण झाला
आहे म्हणून पितृयानमिती
पितृयान असे वेष्टन घ्यावे

त्रिक्रमोदाहरणम्, त्रिक्रमोदाहरणम्

पान २१ ओळ १३ दशसहस्त्राणि दशसहस्त्राणि

पान २२ आळ ५ वालखिल्यसूक्ते वालखिल्यसूक्ते

पान २२ ओळ १९ ह्या तीन ऋचा ह्यातील ऋचा

पान २४ आळ ३ चतुष्पदा ऋत्वा चतुष्पदा ऋत्वा

पान २४ ओळ १८ प्रारभापासून प्रारभासून

पान २५ ओळ १० मुवायो एका मुवायो या ?का

पान २६ ओळ २

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२८	ओळ	१२	तान्येव	तान्ये—तान्येव
पान	२८	ओळ	२३	सकलान्येवावाशिष्ट	सकलान्येवाशिष्ट
पान	२८	ओळ	२५	त्रयाणा अंतर्भावो	त्रयाणा अंतर्भावे
पान	३१	ओळ	२	तच्छयोरान्तर्गीमद	तच्छयोगान्तर्गी
पान	३४	ओळ	२१	अग्निहोतार	अग्निहोतर
पान	३५	ओळ	२	शाकलशाखीयाना	शाखल्या
पान	३८	ओळ	९	कारये—	कारये ।
पान	३८	ओळ	२०	उदगग्र वत्सतान्वाकृति	उदगग्र व वत्सजान्या
पान	४५	ओळ	७	चक्षु	चुक्षु
पान	४९	"	७	सूत्रे अनेक आहेत.	सूत्रे आहेत
पान	४९	"	१८	कुपितो	कूपितो
पान	५८	"	१	ब्राह्मगयावेंद	ब्राह्मणयावेद
पान	५८	"	१८	अनयोरपि	अनेयोरपि
पान	५९	"	१९	अग्नयेतुन्न् रे हि ब्रह्मणप. प्रगेष्यामि	अग्नयेनुन्नखप: प्रोष्यामि भूउहि
पान	५९	"	२०	हे भेप हीं प्रतिवचनें	हें प्रतिवचन
पान	६६	"	४	स्वस्ति	स्वति
पान	६६	"	२६	पौष्यव्यायन्तयो	पौष्यगायन्त्ययो
पान	७१	"	७	प्रादेश.	प्रादेशा.
पान	७२	"	२२	अग्निगोत्र	अग्निगोत्त
पान	७४	"	१२	वेद	वदे
पान	७५	"	२५	जटाकलाप	जटाकला.

द्वितीय भागे परिष्टम्

शुद्ध	अशुद्ध
पृष्ठ १	पृष्ठ १
प्रथमानि	प्रथमानि
यजन्तायजन्त	यजन्तायजन्त
३ यजन्तदेवा	३ यजन्तदेवा
८ आसन्नित्यासन्	८ आसन्नित्यासन्
पृष्ठ २	
१२ महिमानं सचन्त	१२ महिमान सचन्त
२ आसन् प्रथमानि	२ आसन् प्रथमानि
पृष्ठ ३	
६ प्रथमानि धर्माणि	६ प्रथमानि धर्माणि
पृष्ठ ४	
१२ महिमानो नाकं	११ महिमानो नाक
धर्माणि प्रथमानि	प्रथमानि (से आ)
पृष्ठ ६	
सचन्त यत्रे	सचन्त यत्र
पृष्ठ ७	
पितानोऽस्तुयोर्मधु ओ १०	पितानोऽस्तुयोर्मधु
अस्तुन ओ ११	अस्तुन
पृष्ठ ८	
(दक) ओ ५ यज्ञेनयज्ञ	यज्ञेनयज्ञ
यज्ञ मयजन्त	यज्ञमयजन्त

शुद्ध	अशुद्ध
दुह ओळ ८	
यज्ञ यज्ञेन	यज्ञ यज्ञेन
यज्ञेन यज्ञ	यज्ञेन यज्ञ
तानि धर्माणि ओ. ९	तानि धर्माणि ओ. ९
प्रथमानि धर्माणि	प्रथम निधर्माणि
यज्ञमयजन्त ओ. १४	यज्ञ मयजन्त ओ. १४
नाक महिमानः ओ. १९	नाक महिमानः ओ. १९
पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो	पूर्वे यत्र सचन्त महिमानो
पृष्ठ ९	
साध्या पूर्वे यत्र ओ. २	साध्या पूर्वे यत्र
पूर्वे ओ. ५	पूर्वे
यत्र पूर्वे (शेवटची ओ)	यत्र पूर्वे (शे. ओळ)
पृष्ठ १०	
(रय—पादश)	
यज्ञ यज्ञेन ओ. ७	यज्ञ यज्ञेन
देवा अयजन्त	देवा ऽयजन्त
यज्ञ यज्ञेन ओ. ९	यज्ञ यज्ञेन
आसन्प्रथमानि ओ. १२	आसन्प्रथमानि
पृ ११	
घन (२)	
यज्ञमयजन्त देवा	यज्ञमयजन्त देवा

यज्ञ	यज्ञः

पृष्ठ १२

घन (८) धर्मा'णि प्रथमान्यां	धर्मा'णि प्रथमान्यां
सन्नासन्प्रथमानि	सन्नासन्प्रथमानि

पृ. १३

घन (१३) सचन्त यत्र पूर्वे'	सचन्त यत्र पूर्वे'
घन (१५) साध्या पूर्वे	साध्या पूर्वे

पृ. १४

(२) यज्ञ यज्ञेन	यज्ञं यज्ञेनं
(११) नाक नाक	(११) नाक नाकं

पृष्ठ १५

(१४) पूर्वे यत्र	पूर्वे यत्र

पञ्च संधि घनोदाहरणम्

शुद्ध	पृष्ठ ७७	अशुद्ध
(५) तानिधर्मा'णि		तानिधर्मा'णि
तानितानि धर्मा'णि		तानितानि धर्मांणि

पृष्ठ १७

ओळ १ प्रथमानि	प्रथमाणि
(१३) सचन्त यत्रपूर्वे'	सचन्त यत्रपूर्वे'
(१६) सन्ति' देवा देवा.	सन्ति' देवा. देवाः

चरणव्यूह यजुर्वेद खंड

अशुद्ध	शुद्ध
पान ४ ओळ ६—	
कूर्मलक्षण मित्याद्यादय.	कूर्मलक्षण नित्याद्यादय.
औख्या [२]	औख्या २
पंचभेदा [३]	पचभेदा [२]
पान ६ टीप ओ. ११	१४

चरणव्यूह पंचम खण्ड फलश्रुतिः

श्लोक ३ पुत्रात्	पुत्रान्

द्वितीयो भाग पृ. ७७

जटोक्त–	जटोक्ता (ओळ ८)
उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ७८

अन व अक	अव व अक (ओळ १४ या)
मन्तं	मन्त (ओळ २१ वी)

पृष्ठ ८२

यदङ्ग	यदङ्गा (ओळ ७ वी)

ओळ ११ मधील 'अग्ने भद्रं करिष्यसि' पासून ओळ १३ मधील 'भद्रं करिष्यसि पर्यंतचा मजकूर गाळावा

उदाहरण	उदाहरणार्थ (शेवटीं)

पृष्ठ ८३

सपादनीयं	संपादनीय (ओळ १५)
इत्यनेनैव	इत्यनेनेव (ओळ १९)

शुद्ध	अशुद्ध
पृष्ठ ८५	
तेंच	तेच (ओळ ११)
आदितः	आदिमितः (ओळ १४)
पृष्ठ ९२	
पारयामसि पारयामसि ।	पारयामसि । पारयामसि (ओळ १६)

सूचना

पृष्ठ ४५ पासून पाना वरील मथळा ऋगवेदवर्णन च्या ऐवजी यजुर्वेद वर्णन असा वाचावा पान ६१ पर्यंत ६२ पासून पुढें ६७ पर्यंत सामवेद वर्णन असा वाचावा ६८ पासून ७२ पर्यन्त अथर्ववेदवर्णन असा वाचावा ७३ ते ७६ फलस्तुती खंड असा वाचावा.